

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Történettudományi Doktori Iskola
Régiótörténeti Műhely

Harrach Gábor

**Demográfiai mutatók területi sajátosságai
a Magyar Királyságban a 20. század elején**

*Etnikumok és felekezetek szerepe a házasodás és a termékenység
alakulásában*

Doktori (PhD) értekezés

Történettudományi Doktori Iskola vezetője: Prof. Dr. Fröhlich Ida egyetemi tanár
Régiótörténeti Műhely vezetője: Prof. Dr. Berényi István egyetemi tanár

Konzulens: Dr. Földesi Margit habilitált egyetemi docens

2012

Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

I. Bevezetés	4
<u>I/1. Röviden a kutatásról</u>	7
Az alapfogalmak definiálása	7
Célrendszer és tartalmi struktúra	12
Adatközlés és módszertan	15
<u>I/2. Az általános etnikai és vallási környezet</u>	23
A történelmi Magyarország nemzetiségei és felekezetei	23
Homogenizálódás és heterogenitás Trianon után	29
Etnikai és felekezeti vegyesházasságok	33
II. Az összlakosság főbb demográfiai jellemzői	36
<u>II/1. Házassodási hajlandóság és férjezettség</u>	36
<u>II/2. A házas termékenység</u>	46
Általános mutatók és makroregionális összefüggések	46
Korcsoportos házas termékenységi arányszámok	52
<u>II/3. A demográfiai magatartásminták sémája</u>	55
A statikus séma	55
Az idődinamikus megközelítés (1890–1910)	60
III. Általános regionális sajátosságok 1910–1930 között	62
<u>III/1. A termékenységcsökkenés főbb jellemzői</u>	62
<u>III/2. 1920–1930: mélyrepülés és homogenizálódás</u>	66
<u>III/3. Babyboom helyett: ideiglenes kompenzáció</u>	75

IV. Etnodemográfia	80
<u>IV/1. Termékenységi komponensek a történelmi Magyarországon</u>	80
<u>IV/2. A nemzetiségek férjezettségének regionális jellemzői</u>	87
Pozitív és negatív rekordértékek (I.)	90
<u>IV/3. A nemzetiségek házas termékenységének regionális jellemzői</u>	91
Pozitív és negatív rekordértékek (II.)	96
<u>IV/4. Az etnodemográfia idődinamikai sajátosságai</u>	97
V. Felekezeti demográfia	107
<u>V/1. A felekezetek termékenységi komponensei Trianon előtt</u>	107
<u>V/2. A felekezetek férjezettségének regionális jellemzői</u>	113
Pozitív és negatív rekordértékek (III.)	116
<u>V/3. A felekezetek házas termékenységének regionális jellemzői</u>	117
Pozitív és negatív rekordértékek (IV.)	120
<u>V/4. A felekezeti demográfia idődinamikai sajátosságai</u>	122
<u>V/5. Az elsődleges és másodlagos demográfiai faktor</u>	130
VI. Oksági magyarázatok	139
<u>VI/1. A hagyományos elméletek érvénytelensége</u>	140
<u>VI/2. Diffúzió a Kárpát-medencében?</u>	146
<u>VI/3. A vallás termékenységdetermináló szerepe: a református példa</u>	148
1. esettanulmány: Házas termékenység a depressziós régiókban	153
<u>Bánát és Dél-Erdély</u>	153
<u>Dél-Dunántúl</u>	157

2. esettanulmány: A belovári félsziget	162
<u>A Dráva-térségtől a politikai községig</u>	162
<u>Lehetséges oksági faktorok</u>	168
Következtetések és eredmények	171
<u>Az összlakossági mutatók alakulása</u>	171
<u>Az etnikai és felekezeti demográfia főbb jellemzői</u>	172
<u>Elért eredmények</u>	174
Összegzés	176
Summary	177
Szakkifejezések jegyzéke	178
Hivatkozások	184

I. Bevezetés

A demográfiai témák mára az értelmiségi diskurzusok mindennapos részévé váltak. Bár a túlnépesedéstől való félelem Malthus óta benne él az európai köztudatban, napjainkat kettős szorongás jellemzi, amelyet a globális létszámnövekedés mellett Európa tévesztésének a tudata is táplál. Magyarországon különösen erősek a fogyatkozás miatti aggodalmak, és ezek annál erősebbé válnak, minél kézzelfoghatóbbak a létszámcsökkenés gyakorlati következményei. A folyamat középtávon az eltartók és eltartottak arányának végzetes felborulásával, hosszú távon pedig a magyarság Kárpát-medencei elszórványosodásával, valamint új, megjósolhatatlan összetételű népességstruktúrák kialakulásával fenyeget. A demográfia iránti érdeklődés élénkülése a történettudományt is fokozott szerepvállalásra kényszeríti. A problémák elemzése ugyanis elválaszthatatlan a népesedési tendenciák múltbeli előzményeinek ismeretétől és megértésétől, ugyanis a demográfiai folyamatok „tehetetlenségi ereje” évtizedekkel előre meghatározza egy-egy társadalom létszámát, korösszetételét, különböző szempontok – etnikai összetétel, regionális sajátosságok, munkaképesek aránya, stb. – szerinti belső tagolódását. A történeti demográfiát középpontba állító vizsgálódások tehát egyúttal a napjainkat meghatározó valóság egy fontos szeletének az oksági kutatását is jelentik.

A népesedési folyamatokat alapvetően négy faktor: a születések aránya, a halálozások aránya, a bevándorlás és a kifelé irányuló emigráció – röviden a természetes népmozgalom és a vándorlási egyenleg – határozza meg. Jelen tanulmány a Kárpát-medence újkori demográfiai viszonyait elsődlegesen meghatározó tényezővel, a termékenységcsökkenéssel, valamint annak etnikai, felekezeti és regionális vonatkozásaival foglalkozik. Ez egyrészt a nemzetiségek és egyházak saját termékenységi mutatóinak a vizsgálatát, másrészt az etnicitás és a vallás általános demográfiai szerepének az elemzését jelenti, tehát egyrészt leíró, másrészt magyarázó kutatásról van szó. Kutatásunkat olyan alapkérdések motiválták, mint hogy

- a termékenységcsökkenés folyamata hogyan, mikor és miért kezdődött,
- maga a folyamat milyen regionális, etnikai, vallási, életkori és egyéb társadalmi szempontok szerint differenciálódott,
- ezek a paraméterek mennyire tekinthetők a termékenységcsökkenés oksági tényezőinek.

A demográfiai publicisztikák hagyományosan az 1981-es évet említik fordulópontként – ekkor kezdett tartósan csökkenni Magyarország lélekszáma –, elenyésző részük pedig megemlíti a hatvanas évek elejét, amikor először került a teljes termékenységi arányszám a reprodukciós szint alá. A fertilitás csökkenése azonban nem a hatvanas évek elején, hanem az 1880-as években kezdődött, és 1910–1930 között, ezen belül különösen a húszas években zuhant a legnagyobb mértékben. (A századelőn – a demográfiai átmenet részeként – már Európa-szerte csökkent a termékenység.) Kutatásunk célja tehát az említett két évtized közé eső periódusban tapasztalható drasztikus termékenységzuhanás etnikai, felekezeti és regionális vonatkozásainak a feltárása és elemzése az 1910-es, 1920-as és 1930-as népszámlálások, valamint egyéb korabeli statisztikai adatközlések alapján.¹ (Az első világháború demográfiai veszteségeivel, valamint annak utólagos következményeivel csak érintőlegesen foglalkozunk; feladatunknak a békeidőkre vonatkozó népesedési magatartás elemzését tekintettük.) Kutatásunk sokkal több egy primer forrásfeldolgozásnál: az új tudásanyag létrejöttének, az eredmények elérésének többek között az adatközlésekben még nem szereplő demográfiai mutatók létrehozása, valamint azok sajátos – egyrészt innovatív, másrészt az adott társadalomtörténeti valóságra fókuszáló – analízise volt az előfeltétele.

A történelmi Magyarországra vonatkozóan átfogó statikus kutatást végeztünk az alapcélok vonatkozásában. Ez esetben – félretéve a magyar történettudomány egyik íratlan szokásját – nem csak a Horvátország nélkül vett történelmi országra, hanem a Magyar Királyság teljes területére kiterjesztettük a vizsgálódást, sőt egyik esettanulmányunkban kifejezetten a Drávától délre eső területeket vettük górcső alá. Következőként így egy több mint 325 ezer négyzetkilométernyi térséget és 21 millió főt meghaladó népességet vizsgálhattunk, ami egyrészt – különös tekintettel az etnikai és felekezeti szempontokra – lehetővé tette számunkra a folyamatok még reprezentatívabb elemzését, összhangban azzal a durkheimi módszertani elvvel, amely sokkal hatékonyabbnak tartja egy azonos országban élő felekezetek és etnikumok összehasonlító vizsgálatát, mint az érintett csoportok által többségben lakott országok vonatkozó átlagértékeinek az összevetését.

Tanulmányunkban a gyakorlatilag egyetlen népszámlálási évre vonatkozó, és a teljes Kárpát-medencére kiterjedő statikus elemzéseket szervesen kiegészítik az 1910–1930 közötti időszakra vonatkozó, ám Trianon miatt a csonka ország területére² korlátozott kronológiai

¹ települési szintű vizsgálatoknál (V/5. fejezet) – a községekre vonatkozó demográfiai adatközlés sajátosságaiból adódóan – 1900–1910 közötti adatokat elemzünk.

² Valójában a csonka ország területi és népességi értékeihez közelítő, általunk mesterségesen kijelölt térségről

összehasonlító vizsgálatok. Mint az értekezés címe is mutatja, a kutatás során a regionális szempontokat helyeztük előtérbe. Ez a korabeli statisztikai adatközlések sajátosságaiból adódóan elsősorban a törvényhatóságok – vármegyék és törvényhatósági jogú városok, rövidítve tjv-k – szintjén végzett vizsgálódásokat jelenti, bár néhány esetben települési adatokat is elemeztünk. Az a tény, hogy a korabeli statisztikai adatközlés elkülönítetten kezelte a vármegyéket és a tjv-eket, kutatásunk szempontjából rendkívül hasznos, ugyanis így külön-külön vizsgálhatjuk az ország többségét adó községi és kisvárosi népességet, valamint a tőlük szociológiai és demográfiai szempontból egyaránt különböző urbánus lakosságot.³

Felmerülhet a kérdés, hogy miért az etnikumok és a felekezetek, s miért nem például az iskolázottsági szint vagy a foglalkozási struktúrák felől közelítjük meg a népesedéssel kapcsolatos kérdéseket. Elsőre ellentmondásosnak tűnő válaszuk szerint egyrészt a két szegmens közismert demográfiai szerepe, másrészt e szerep jelentőségének feltáratlansága miatt. A vallás népesedésformáló funkcióját mutatja, hogy Európában a keresztény tanítás már a kora középkortól kezdve alapvetően meghatározta az európai demográfiai magatartásformák, azon belül elsősorban a nyugat-európai házassági minta alakulását (DE MOOR – VAN ZANDEN, 2005). De említhetjük azt is, hogy a termékenység-összehasonlító vizsgálatok során a viszonyítási alapként szolgáló maximális gyermekszámot egy sajátos etnikai és vallási közösséghez, a kanadai francia hutterita népességhez kötik, ami demográfiai vonatkozásban szintén az etnikai és vallási dimenzió érvényességét mutatja.

Ugyanakkor a történeti demográfia – amint azt szintén látni fogjuk – még nem tárta fel kellőképpen e két szegmensnek a népesedési folyamatokban játszott szerepét, ezért eleve adott egy további felfedezésekre váró részdiszciplína, miközben a dualizmus kori Kárpát-medence a maga példátlan etnikai és vallási sokszínűségével valóságos laboratóriumát kínálja az ilyen társadalomtörténeti kutatásoknak. Másrészt meg is fordíthatjuk a kérdést: a nemzeti-etnikai identitás, illetve a vallási dogmák, hagyományok, magatartásformák és kötődések társadalomformáló szerepe már régóta a történettudomány kedvelt vizsgálódási terepe, viszont e szerep egzakt mérése csak kevés területen mérhető. E kevés terület egyike a történeti demográfia.

van szó; az okokról és a részletekről ld. a módszertanról szóló szövegrészt.

³ Ennek megfelelően a Magyar Királyságon belül önálló entitást képező Fiumét a tjv-khez soroltuk.

I/1. Röviden a kutatásról

Az alapfogalmak definiálása

Az alapcélok definiálását követő első feladat a társadalomtudományi tanulmányokban kevésbé, vagy sokszor tévesen használt terminusok világos meghatározása. Elsősorban a demográfiai mutatókra kell gondolnunk, de fontos továbbá az etnicitáshoz és valláshoz kötődő – a korabeli népszámlálásokban is alkalmazott – fogalmak, valamint az általunk azok rokon értelmű változataként használt kifejezések egyértelmű definiálása is.

Mivel a demográfián belül elsősorban a termékenységgel foglalkozunk, mindenképp a születésekhez kapcsolódó mutatókról érdemes beszélnünk. A legismertebb és legegyszerűbb számítást igénylő mutató egy adott év élveszületéseinek és az évközepi lakosságnak a hányadosaként leírható *nyers élveszületési arányszám*, amely az itt vizsgált időszak korabeli szakmai publikációiban is a leggyakrabban használt mérőszám volt. Az élveszületési arányszám legnagyobb hátránya, hogy nagymértékben függ az adott népesség nagyságától, korösszetételétől, tévkövetkeztetésekhez vezetve az elemzőt. Ugyanaz a születési szám különböző halálozási mutatókkal rendelkező településeken vagy megyékben teljesen eltérő arányszámokhoz vezethet. Az adatközléseknek köszönhetően az élveszületési arányszám – szemben más mutatókkal – minden területi egységre vonatkozóan kiszámítható, illetve megtalálható.

Pontosabb képet adnak a természetes népesség-utánpótlásról a különböző termékenységi adatok, amelyek az összlakosság helyett a termékeny vagy szülőképes korú, azaz 15–49 éves nők számához viszonyítják a születési adatokat. Az *általános termékenységi arányszám* egy adott év élveszületéseinek és a termékeny korú nők évközepi számának a hányadosát jelenti, amelyet általában, így jelen tanulmányban is ezrelékben adunk meg. Miután a népszámlálási összeírásokat az adott év végén bonyolították, a termékeny korú nők száma csak akkor lesz „évközepi”, ha a számlálóban a hivatalos népszámlálási év és az azt követő esztendő élveszületéseinek átlagértéke szerepel. Ez azt jelenti, hogy az 1910-es általános termékenységi arányszámok esetében – és minden olyan mutatónál, ahol élveszületések adatok képezik a számlálót – az 1910/1911-es évek élveszületéseivel kalkuláltunk, s ugyanez érvényes 1920-ra és 1930-ra, vagyis a többi népszámlálási évre is. Ugyanakkor a szöveganyagban és az ábrákon az egyszerűsítés érdekében csak 1910-es, 1920-as és 1930-as

értékekről beszélünk.

A demográfiában a napjainkban leginkább használt termékenységi mutató a *teljes termékenységi arányszám* (Total Fertility Rate, TFR), ami egy statisztikai érték, és az adott év termékenységi viszonyainak megfelelően egy nőre eső gyermekszámot fejezi ki; pontosabb megfogalmazásban azt a gyermekszámot mutatja, amit egy nő akkor érne el, ha egész életén át az adott időszak (többnyire év, jelen kutatás esetében két év) termékenységi viszonyai szerint szülne. Kiszámításának módja, hogy összeadjuk a korszpecifikus élveszületési arányszámokat, több évet átfogó arányszám esetén az adott arányszámot előzőleg a vonatkozó évek számával beszorozva. Az 1910-es statisztikai adatközlések országos és törvényhatósági szinten is lehetővé teszik a teljes termékenység kiszámítását (a két világháború közötti adatközlések már nem), az etnikumok és felekezetek esetében azonban ez adatközlési hiányosságok miatt ez nem lehetséges, ezért utóbbiaknál az általános termékenységi arányszámot alkalmaztuk.

Miután a vizsgált időszakban Magyarországon az élveszületések közel 90%-a házasságokból származott, a házas termékenységet és a férjezettséget is vizsgáltuk. Az *általános házas termékenységi arányszám* egy adott év törvényes élveszületéseinek és a termékeny korú férjezett nőknek a hányadosát jelenti (amikor tanulmányunkban a *fertilitás* szót használjuk, gyakorlatilag erre a mutatóra gondolunk), míg a *teljes házas termékenységi arányszám* a TFR variánsa, vagyis az egy férjezett nőre jutó, és az adott év termékenységi viszonyainak megfelelő törvényes élveszületéseket mutatja. (Utóbbinak a kiszámítása is a TFR-hez hasonló módon, a korszpecifikus házas termékenységi arányszámok összeadásával történik.) Tanulmányunkban főleg az előbbi mutatót használjuk – amikor tanulmányunkban csak egyszerűen házas termékenységi arányszámról írunk, szintén erre gondolunk –, s az utóbbit csak az összlakosságra vonatkozó fejezetben tárgyaljuk.

Itt kell megjegyeznünk, hogy összlakosság alatt nem (csak) az országban élők összességét, hanem az aktuálisan tárgyalt terület – település, törvényhatóság, több megyéből álló régió vagy éppen az ország – teljes népességét értjük. Ennélfogva amikor összlakossági mutatókról, arányszámokról, értékekről beszélünk, nem egy mutatóra (pl. teljes termékenységi arányszámra) kell gondolunk, hanem arra, hogy egy vizsgált területen belül nem egy csoportra (pl. etnikumra vagy felekezetre), hanem a teljes lakosságra gondolunk. Módszertani szempontból persze a termékenységi arányszámokat nem az összlakosságra, hanem a 15–49

éves nőkre vonatkoztatjuk, e mutatók azonban lényegében a lakosság egészének demográfiai állapotát tükrözik.

Az élveszületési arányszámoktól eltérően a különböző termékenységi mutatók csak országos és törvényhatósági szinten számíthatók ki, a településekre vonatkozóan nem. Miután kutatásunk során a termékenységi adatokat részesítettük előnyben, a területi vizsgálódásokat elsősorban a törvényhatóságok szintjén végeztük, néhány esetben azonban települési adatokat is elemeztünk, ekkor az élveszületési arányszámokat vizsgálva.

A korabeli statisztikai adatközlésben a két világháború között jelenik meg először a termékenység, mint önálló statisztikai változó fogalma, amely valójában a házasság termékenységre vonatkozott, és a népszámlálás során regisztrált házasságokban született gyermekek, valamint a férjzett nők összességének (vagyis a termékeny korú és annál idősebb nőknek) a hányadosát értették alatta. Tehát a jelenleg használt definíciótól eltérően nem egy adott év termékenységi viszonyait, hanem egy adott időpontban meghatározott népesség addigi átlagos – akár több évtizedre visszamenő – születéseit értették alatta. További eltérés, hogy a számlálóba az élveszületések mellett a halvaszületéseket is belefoglalták. A korabeli értelemben vett termékenységet – mai kifejezéssel paritásindexet – az 1930-as népszámlálás adatközlésében önálló kategóriaként is feltüntették, ami annyiban értékes számunkra, hogy keresztadatokként különböző foglalkozási kategóriákat is hozzájuk rendeltek, képet adva ezzel a foglalkozási struktúra és a termékenység oksági összefüggéseiről. Az ezt feldolgozó kutatás eredményeivel egy rövid áttekintés erejéig mi is foglalkozunk.

Tanulmányunkban igen gyakran használjuk a *férjzettség* vagy férjzettségi arány fogalmát. Ez alatt minden esetben a 15–49 éves női népességen belüli házasság arányára gondolunk, amelyet – a termékenységi arányszámoktól eltérően – százalékban fejezünk ki. (A férjzettségi arány, a termékenységi mutatókhoz hasonlóan, szintén csak országos és törvényhatósági szinten számítható ki.) A férjzettséggel azonos értelemben szerepel annak latin eredetű megfelelője, a *nupcialitás* is (a *nuptiae*, azaz házasság szóból). Egyik fejezetünkben – az említett női korcsoporton belül – a férjzettek és a korábban férjzettek együttes arányát is vizsgáljuk; utóbbiak alatt az elváltak és özvegyek összességét értjük. Ezt a mutatót *házassági hajlandóságnak* hívjuk. Kutatásunk során kiemelt jelentőséget kap az általános, illetve teljes termékenység két fő komponensének, a házasság termékenységnek és a férjzettségnek a külön-külön történő, illetve együttes – azaz egymáshoz való viszonyára

vonatkozó – vizsgálata. Különösen fontos kiemelni a házas termékenység jelentőségét, miután ugyanis az adott korszakban a születések nagyrészt házasságon belül történtek, s a tudatos utódtervezésnek gyakorlatilag a család volt az egyetlen színtere, a gyermekvállalási hajlandóságnak, s ezzel összefüggésben a korabeli születéskorlátozási technikák alkalmazásának a szintjét csak a házas termékenységi arányszámmal mérhetjük.

A kutatásunk során leginkább vizsgált három mutató, az általános, illetve teljes termékenység, valamint a férjezettség és a házas termékenység között logikai kapcsolat áll fent, amely két másik – esetünkben kevésbé releváns, és tanulmányunkban nem vizsgált – változó beiktatásával matematikai képlettel is leírható. Ha egy társadalomban csak a férjezett nők szülnének, az általános, illetve teljes termékenység kizárólag két adatnak – a házas termékenységnek, valamint a termékeny korú nők férjezettségi arányának – a szorzatától függne. Ugyanezt elmondhatnánk egy olyan képzelte esetben is, ha kizárólag házasságon kívüli születéseket feltételeznénk, csak itt a termékeny korú és nem-házasságon kívüli nők termékenysége, valamint e nők saját korcsoportjukon belüli aránya lenne a szorzat két tagja. A gyakorlatban az említett négy faktor természetesen együttesen érvényesül, ezért a két szorzat összeadásával megkapjuk az általános, illetve teljes termékenységet. Az Ansley J. Coale (1986) által megalkotott, elsősorban a történelmi demográfiában alkalmazott képlet szerint a teljes termékenység az alábbi képlettel számítható ki, ahol I_f a teljes termékenységet, I_m a férjezettségi arányt, I_g a házas termékenységet, I_h pedig a nem-házasságon kívüli termékenységet jelenti.

$$I_f = I_m \cdot I_g + (1 - I_m) \cdot I_h$$

Mint fentebb írtuk, a teljes termékenységi arányszámot a korszpecifikus termékenységi arányszámok összeadásával adhatjuk össze, a fenti képlet azonban új megközelítésben, egyéb demográfiai mutatók segítségével adja meg a kiszámítás módját. A módszer azonban hasonló, hiszen a másik két termékenységi mutatót is a megfelelő korszpecifikus adatok összeadásával számítjuk ki. Fontos hangsúlyoznunk: az imént leírt összefüggés lényegében az általános termékenységi mutatók esetében is az érvényes marad.

Gyakorlati szempontból ugyancsak lényeges, hogy 1910-ben a házasságon belüli élveszületések a Magyar Királyság területén az összes élveszületés 88,9%-át adták, és érdemi elmozdulás e tekintetben a két világháború között sem történt. A két termékenységi komponens, az általános/teljes házas termékenység és a férjezettség szorzatából az

általános/teljes termékenységhez közelítő számadatot kapunk, amelyek törvényhatósági szinten annál kevésbé térnek el egymástól, minél kisebb a törvénytelen élveszületések helyi aránya. Utóbbi érték egyébként az említett két évben Győr vármegyében volt a legalacsonyabb (5,9%), míg megyei szinten Krassó-Szörényben (24%), városi szinten pedig Zágrábban (32%) a legmagasabb. Meg kell jegyeznünk, hogy a házasságon kívüli élveszületések országosan mintegy 10%-os aránya csak korunk mércéje szerint tűnik alacsonynak, az akkori Európában ez magas értéknek számított. A törvénytelen élveszületések mértékét tehát matematikai, és nem társadalomtörténeti szempontból minősítettük irrelevánsnak.

Tanulmányunkban gyakran elemezzük az egyes demográfiai mutatók kronológiai változásainak mértékét. A változást kétféleképpen mérhetjük: arányosan (százalékban vagy ezrelékben) és numerikusan, vagyis abszolút értékben. Amikor azonban az adott mutatót eleve százalékban vagy ezrelékben adjuk meg, a numerikus változások mérésére a százalékpont vagy az ezrelékpont fogalmát használjuk. Egy konkrét példa: 1910 és 1930 között Magyarország általános termékenységi arányszáma 145‰-ről 88‰-re zuhant. A csökkenés abszolút mértéke tehát 57 ezrelékpont, aránya pedig – a kiinduló értékhez mérten – 40%. Az utóbbi adat ebben az esetben jobban kifejezi a folyamat drasztikus jellegét.

Miután kutatásunk centrumában az etnikumok és a felekezetek állnak, az esetükben alkalmazott terminusokra is ki kell térnünk. A korabeli népszámlálások során nem az identitásra, vagyis a kérdezett által vállalt etnikai, nemzetiségi hovatartozásra, hanem az anyanyelvre kérdeztek rá. Ennek következtében például egy magyar identitású, otthon is magyarul beszélő sváb németként lett regisztrálva, amennyiben gyermekként még felmenői nyelvét használta. Ezzel szemben például a cigányság magyarul beszélő része automatikusan a többséghez lett besorolva. A nemzetiség önálló statisztikai változóként csak az 1941-es népszámláláskor jelenik meg, miután azonban tanulmányunkban csak 1930-ig vizsgáljuk a népesedési folyamatokat, megtehetjük, hogy eltekintsünk az *anyanyelvi csoport*, az *etnikum* és a *nemzetiség* megkülönböztetett értelmezésétől. Tanulmányunkban az említett kifejezéseket végig szinonimákként használjuk, figyelmen kívül hagyva a szociológiai szakirodalom különféle definícióit.

Külön ki kell térnünk a regionalitással kapcsolatos fogalmakra, hiszen a demográfiai folyamatok térbeliségének vizsgálata kutatásunk egyik központi elemét képezi. Elsősorban a

leggyakrabban használt fogalom, a *demográfiai régió* pontos jelentését érdemes tisztázni. A kifejezés alatt olyan, több megyére kiterjedő térséget értünk, amely valamely demográfiai mutató statikus értékeit, vagy azok időbeli változásának irányát, illetve mértékét tekintve homogén, környezetétől eltérő értékeket mutat. A Kárpát-medencei viszonyok között a demográfiai régiót hasonló népesedési jellemzőkkel bíró, földrajzi folytonosságot felmutató, több megyére kiterjedő területként is meghatározhatjuk. Ennek megfelelően a kifejezést házasságkötési, születési, halálozási, kormegoszlási, vándorlási, stb. adatokra, sőt adott esetben ezek kombinációra is vonatkoztatjuk, sőt kijelölhetünk demográfiai régiókat az említett mutatók időbeli alakulásának irányára, illetve dinamikája szerint is. Olyan, statikus és dinamikus jelenségek leírására egyaránt alkalmas fogalomról van tehát szó, amelyet számos idő- és térbeli jelenségre vonatkoztathatunk. Tanulmányunkban többnyire az általános és házas termékenységi, valamint férjezettségi mutatók esetében, továbbá a két fő termékenységi komponens egymáshoz való viszonyát illetően határoztunk meg demográfiai régiókat, de az olyan jelenségek esetében is nagy hangsúlyt fektettünk a földrajzi különbségekre, mint például az 1920–1930 közötti drasztikus termékenységsökkenés dinamikája.

Metaforikus kifejezésünk, a *demográfiai éléskamra* fogalma viszont kifejezetten a termékenységi mutatókhoz kapcsolódik, és olyan térséget értünk alatta, ahol akár összlakossági szinten, akár valamely etnikai vagy felekezeti csoport részéről kiemelten magas fertilitást tapasztalhatunk, tehát a szóban forgó népesség számára az utánpótlás fontos területi bázisát jelenti.

Az imént ismertetett terminusok betűrendes összesítése és rövid definíciója a szöveganyag végén, a szakkifejezések jegyzékénél külön is megtekinthető.

Célrendszer és tartalmi struktúra

Ahogy azt fentebb deklaráltuk, kutatásunk célja az 1910–1930 közötti magyarországi termékenységsökkenés etnikai, felekezeti és regionális vonatkozásainak a feltárása és elemzése. A szabatos leírás mögött természetesen tagoltabb célrendszer húzódik meg, amely egyúttal jelen tanulmány tartalmi struktúráját is meghatározza. Ezt a struktúrát valójában többféle szempont szerint is felépíthetjük, attól függően, hogy milyen prioritások szerint kívánjuk rendszerezni kutatásunk tárgyát. A prioritások az alábbiak lehetnek:

1. vizsgált csoportkategóriák,
2. demográfiai mutatók,
3. földrajzi–közigazgatási szempontok,
4. kronológiai szempontok.

Az első esetben három nagy csoportkategóriáról beszélhetünk: összlakosság, etnikumok és felekezetek. Ez a rendszerezés elsősorban társadalomtörténeti szempontokat tükröz. A második esetben – amelyet népesedéstudományi megközelítésnek is nevezhetünk – az általános termékenység, valamint annak két fő komponense: a férjzettség és a házasság termékenység képezheti a fő „tartóoszlopokat”. Amennyiben a földrajzi–közigazgatási szempontokat helyezzük előtérbe, szintén három fő strukturális elemet kell elkülönítenünk: az országos szintet, a vármegyét és a városokat. Az elképzelés erőssége az a felismerés, hogy a jórészt falvakban élőket takaró vármegyei népesség és a tjv-k urbanizált lakossága társadalmi szempontból és a demográfiai magatartást tekintve is élesen elkülönül egymástól. Végül ami a kronológiai szempontok szerinti rendszerezést illeti, ez elsősorban a klasszikus történettudományi megközelítésnek felel meg, aminek létjogosultságát ez esetben jelentősen növeli Trianon cezúra-jellege. E utóbbi megközelítés B-verzióját az 1910-es népszámláláson alapuló statikus, és az 1910–1930 közötti periódusra vonatkozó idődinamikai elemzések tartalmi szétválasztása jelenti.

Mind a négy lehetséges prioritás esetében létrehozható egy logikus szövegszerkezet, miképp mindegyik esetben szembe kell nézni azokkal a hátrányokkal, amelyek a másik három szempont „negligálásából” fakadnak. Végül az első lehetőség, a vizsgált csoportkategóriák mentén létrehozott tartalomstruktúra mellett döntöttünk, abból kiindulva, hogy egyrészt társadalomtörténeti kutatásnál a releváns társadalmi csoportok szerint érdemes rendszerezni a tartalmat, másrészt eleve az etnikai és a felekezeti faktor népesedéstörténeti vizsgálata képezi kutatásunk fő tárgyát. A három másik szempontot az egyes fejezeteken belül rendszereztük.

A tartalomjegyzék részletezése helyett az alábbiakban olyan vizsgálódási területeket nevezünk meg – nem feltétlenül a kiválasztott tartalomstruktúrát követő sorrendben –, amelyek demográfia-történeti szempontból kevésbé feltárt vagy továbbgondolásra érdemes témákat képeznek.

Átmeneti zónák a Hajnal-vonal mentén

A kelet- és nyugat-európai házasodási minták elválasztó Hajnal-vonal a Kárpát-medence északnyugati határa mellett húzódott, tehát az adott időszakban Magyarország egyértelműen a keleti modellt képviselte. Az európai országok házasodási mutatóinak ismeretében ugyanakkor azt is régóta tudjuk, hogy hazánk egyfajta átmenetet is képzett Kelet és Nyugat között. Minket elsősorban az érdekelt, hogy ez a köztes státus milyen értékkülönbségeket eredményezett regionális szinten, így például tartozott-e a Hajnal-vonalhoz egy átmeneti zóna Nyugat-Magyarországon.

Születésszabályozás az egyes törvényhatóságokban

Kutatásunk során a törvényhatóságok lakosságának korspecifikus házas termékenységi arányszámait egybevetettük a házas termékenység eddigi ismert maximumát felmutató hutterita népesség hasonló mutatóival. Az összehasonlítás révén az érdekelt minket, hogy a férjezett női lakossága az egyes életszakaszokban milyen mértékben alkalmazta a születésszabályozás akkori technikáit, illetve a jelenséget milyen földrajzi sajátosságok jellemzik.

A demográfiai mutatók földrajzi sajátosságai és helyi rekordértékei

Gyakorlatilag kutatásunk lényegéről, hiszen a férjezettség és a házas termékenység törvényhatósági értékeinek földrajzi szempontok szerinti elemzéséről van szó, amelyet az összlakosságra, valamint az etnikai és felekezeti csoportokra vonatkozóan egyaránt elvégeztünk. A regionális sajátosságok feltárása – amennyiben e sajátosságok szabályszerűségeknek tekinthetők – nemcsak leíró, hanem oksági kutatásnak is tekinthető. A földrajzi sajátosságok rögzítése és elemzése mellett a helyi etnikai és felekezeti közösségek legmagasabb és legalacsonyabb férjezettségi és a házas termékenységi adatait is publikáljuk, képet adva a demográfiai extrémítások nagyságrendjéről, valamint regionális, nemzetiségi és vallási jellemzőiről.

Az 1920–1930 közötti termékenységzuhanás jellemzői és összefüggései

Kutatásunk egyik fontos célkitűzése volt a magyar demográfiatörténet legnagyobb arányú (békebeli) termékenységcsökkenésének, illetve a helyi termékenységi mutatók ezzel párhuzamosan zajló homogenizálódásának regionális léptékű rekonstruálása, továbbá az eddig kevésbé ismert oksági összefüggések minél teljesebb feltárása. Ennek keretében érintőlegesen azt is megvizsgáltuk, hogy az első világháború után mely törvényhatóságokban volt

tapasztalható valamilyen mértékben az országos szinten teljesen elmaradt babyboom.

Kutatásunknak szerves részét képezték azok a „mélyfúrások”, melyek során kiválasztott térségekre, illetve csoportokra fókuszálva vizsgáltuk az általános következtetések érvényességét lokális megnyilvánulásait. Ezek a kutatások esettanulmányok formájában anyagunk végén találhatóak. A demográfiai depressziós térségekben folytatott vizsgálódás során arra kerestük a választ, hogy az etnikai és felekezeti determinációkat egyaránt felmutató régiókban – figyelembe véve az átfedettségeket – melyik komponens befolyásolta ténylegesen a mutatókat, és mely tekinthető csak ún. fedőváltozónak, vagyis az összképet inkább látszólagosan befolyásoló szegmensnek. Másik esettanulmányunkban, ahol a horvátországi Belovár-Kőrös vármegye sajátos demográfiai mutatóit vizsgáltuk, ugyancsak az oksági háttér feltérképezése volt a fő célunk. Az esettanulmányok során tehát elsősorban arra kerestük a választ, hogy az etnikai és felekezeti faktor ténylegesen milyen szerepet játszott a termékenységbefolyásoló tényezők hierarchiájában.

Adatközlés és módszertan

Bár a kutatásunk során alkalmazott mutatókat és azok kiszámítási módját tanulmányunk jelen részében kellene leírni, ettől eltekintünk, ugyanis a fogalmak meghatározásakor ezt már megtettük. Az alább leírt módszereket elsősorban a statisztikai források sajátosságai határozták meg, ugyanis az önálló képletek, becslési eljárások alkalmazására az adatközlés hiányosságai miatt volt szükség. Ezért az adatközlési sajátosságokról és a módszertanról szóló részeket közös alfejezetben tárgyaljuk, beleértve azokat a metodológiai eljárásokat is, amelyek nem a statisztikai forrásokkal függenek össze.

Jelen kontextusban a forrásadatokat két szempontból: feldolgozottság és felhasználhatóság szerint csoportosíthatjuk. Az első szempont szerint az alábbi adatokról beszélhetünk:

- nyers számadatok, amelyek alkalmasak az általunk használt mutatók kiszámítására (így kapjuk meg pl. a férjzettségi vagy termékenységi adatokat);
- a KSH által a népszámlálást követően kiszámított mutatók, amelyek a publikált formában felhasználhatók (pl. elveszületési arányszámok).

Ennél fontosabb azonban az adatok felhasználhatósága, amelyet esetünkben azoknak a velük

funkcionális egységet alkotó egyéb adatok meglététől vagy hiányától függ. Funkcionális egységet képez például a termékenységi arányszám esetében az éves élveszületések és a termékeny korú nők évközepi száma. Ebből kiindulva például a Baranya megyei német nők 1930-as korcsoportos adatai hasznosak lehetnek akkor, ha a termékeny korúak számát akarjuk kiszámítani, viszont használhatatlanok a termékenységi adatok esetében, ugyanis a korszakra vonatkozóan nem ismerjük az egyes törvényhatóságokban élő etnikumok élveszületési adatait.

Ahhoz, hogy meghatározhassuk – akár országos szinten, akár a megyékben – az egyes felekezetek férjezettségét és házas termékenységet, mindenekelőtt az adott vallási csoporthoz tartozó 15–49 éves, férjezett nők számát kell ismernünk. Ezeket az adatokat azonban, amely három alapváltozó kombinációját jelenti, a népszámlálási adatközlések érthető módon nem tartalmazzák, s egzakt és egyszerű kiszámításuk sem oldható meg úgy, ahogy az a legtöbb demográfiai mutató esetében lehetséges. Rendelkezésünkre állnak ugyanakkor bizonyos – a statisztikai hivatal által országos, megyei és nagyvárosi szinten is kiszámított és közzétett – keresztadatok, vagy más elnevezéssel kombinált adatok, amelyek a népszámlálási adatközlések talán legértékesebb részét képezik. Ezek felhasználásával létre tudunk hozni egy olyan becslési képletet, amelynek segítségével tízezrelékes pontossággal meg tudjuk határozni a keresett értékeket, tehát lehetővé teszi számunkra a vallás és a demográfia kapcsolatának a korábbi kutatásokhoz képest átfogóbb vizsgálatát. A rendelkezésünkre álló keresztadatok, amelyekből a képletet kidolgoztuk, a következők:

- az egyes etnikumokhoz/felekezetekhez tartozó 15–49 éves nők száma;
- a 15–49 éves nők összesített, illetve családi állapot szerinti száma;
- az egyes etnikumokhoz/felekezetekhez tartozó 15 év feletti nők összesített, illetve családi állapot szerinti száma.

Az alábbiakban az m (married) a férjezett nők számát, a w (woman) általánosságban a nők számát, a d (denomination) index egy adott felekezeti közösséghez tartozók csoportját, a számindex pedig a korcsoportot jelöli. (A gyakorlatban a d indexet természetesen nem csak az egyházakra, hanem az etnikumokra is alkalmazhatjuk.) Eljárásunk célja tehát egy adott felekezethez tartozó 15–49 éves, férjezett női népesség (m^d_{15-49}) minél pontosabb létszámbecslése. Kiinduló adatnak a 15–49 éves d vallású nők számát tekintettük (w^d_{15-49}), ezen belül szeretnénk meghatározni a férjezettek számát. Célszerűnek tűnik a kiinduló adatot egyszerűen beszorozni a teljes 15–49 éves női korcsoportra (w_{15-49}) eső férjezett nők (m_{15-49})

arányszámával. Mivel azonban a statisztikai adatközlésekből eleve tudjuk, hogy a 15 éven felüli nők körében a különböző felekezetek eltérő házasodási mutatókkal rendelkeznek, az imént említett szorzatot is be kell még szoroznunk azzal az arányszámmal, amely a teljes felnőtt d felekezeti női népesség (w_{15+}^d) férjezettségének és az ugyanilyen korú női összlakosság (w_{15+}) férjezettségének az egymáshoz való viszonyát mutatja. Vagyis utóbbi esetben két tört: a 15 év feletti d felekezeti nőkre jutó férjezettek (m_{15+}^d), valamint az összes 15 év feletti nőre jutó férjezettek (m_{15+}) hányadosáról van szó. A fentiek alapján tehát a 15–49 éves, férjezett, és adott etnikumhoz/felekezethez tartozó asszonyok számát a következő képlet segítségével becsülhetjük meg:

$$m_{15-49}^d \approx w_{15-49}^d \cdot \frac{m_{15-49}}{w_{15-49}} \cdot \frac{\frac{m_{15+}^d}{w_{15+}^d}}{\frac{m_{15+}}{w_{15+}}} = \frac{w_{15-49}^d \cdot m_{15-49} \cdot m_{15+}^d \cdot w_{15+}}{w_{15-49} \cdot w_{15+}^d \cdot m_{15+}}$$

Mivel az egyes felekezetekre jutó 15–49 éves férjezett asszonyok tényleges összlétszáma – az „egyéb” vallási kategóriába tartozókkal együtt – értelemszerűen megegyezik az összes 15–49 éves férjezett asszony számával (amelyet viszont a népszámlálási adatokból becslés nélkül is kiszámíthatunk), az egyes etnikumokra és felekezetekre számított becslött adatok összeadásával lehetőség nyílik az összehasonlító ellenőrzésre. Mint ugyancsak a bevezetőben említettük, ennek során a Magyar Királyság egészére vonatkozóan mindössze 0,2%-os, tehát tízezrelékben mérhető arányeltérést tapasztaltunk a becslött és a valós érték között. A 15–49 év közötti férjezettek és korábban férjezettek együttes számának kiszámítása szintén a leírt módon történik, csak itt még az egyes nemzetiségekre, illetve felekezetekre számított termékeny korú özvegyek és elváltak arányát is megbecsüljük az imént leírt módon, majd hozzáadjuk a férjezettek arányszámához. Ebben az esetben is igen csekély, 0,3%-os eltérést mutat ki az utólagos ellenőrzés.

A leírtaknál komolyabb problémát jelentenek azok a hiányosságok, amelyek a két világháború közötti statisztikai adatközléseket jellemezték. Olyan önálló változókról (például egyes csoportok elveszületési adatai), illetve kombinált adatokról van szó, amelyek az 1910-es népszámlálás adatfeldolgozásában még szerepeltek, és amelyek az etnikai és felekezeti férjezettség, illetve házas termékenység kiszámításához kínálnak alapinformációkat. A

legenyhébb probléma, hogy az 1930-as népszámlálási adatközlésben az egyéb mutatókkal (pl. életkor, családi állapot) kombinált anyanyelvi adatok csak a magyarokra, a németekre és a szlovákokra vonatkoznak. Ez azt jelenti, hogy hiába ismerjük például a románok vagy a horvátok élveszületési adatait, adathiány miatt sem a hozzájuk tartozó termékeny korú nők számát, sem a rájuk vonatkozó fertilitási mutatókat nem tudjuk kiszámítani. Az 1920-as népszámlálás esetében ugyan még nem áll fent az említett korlátozottság, miután azonban a fő cél az 1910–1930 közötti időszak kronologikus vizsgálata, az etnodemográfiai mutatókra vonatkozó idődinamikai elemzéseinket kénytelenek voltunk a három említett anyanyelvi csoportra korlátozni. A felekezetek esetében nem kényszerültünk ilyen szelekcióra, ugyanis esetükben egyik népszámlálás sem tartalmazott ilyen jellegű szűkítést.

Az iménti eset csak egyetlen példa a számunkra fontos statisztikai adatok szűkítésére. Meg kell jegyeznünk, a két világháború közötti adatközlést alapvetően az újító törekvés, a statisztikai információk bővítésének szándéka, újfajta mutatók közlése jellemzi. Ezek az újdonságok azonban vizsgálódásaink szempontjából érdektelenek, ellentétben az alábbi táblázatban közölt hiányzó adatokkal.

1. táblázat: Az 1920-as és 1930-as népszámlálás termékenységi adatainak főbb hiányosságai

Hiányzó alapadat	Évszám	Adathiány jelentősége
Anya életkora szerinti élveszületések száma országosan és törvényhatóságokként	1920/1921 1930/1931	Nem tudjuk kiszámítani a legpontosabb termékenységi mutatót, a teljes termékenységi arányszámot.
Anya életkora szerinti törvényes élveszületések száma törvényhatóságokként	1920/1921 1930/1931	Nem tudjuk kiszámítani a házasság termékenység törvényhatósági mutatóit, így nem látjuk a gyermekvállalási hajlandóság pontos területi alakulását.
Anyanyelvi csoportok élveszületési adatai törvényhatóságokként	1920/1921 1930/1931	Nem tudjuk kiszámítani az etnikumokra vonatkozó házasság és általános termékenység mutatók területi alakulását.
Felekezetek élveszületési adatai a részben megcsönkített, részben Magyarországnak hagyott vármegyékben	1920/1921	A vonatkozó időszakra csak 21 törvényhatóságban (10 vármegye, 11 tjt) tudjuk kiszámítani a felekezetek házasság és általános termékenység arányát.

Azt, hogy egy-egy hiányosság következményei hogyan adódnak össze, jól mutatja az 1930-as anyanyelvi statisztikák esete. Mint látjuk, az etnikai élveszületések helyi szinten nem szerepelnek az adatközlésben, csak a megyékre és a tjt-kre kiszámított összesítéseket

ismerjük. Ugyancsak említettük, hogy a nemzetiségek közül csak a magyarok, a németek és a szlovákok esetében tudjuk a termékeny korú nők országos és helyi számadatait. Miután az általános termékenységi arányszám esetében az előző adat képezi a számlálót, a második pedig a nevezőt, végeredményként csak a magyar, német és szlovák nők összesített megyei és nagyvárosi termékenységét tudjuk kiszámítani. Ezzel szemben 1910-ből mind a 102 (Fiumével együtt vett) akkori törvényhatóságra vonatkozóan pontos képet kaphatunk a nyolc anyanyelvi csoport termékenységéről. Az adatvolumen szűkülése nehezen érthető, hiszen az országcsonkítás miatt jelentősen csökkent a feldolgozandó adatok mennyisége. Elvileg elképzelhető, hogy az etnikai adatokat a Trianon miatti statisztikai homogenizáció, vagyis a nemzetiségek lakossági súlyának csökkenése miatt korlátozták. Erre utal, hogy a magasabb létszámarányt képviselő felekezeteknél már rendelkezésünkre állnak ezek az adatok. Ugyanakkor a soron következő, 1941-es népszámlálás publikált eredményeiből úgy az anyanyelvi csoportokra, mint a felekezetekre vonatkozóan hiányoznak a szóban forgó adatok.

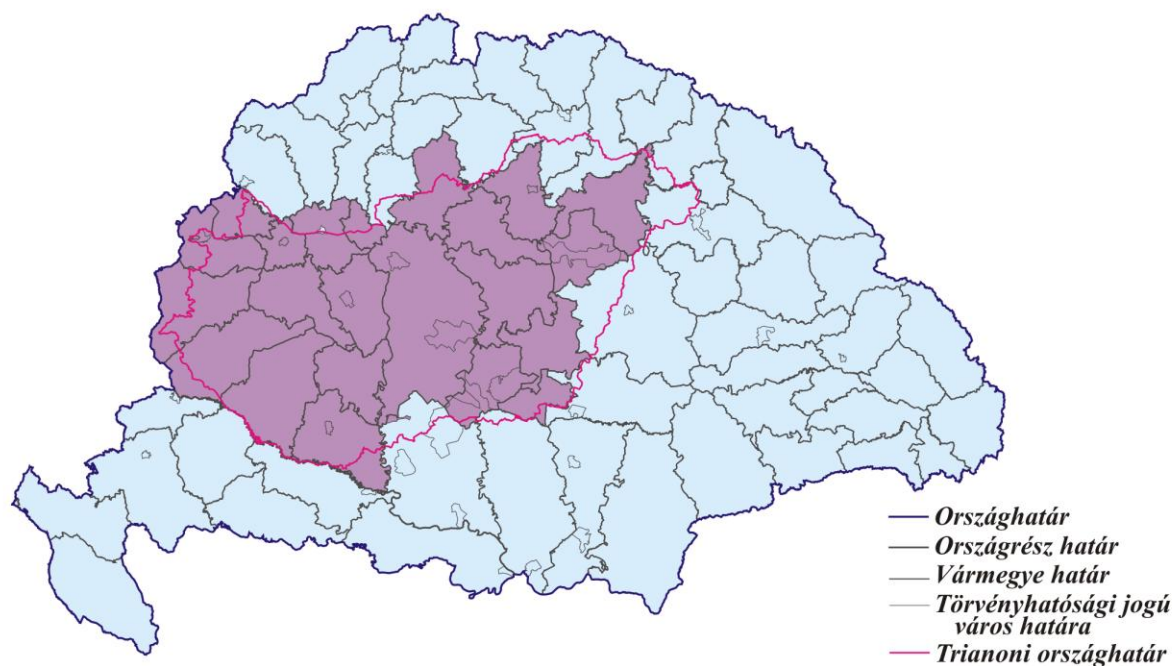
Ugyancsak a két világháború közötti adatközlés negatívumai között említhetjük az anyai életkor szerinti élveszülések törvényhatósági szintű bontásának hiányát, minek következtében erre az időszakra már nem tudtuk kiszámítani helyi szinten a teljes termékenységi, és a teljes házasság termékenységi arányszámokat, és az összlakosságra vonatkozó idődinamikai elemzésünket kénytelenek voltunk a pontatlanabb általános termékenységi arányszámok alapján elvégezni.

Fentebb már utaltunk arra a módszertani problémára, ami 1910–1930 kronológiai vizsgálatát illetően Trianon következtében felmerült. Az a tény, hogy az említett periódus közepén az ország az egyharmadára, a lakosság pedig a felére csökkent, lehetetlenné teszi a demográfiai mutatók Kárpát-medencei szintű idődinamikai elemzését. A megoldás értelemszerűen az 1910-es adatok trianoni területre történő redukálása, azonban ez csak a települési szinten ismert adatoknál (pl. élveszületési arányszám) lehetséges, hiszen az új államhatárok számos megyét két vagy három részre szakítottak. Az általunk vizsgált mutatókat azonban, mint említettük, csak törvényhatósági szinten ismerjük. Ezért közelítő megoldásként – a Trianonra vonatkozó önálló statisztikai adatbázis (LÓKKÖS, 2000) segítségével – egy olyan területre számítottuk ki a számunkra fontos változókat, amely térbeli elhelyezkedését és főleg népességét tekintve a lehető legkevésbé tér el a trianoni Magyarországtól. Ez a terület az alábbiakból áll:

1. azok a törvényhatóságok, amelyek teljesen Magyarországon maradtak;⁴
2. azok a részben Magyarországon maradt, részben más állam(ok)hoz került megyék, amelyek népességének több mint a fele Magyarországon maradt.⁵

Az így meghatározott, nagyvonalakban a megmaradt országot lefedő, 33 törvényhatóságot magába foglaló – s az alábbi térképünkön látható – terület népessége (7 722 596 fő) 1%-os különbséggel megegyezik a trianoni Magyarország 1910-re vetített létszámával (7 615 117 fő). A két népesség átfedtségének szintjét jól érzékelteti, hogy a szóban forgó területen élőknek csupán 10%-a található elcsatolt területen, miközben a trianoni ország lakosai csak 9%-ban maradtak ki a kijelölt térségből.

1. ábra: A kronológiai vizsgálatokba bevont törvényhatóságok

A térképen ábrázolt megoldást természetesen csak országos szintű összehasonlító kronológiai vizsgálatoknál alkalmaztuk, a kizárólag 1910-re vonatkozó, a történelmi Magyarországgal önmagában foglalkozó, statikus adatelemzések során nem.

⁴ Dunántúlról Fejér, Somogy, Tolna, Veszprém vármegyék, illetve Pécs, Székesfehérvár, Győr és Sopron városok; Alföldről Békés, Hajdú, Jász-Nagykun-Szolnok, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyék, illetve Baja, Hódmezővásárhely, Szeged, Debrecen, Budapest és Kecskemét városok; Északról Borsod és Heves vármegyék, illetve Miskolc város.

⁵ Dunántúlról Baranya, Győr, Moson, Komárom, Esztergom, Sopron, Vas és Zala; Alföldről Csanád, Csongrád és Szabolcs; Északról Nógrád.

Ugyanez a probléma, vagyis a területi kontinuitás hiánya jelentkezik a törvényhatóságokra vonatkozó mutatók kronológiai vizsgálatakor is, egyrészt az új határok által kettévágott vármegyék, másrészt az 1923-as közigazgatási változtatások miatt. Trianon egyik következményeként ugyanis a csak kis részben Magyarországon maradt megyék – kis területük és alacsony népességük miatt – a törvényhatósági szerepkör betöltésére alkalmatlanná váltak, ezért az Országgyűlés az 1923. évi XXXV. törvény keretében létrehozta a „közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék” státusát. Az elnevezés a határrevíziós reményekre utalt, és ami a töredékmegyék átmenetinek szánt megszüntetését (más megyékkel való egyesítését) jelentette. A békediktátum évében elvégzett 1920-as népszámlálás törvényhatósági bontása tehát még a töredékmegyék szerint ismertette az adatokat, miközben az 1930-as census már a közigazgatási átszervezést tükrözi. Idődinamikai vizsgálatok esetében – az eltérő statisztikák összehasonlíthatósága érdekében – a megoldást az 1910-es, illetve 1920-as törvényhatósági adatoknak az 1930-as viszonyokat tükröző összevonása jelentette.⁶

Törvényhatósági szintű vizsgálataink során konkrét kritériumokat fogalmaztunk meg az etnikumok és felekezetek helyi reprezentációs minimumát illetően. Ha egy adott etnikum/felekezet 15–49 éves női népessége valamely törvényhatóságban nem érte el a 100 főt vagy saját női korcsoportjának az 1%-át, adataikat sem a férjzettségre, sem az általános termékenységre vonatkozó munkastatisztikáinkban, illetve térképeinken nem szerepeltettük. Ennél alacsonyabb jelenlét esetén ugyanis a mutatók már nem tekinthetők reprezentatívnak, amit az ilyenkor többször kimutatott extrém alacsony vagy magas férjzettségi és termékenységi mutatók is igazolnak. A házasság termékenység esetében még tovább szűkítettük a reprezentációs kritériumot: itt a 100 fős értékhatárt a 15–49 éves férjzett nőkre vonatkoztattuk, hiszen ez esetben ők jelentik az alapsokaságot. A kétféle standard miatt egyes etnikai közösségek a férjzettség szempontjából a reprezentációs értékhatár fölötti, a házasság termékenység vonatkozásában viszont az alatti jelenlétet mutattak fel; ezek értelemszerűen szórványhelyzetben lévő, alacsony létszámot felmutató helyi csoportok voltak.⁷

⁶ 1910-re vonatkozóan ez természetesen a Trianon előtti, történelmi vármegyék összevonását jelenti. Például az 1930-ban már Komárom és Esztergom néven szereplő, egyesített vármegye demográfiai adatai az idődinamikai vizsgálatban 1910-re vonatkozóan a két történelmi vármegye, 1920 esetében viszont csak a két töredékmegye összevont mutatóit tartalmazzák.

⁷ 1910-ben az etnikai közösségek közül a Varasd városban élő magyarok, a székesfehérvári, selmecbányai, marosvásárhelyi és Varasd városi németek, a pancsovai szlovákok, a verseci, pancsovai és marosvásárhelyi románok, a pécsi és Sopron városi horvátok, valamint a pécsi, Sopron városi, túróci, verseci, kolozsvári,

Mindenképpen a módszertani alkalmazások között kell említenünk azt a pontdiagramon alapuló sémát, amelyet az általános, illetve teljes termékenység két fő komponensének (vagy determinánsának), a férjzettségnek és a házasság termékenységnek az együttes vizsgálatára hoztunk létre. A két mutató értékeinek egybevetésével egzakt és könnyen elemezhető információkat kapunk a különböző helyi, etnikai és felekezeti csoportok demográfiai magatartásáról. Az általunk demográfiai magatartásmintáknak elnevezett típusokról, valamint a modell alkalmazásáról a részleteket és konkrétumokat *A demográfiai magatartásminták sémája* című fejezet tartalmazza. Az összefüggések és az oksági viszonyok kimutatására és szemléltetésére a pontdiagramos ábrázolást nem csak az említett komponensek, hanem más változók esetében is előszeretettel alkalmaztuk.

Érdekes néhány számadat erejéig a kutatás során, illetve annak eszközeként létrehozott adatbázisra is kitérünk. Az etnikai, felekezeti és összlakossági csoportok általunk regisztrált házasság és általános termékenységi, valamint férjzettségi arányszámait országos és törvényhatósági szinten,⁸ a reprezentációt is figyelembe véve, összesen 4241 adatot tesznek ki a három népszámlálási évben, amiben nincsenek benne az egyéb változókra (házassági életkor, vegyesházasságok, stb.) kiszámított adatok. Ez az adatmennyiség úgy a leíró, mint az elemzéseken alapuló oksági kutatások lebonyolításához elegendőnek bizonyult, különösen ha figyelembe vesszük még az említett arányszámok alkotóelemeinek tekinthető elveszülési és egyéb családstatistikáknak az ugyancsak magas információértékét, és nem utolsósorban együttesen több tízezres számát. Itt kell megjegyeznünk, hogy adathalmazok elemzésére épülő társadalomtörténeti kutatások során talán az adatszámítás igényli a legtöbb időt, energiát és monotóniatűrést. Esetünkben egy használható adatbázis felépítése több tízezer

marosvásárhelyi és zimonyi egyéb anyanyelvűek estek az említett körbe. Ugyanezen évből a felekezeti közösségek közül az újvidéki görög katolikusokat, a Sopron városi, bajai, zombori, verseci és zimonyi reformátusokat, a székesfehérvári, Komárom városi, verseci, marosvásárhelyi, zimonyi és eszéki evangélikusokat, a bajai és marosvásárhelyi ortodoxokat, a marosvásárhelyi unitáriusokat, valamint a selmecebányai izraelitákat kell említenünk. 1920-ban – az adott évben vizsgált három etnikum közül – a székesfehérvári németek, valamint a Bihar megyei és miskolci szlovákok, míg 1930-ban ugyancsak a székesfehérvári németek, a Veszprém megyei szlovákok, továbbá a Sopron városban élő reformátusok és a bajai evangélikusok kerültek az említett halmazba.

⁸ 1910-es adataink három országos adatot tartalmaznak: a Horvátország nélkül vett Magyarországot, Horvátországot, valamint a mindkét társországot magába foglaló Magyar Királyságot. Az első kettőt elemzésünk során nem használtuk, a kutatás során létrehozott adatbázisnak azonban szerves részét képezik. Ami a törvényhatósági adatokat illeti, az etnikai termékenységi arányszámok esetében ez – legalábbis az 1920-as és 1930-as adatközlésekben – valójában a vármegyék, illetve a tjt-k összesített értékeit jelenti.

művelet elvégzését igényelte.

Az adatok jelentős részét térképeken is feltüntettük. A földrajzi megközelítés a társadalomtörténeti valóság térbeli megjelenítésének követelményéből adódik. Tanulmányunkban 54 térkép található,⁹ és többségük sokkal inkább tekinthető a kutatás szerves részének, mint illusztrációnak. A statisztikai tények ugyanis a térben megjelenítve és elrendezve új értelmezést kapnak, sok esetben pedig éppen a térbeli sajátosságok feltárása vezet el a keresett oksági következtetésekhez.

Az interdiszciplinaritás a történeti demográfia egyik jellemző attribútuma. Miután az emberi múlt egy szeletének feltárása a cél, kutatásunk elsősorban társadalomtörténeti kutatásnak nevezhető, amelyben a földrajz, a statisztika és a szociológia is meghatározó szerepet játszik. Mindez óhatatlanul ez utóbbi tudományágak módszertanának, és részben nyelvezetének az átvételét is jelenti. Az interdiszciplinaritást olyan adottságnak kell tekintenünk, amely lehetővé teszi számunkra az egyes tudományterületek közötti határmezsgyék átjárhatóságát, azonban mindez – a módszerek és a szemléletmód importja révén – elsősorban a fő diszciplínát gazdagítja. Esetünkben a statisztika konkrét adatokra épülő számítási módszereit, az egzakt értelmezés és a matematikai tényszerűséggel zajló bizonyítás követelményét kell megemlítenünk.

I/2. Az általános etnikai és vallási környezet

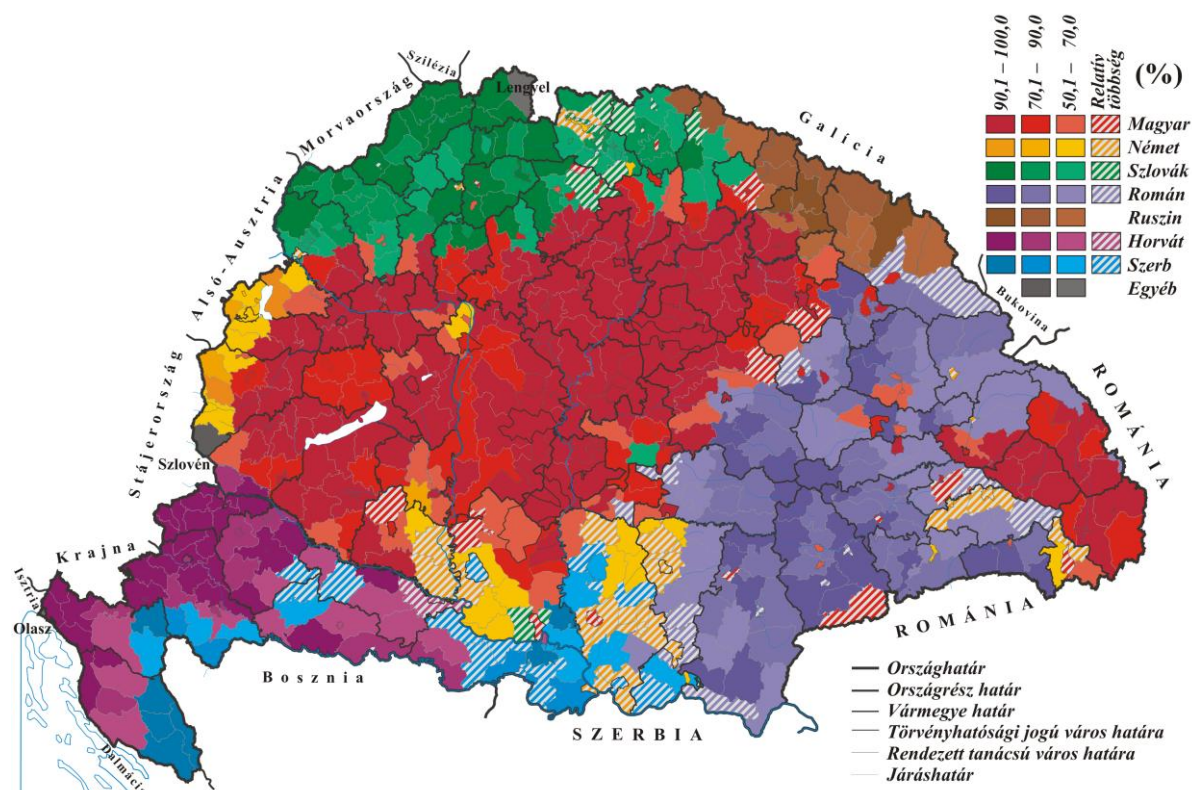
A történelmi Magyarország nemzetiségei és felekezetei

A Habsburg-birodalom, és benne a Kárpát-medence egyedülálló vallási és etnikai karakterrel rendelkezett, ahol mindhárom nagy keresztény kultúrkört – a római és görög katolikust, a protestánst és az ortodoxot –, valamint az izraelita vallást is hívek milliói képviselték. Demény Pál így ír a Habsburg-birodalomról: „A helyes elnevezéssel soknemzetiségű birodalomnak hívott területen egymás mellett éltek – békében vagy más módon – a németek, magyarok, csehek, szlovének, olaszok, lengyelek, ukránok, szlovákok, szerbek és románok. A nagyobb vallási felekezetek listája majdnem olyan hosszú lenne, mint a különböző etnikai csoportoké. Az írni-olvasni tudás, az urbanizáció szintje, a foglalkozási struktúra és más

⁹ A térképeket Sebők László kartográfus készítette, a 2. és a 3. ábrán láthatók kivételével a szerző által feldolgozott adatok alapján.

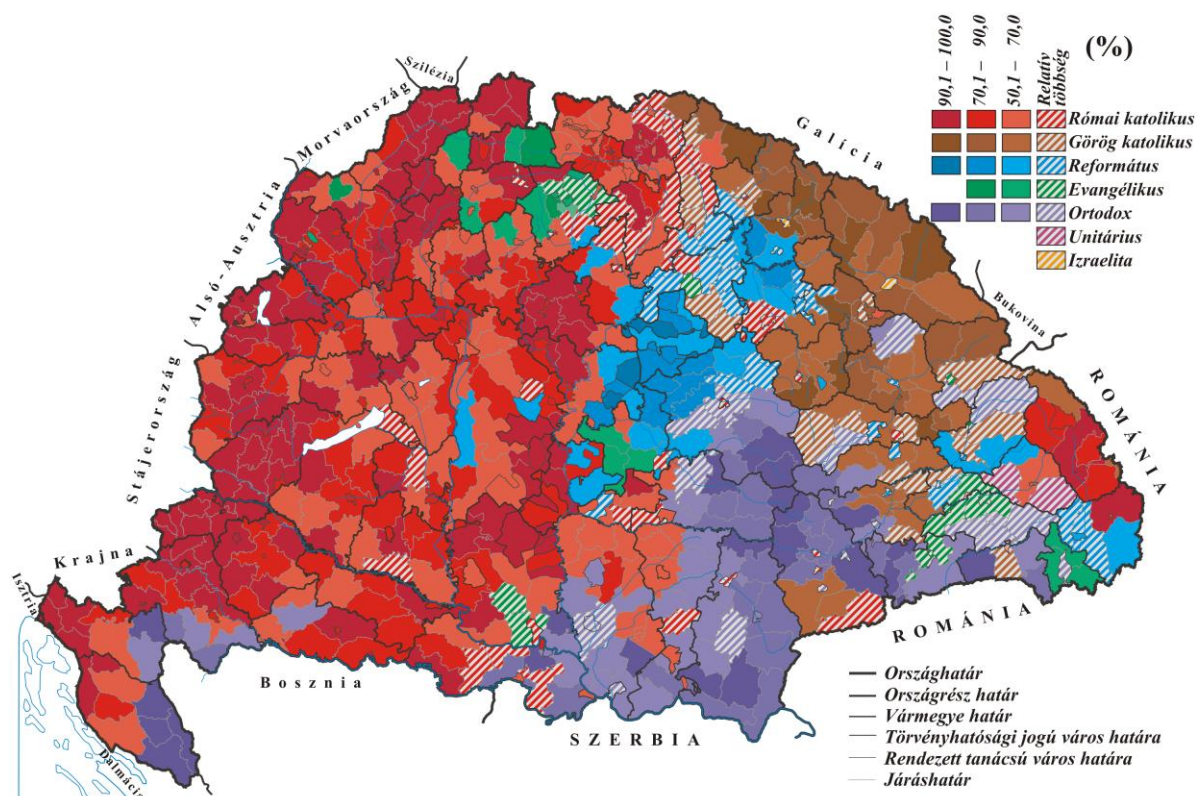
jellemzők vonatkozásában mindig kiemelkedőek voltak a régiók közötti kontrasztok, és ez így is maradt, amíg az ország alkotóelemeire nem hullott.” („*Living side by side, peacefully or otherwise, in what was rightly called a multinational empire were Germans, Hungarians, Czechs, Slovenes, Italians, and Croats; Poles, Ukranians, Slovaks, Serbs and Rumanians. The list of major religious denominations is almost as long as the list of the various ethnic groups. Contrast among regions in terms of levels of literacy, degrees of urbanization, occupational structure, and other characteristics were always marked and remain so until the country was broken up into its constituent parts.*”) (DEMÉNY, 1972: 155) A térség 1918 utáni politikai átrendezését minden addiginál erőteljesebb asszimilációs politika, valamint a kisebbségek elvándorlásának felerősödése követte, s a kisantant-országok nacionalista kisebbségpolitikája néhány évtized alatt lényegében felszámolta a térség természetes multikulturalitását. 1910 volt tehát az utolsó olyan népszámlálási év, amikor a Kárpát-medence spontán demográfiai folyamatait még nem zavarták meg a „rövid 20. század” milliós emberveszteségeket, több százezres menekülthullámokat és felgyorsult asszimilációt generáló eseményei. A korabeli sokszínűség számunkra itt – az értékszempontokon túl – elsősorban módszertani előnyként jelenik meg hiszen az etnicitás, a vallás és a demográfia összefüggéseit sokkal eredményesebben lehet kutatni egy statisztikailag egységes, de etnikailag és felekezetiileg heterogén közegben, mint egy statisztikailag szétszabdalt, ám homogenizálódó térben. Alábbi térképeink a Magyar Királyság etnikumainak, illetve felekezeteinek járási és városi szintű megoszlását mutatják az 1910-es népszámlálási adatok alapján.

2. ábra: Anyanyelvi többség a járásokban és tjt-v-kben 1910-ben (%)

Térképünkön – eltérően a hagyományos etnikai kartogramoktól – differenciáltan közelítettük meg a többség fogalmát, és eltérő grafikával jelöltük a relatív és az abszolút többséget, utóbbin belül eltérő erejű színárnyalatokkal ábrázolva az etnikai dominancia különböző szintjeit. A helyzet árnyalt megközelítésére azért volt szükség, mert a Kárpát-medence etnikai szerkezetére egészében és lokálisan is a heterogenitás volt jellemző. Ez azt jelenti, hogy számos esetben még a legalacsonyabb szinten, a településeken is kevert volt a lakosság, nem ritkán még a nagy etnikai szállásterületek földrajzi centrumában is. (Ami természetesen nem zárja ki a masszívan homogén etnikai régiók létét.) Ez a tény kiemelt jelentőséget kap a tanulmányunkban, ugyanis az etnikumok és felekezetek lokális demográfiai magatartását éppen a kevert lakosságú térségekben lehetett a leghatékonyabb módon vizsgálni. Az etnikumokról imént leírtak a felekezetekre is érvényesek. Utóbbiak területi megoszlását az alábbi térkép mutatja.

3. ábra: Felekezeti többség a járásokban és tjtv-kben 1910-ben (%)

A térképből jól kivehető, hogy a helyi etnikai és felekezeti szigetek, valamint a nyilvánvalóan kevert térségek dacára a legtöbb anyanyelvi csoport és felekezet rendelkezett egy földrajzilag összefüggő fő szállásterülettel, ahol erős többséget is alkotott. Ez alól az etnikumok közül a németek, a felekezetek közül pedig az evangélikusok, az unitáriusok és az izraeliták jelentettek kivételt. (A németek, az evangélikusok és az izraeliták esetében a földrajzi szórtság, az unitáriusoknál pedig a csekély létszám miatt.) Mindkét térképen megfigyelhetők a többség és a kisebbségek földrajzi elhelyezkedésének szabályszerűségei. Az anyanyelvi csoportok esetében a magyarok elsősorban a Kárpát-medence centrumát foglalták el, a kisebbségek pedig – nem egy esetben térbeli folytonosságban a szomszédos anyaországgal – a földrajzi periférián helyezkedtek el. Ezzel szemben vallási értelemben a Magyar Királyság nyugati és keleti térfélre osztható, mely esetben nagyjából a Tisza képezi az osztóvonalat. Ettől nyugatra az ország gyakorlatilag masszívan római katolikus, míg keletre egymást váltják a református, a görög katolikus és az ortodox szállásterületek, továbbá a felekezeti szigettérségek és a vallásilag vegyes régiók. Kutatásunk szempontjából a többség–kisebbség vetület általában akkor kap jelentőséget, amikor az egyes etnikumok/felekezetek, valamint az összlakosság demográfiai mutatóinak az összefüggéseit elemezzük.

Az 1910-es népszámlálás kapcsán a statisztikai hivatal – az „egyéb” kategóriát is beleértve –

összesen nyolc anyanyelvi csoportról és nyolc felekezetről közöl átfogó adatokat, a lenti táblázatokban olvasható sorrendben. A táblázatok az egyes nemzetiségek százalékos felekezeti megoszlását mutatják, és fordítva. (Például hogy a szlovák nemzetiség tagjai között milyen arányban találhatók katolikusok, reformátusok és evangélikusok, vagy az evangélikusok hány százalékát alkotják magyarok, németek, szlovákok, stb.) Az adatok tehát nemcsak a Magyar Királyság vallási és etnikai heterogenitását tükrözik, hanem arra is választ adnak, hogy az egyes etnikumok milyen vallásokat követnek, illetve mely etnikumok alkotják az egyes felekezetek híveinek tömegét.

2–3. táblázat: Felekezetek és etnikumok egymáshoz viszonyított megoszlása a Magyar Királyságban 1910-ben

	Római kat.	Görög kat.	Református	Evang.	Ortodox	Unitárius	Izraelita
	%						
Magyar	54,5	15,0	98,2	31,2	1,4	98,6	75,7
Német	12,6	0,1	1,0	32,1	0,1	0,2	21,8
Szlovák	12,9	3,9	0,4	34,6	0,0	0,1	0,6
Román	0,1	56,0	0,1	0,1	60,3	0,8	0,1
Ruszin	0,0	22,9	0,0	0,0	0,0	0,0	0,3
Horvát	16,6	0,5	0,0	0,1	0,0	0,0	1,1
Szerb	0,0	0,1	0,0	0,0	36,9	0,0	0,0
Egyéb	3,3	1,5	0,3	1,9	1,4	0,3	0,4
Összes	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

	Magyar	Német	Szlovák	Román	Ruszin	Horvát	Szerb
	%						
Római kat.	59,0	67,4	71,5	0,3	1,1	98,8	0,4
Görög kat.	3,0	0,1	4,0	38,5	98,1	0,5	0,2
Református	25,6	1,3	0,5	0,0	0,0	0,1	0,0
Evang.	4,2	21,1	23,6	0,1	0,0	0,0	0,0
Ortodox	0,4	0,1	0,0	61,0	0,2	0,0	99,3
Unitárius	0,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Izraelita	7,0	10,0	0,3	0,0	0,6	0,6	0,0
Egyéb	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0	0,1
Összes	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A táblázatok adatai szerint

- a református és az unitárius vallások hívei szinte kizárólag magyarok;
- az ortodox vallás alapvetően a románokhoz és a szerbekhez köthető;
- a görög katolikus hívek többsége román, kisebb hányaduk pedig ruszin, magyar és szlovák nemzetiségű;
- a római katolikus egyházhoz magyarok, horvátok, szlovákok és németek tartoznak, megoszlásuk nagyjából az országon belüli létszámarányukat követi;

- az evangélikusoknál a legkiegyensúlyozottabbak a nemzetiségi viszonyok: a szlovákok, németek és magyarok nagyjából egyharmad–egyharmad arányban találhatók a felekezeten belül.

Ami a nemzetiségek vallási megoszlását illeti:

- a horvátok gyakorlatilag teljes mértékben katolikusok;
- a magyarok többségükben a római katolikus, kisebb arányban a református, az izraelita és az evangélikus vallást követik;
- a németek többségükben római katolikusok, kisebb arányban evangélikusok és izraeliták;
- a szlovákok többségükben római katolikusok, kisebb arányban evangélikusok;
- a szerbek gyakorlatilag teljes mértékben ortodoxok;
- a románok többségükben ortodoxok, kisebb arányban görög katolikusok;
- a ruszinok gyakorlatilag teljes mértékben görög katolikusok.

A felsorolt összefüggéseket nagyban meghatározza az adott felekezetek és etnikumok létszáma, regionális aránya, szállásterületének földrajzi elhelyezkedése, továbbá – elsősorban a vegyesházasságok szempontjából – az etnikum- és vallásközi kapcsolatok jellege és intenzitása, valamint a közösségek belső normarendszere. A kölcsönös átfedések mértékének tisztázása azért szükséges, mert fennáll annak elvi lehetősége, hogy egyes vallási közösségek demográfiai magatartását számos más tényező mellett az etnikai valóság is jelentősen befolyásolja, és fordítva: az egyes nemzetiségek mutatói mögött esetleg felekezeti tényezőket kell keresnünk. Az etnikai, illetve vallási faktor tényleges demográfiai befolyását tényszerűen csak az egyes nemzetiségek és felekezetek különböző demográfiai mutatóinak (férjzettség, házas termékenység, általános termékenység) a megyei szintű feldolgozását követően lehet megítélni.

Ami az „egyéb anyanyelvűeket” illeti, velük önállóan nem kívántunk foglalkozni, egyrészt nehézkes beazonosíthatóságuk okán, másrészt mert elenyésző létszámuk, illetve lakossági arányuk miatt általában nem, vagy alig haladták meg a helyi reprezentációs értékhatárt. Az „egyéb felekezetűek” esetében a reprezentáció hiánya abszolútnak mondható, így őket a kutatás során egyáltalán nem vettük számításba.

Homogenizálódás és heterogenitás Trianon után

Trianon etnikai következményeinek ismerete – legalábbis a magyarságra vonatkozóan – hazánkban ma már az általános műveltség része. Ezért az olyan közismert tényekkel, mint például az elszakított magyar nemzetrészekre vonatkozó alapadatok,¹⁰ itt nem foglalkozunk; a békeművet a kutatásunk vonatkozásában lényeges szempontokból vizsgáljuk. Ez a nemzetiségi és felekezeti keresztadatoknak az etnikai homogenizációból következő változásaira, valamint a fentebb definiált „demográfiai éléskamráknak” az új határokhoz viszonyított elhelyezkedésére, és ennél fogva Trianonnak a népesedési potenciált érintő következményeire vonatkozik.

A kizárólag román, szlovák, szerb, valamint az Órvidék esetében német etnikai szempontokat érvényesítő versailles-i rendezés következtében az addig többnemzetiségű ország 88,4%-ban homogén nemzetállammá vált, míg a területüket megnövelő (vagy éppen frissen alakuló) térségbeli kisállamok soknemzetiségűvé váltak, automatikusan elnyomó kisebbségpolitikára ösztönözve ezzel azokat. Magyarországon az etnikai és részben felekezeti szállásterületek elcsatolásának következtében egyes anyanyelvi és vallási csoportok marginalizálódtak, egyes esetekben még az országos statisztikákból is kikerültek. (Utóbbi esetben a ruszinokra és az unitáriusokra gondolunk. Miután a két csoport 1920 után lokálisan, azaz törvényhatósági szinten sem érte el sehol a reprezentációs értékhatárt, a két világháború közötti időszakra vonatkozó elemzéseinkből kihagytuk őket.) A változások mértékét hűen tükrözik az anyanyelvi csoportok és a felekezetek kölcsönös átfedettségeire vonatkozó, 1930-as állapotokat tükröző táblázatok.

¹⁰ Az elszakított nemzetrészek esetében a trianoni veszteségek számszerűsítésére használt 1910-es adatok ténylegesen nem a magyarságra, hanem csak a magyar anyanyelvűekre vonatkoznak. Miután egy államalkotó többség esetében a nemzetiségi adat általában magasabb az anyanyelvinél (magyar vonatkozásban ezt az 1941-es népszámlálás adatai igazolják), Trianon veszteségei az ismertnél jóval magasabbak lehettek.

4–5. táblázat: Felekezetek és etnikumok egymáshoz viszonyított megoszlása a Magyar Királyságban 1930-ban

	Római kat.	Görög kat.	Református	Evang.	Ortodox	Izraelita
	%					
Magyar	91,1	96,9	99,6	75,2	39,0	97,3
Német	7,0	0,1	0,4	12,7	0,3	2,2
Szlovák	0,7	0,6	0,0	12,0	0,3	0,1
Román	0,0	1,0	0,0	0,0	32,7	0,0
Horvát	0,8	0,0	0,0	0,0	0,8	0,0
Szerb	0,0	0,1	0,0	0,0	15,8	0,0
Egyéb	0,4	1,3	0,0	0,1	11,1	0,3
Összes	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

	Magyar	Német	Szlovák	Román	Horvát	Szerb
	%					
Római kat.	64,1	82,0	36,8	3,7	98,4	6,3
Görög kat.	2,4	0,0	1,2	12,5	0,2	2,8
Református	22,6	1,5	0,3	0,4	0,1	0,3
Evang.	5,0	14,2	60,9	0,2	0,1	0,3
Ortodox	0,2	0,0	0,1	80,4	0,7	89,4
Izraelita	5,4	2,1	0,4	0,5	0,3	0,5
Egyéb	0,2	0,2	0,4	2,3	0,3	0,4
Összes	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Az 1930-as magyarországi népszámlálás keresztadataiban már nem szerepelnek a nagyrészt Romániához került unitáriusok, valamint a többségében Csehszlovákiához, kisebb részben Romániához csatolt ruszinok, akiknek Magyarországon maradt része – más etnikai és felekezeti kiscsoporttal együtt – az „egyéb” kategóriákba került. Az 1910-es adatokhoz képest a legnagyobb változást az addig nem, vagy csak részben magyar többségű felekezetek szinte teljes mértékű „elmagyarosodása”, vagyis a trianoni rendezésből fakadó statisztikai homogenizáció jelenti. Vallási téren viszont – annak ellenére, hogy 1920 után a római katolikusok dominanciája még erősebb lett, és lényegében eltűntek a statisztikákból az ortodoxok – még mindig megmaradt egy bizonyos sokszínűség.

A felekezetek esetében konkrétan az alábbi összefüggéseket rögzíthetjük:

- A reformátusok körében a magyarok aránya gyakorlatilag elérte a 100%-ot.
- A római katolikusok döntő mértékben, a görög katolikusok és az izraeliták pedig gyakorlatilag teljesen magyar felekezetekké „váltak”. Ez római katolikus részről a szlovákok és a horvátok, görög katolikus részről pedig a románok és a ruszinok elszakadására vezethető vissza, míg az izraeliták esetében a német nyelvű izraeliták más országokhoz (elsősorban Csehszlovákiához) kerülését, illetve a magyar nyelv további térhódítását kell említeni az okok között.

- Az evangélikusok esetében gyengült, de nem tűnt el az etnikai heterogenitás. A németeknek és a szlovákoknak az egyházon belüli aránya az 1910-es egyharmad–egyharmadról az új határok között kevesebb, mint a felére csökkent.

Amit az etnikumokról elmondhatunk:

- A magyarság vallási összetételét Trianon lényegében nem változtatta meg. Csak kismértékű eltolódás érzékelhető a római katolikusok javára, s az izraeliták aránycsökkenése is enyhe mértékű.
- A németeknél a római katolikusok arányának erőteljesebb növekedése és az evangélikusok jelentős, de nem drasztikus aránycsökkenése figyelhető meg az új országhatárok között. Az izraelitáknak a németek körében mért aránya viszont csak ötöde annak, mint amit 1910-ben láthattunk. Ennek oka a német nyelvű izraeliták új impérium alá helyezése.
- A szlovák az egyetlen anyanyelvi csoport, ahol az 1910-es felekezeti struktúra megfordult: itt az evangélikusok 1910-ben még 24%-os aránya 61%-ra nőtt. Ennek oka, hogy a szlovákok legnagyobb helyi közösségét alkotó Békés megyei nyelvsziget, amelyet a több száz kilométeres távolság miatt nem lehetett anektálni, döntően evangélikus vallású.
- Miután a Magyarországnak hagyott maroknyi románság többnyire az ortodox vallást követte, ez értelemszerűen a görög katolikusok arányszámának jelentős csökkenését eredményezte körükben.
- A római katolikusok elsőprő aránya – ha némileg kisebb mértékben is – megmaradt a horvátok körében. A másik délszláv csoport, az 1910-es adatok szerint még 99%-ban görögkeleti szerbek körében a trianoni határokon belül – két évtized elmúltával – a római katolikus kötődés is megjelent, 6%-os arányban. Ez feltételezhetően a nagyrészt szórványhelyzetben élő magyarországi szerbek vegyesházasságainak a következménye.

A fentiekén túl egy új szempont, a demográfiai potenciál veszteségei felől is megvizsgáljuk a békediktátum következményeit. Amint majd későbbi térképábráinkon is látszik, a Kárpát-medencében úgy az összlakosság, mint az egyes nemzetiségek és felekezetek esetében világosan elkülöníthetjük a magasabb termékenységet felmutató térségeket, a „demográfiai éléskamrákat”. Trianon következményeinek értékelésekor azt is figyelembe kellene vennünk, hogy magyar vonatkozásban ezek a térségek a határ melyik oldalára kerültek. A magasabb

termékenységet felmutató magyar népcsoportok elcsatolását a magyar állam nagyobb mértékű potenciális emberveszteségeként kell elkönyvelnünk.

Az 1910-es termékenységi térképeken (10. ábra) jól kivehető a három nagy „éléskamra”. Trianon elsősorban a Székelyföld, a mai Kárpátalja, valamint a Nyugat-Csallóköztől az Északnyugati-Kárpátokig terjedő határmenti sáv elcsatolásával károsította meg Magyarország potenciális demográfiai bázisát. Azonban látnunk kell azt is, hogy ezek a veszteségek csak részben érintették a magyarságot, hiszen Kárpátalja döntően ruszin, az említett határsáv pedig főként szlovák többségű volt. Tény az is, hogy a magyarok kiemelten magas termékenységgel jellemezhető térségek nagy része Magyarországon maradt. (A következő évtizedekben aztán, mint majd látni fogjuk, e régiók nagyrészt megszűntek.)

A nemzeti és vallási keresztkötődések miatt egyházi vonatkozásban is tárgyalhatjuk a magyarság trianoni traumáját, azon belül pedig a demográfiai potenciál veszteségeit. Ez elsősorban annál a két felekezetről jöhet szóba, amely egyrészt lefedi a történelmi Magyarország nagy részét, másrészt lefedettséggel bír, másrészt híveinek döntő többsége magyar anyanyelvű. Két ilyen felekezetről tudunk: a reformátusokról és az izraelitákról. Házasság termékenységek – a római katolikusoktól vagy az evangélikusoktól eltérően – keletről nyugat felé haladva csökken, amíg azonban a reformátusok által többségben lakott, és kiemelkedő fertilitással rendelkező kelet-alföldi megyék Magyarországon maradtak, addig az izraeliták szempontjából demográfiai szempontból különösen fontos területeket Romániához és Csehszlovákiához csatolták. Az 1910-es népszámlálás adatai szerint a maradék Magyarország területén az izraeliták csupán Szabolcs és Hajdú megyében mutattak magasabb gyermekvállalási hajlandóságot, ezért Trianon számukra – amennyiben stabil népességet feltételezünk, tehát eltekintünk a vándorlástól – a demográfiai utánpótlási bázis szinte teljes elvágását eredményezte. Országos termékenységi mutatóik későbbi drasztikus esése részben erre a statisztikai tényre vezethető vissza.

A magyar mellett a német az egyetlen etnikum, amely számára Trianon jelentősebb szétdaraboltságot eredményezett, hiszen Magyarországon is maradtak, és a szomszédos utódállamok mindegyikéhez is kerültek nagyobb etnikai tömbök. Természetesen ezt a ténytet nem német traumának, hanem az etnikai szétszabdaltság statisztikai tényének kell tekintenünk, hiszen történelmi és kulturális különbségeik miatt a Kárpát-medencei németek eleve nem alkottak homogén identitásközösséget, egyes csoportjaik pedig érzelmileg

is szemben álltak a történelmi Magyarországgal. Helyi termékenységi mutatóik és lakossági számarányuk együttes figyelembevételével megállapítható, hogy Trianon után a Pilisben és a Buda környékén élők adták a magyarországi németek legfontosabb utánpótlási bázisát. Miután a Kárpát-medencei németiség legnagyobb – létszámukat és termékenységüket tekintve is jelentős – csoportja Ausztriához került, a magyarországi németiség létszámnövekedésének dinamikája is jelentősen csökkent.

Etnikai és felekezeti vegyesházasságok

Egy rövid kitekintés erejéig az etnikai és felekezeti vegyesházasságokat is nagyító alá vesszük, azok gyakorisága ugyanis hitelesen tükrözi az imént tárgyalt nemzetiségi–vallási keresztkapcsolatok intenzitását. Kilenc, etnikailag és/vagy felekezeti heterogén megye vegyesházassági adatainak a vizsgálata során arra a következtetésre jutottunk, hogy azok létrejöttét a felekezeti tényezők csak másodlagosan befolyásolják, s elsősorban az etnikai körülmények és attitűdök a meghatározók. *A vegyesházasság esélye tehát nagyobb egy azonos nyelvet beszélő, de eltérő vallású, mint egy azonos felekezetű, de különböző anyanyelvű férfi és nő esetében. Más megfogalmazásban az etnikai/anyanyelvi eltérések nagyobb ellenérvet jelentenek a házasságkötés szempontjából, mint a felekezeti különbségek.* Az imént leírtakból következik az a feltételezünk is, hogy az egyházi vegyesházasságok jelentős része, ha nem éppen többsége etnikailag homogám kapcsolatokat takar, vagyis a felekezeti házasságok gyakoriságát a hívek etnikai megoszlása is befolyásolja.

Az 1910-es népszámlálási adatok alapján néhány példa fenti állításainkra:

- Alsó-Fehér és Torda-Aranyos Erdély román többségű megyéihez tartozik; a többség részben görög katolikus, részben ortodox. A két felekezet híveinek aránya meglehetősen kiegyensúlyozott: Alsó-Fehérben 38,5% a görög katolikusok, és 40,5% az ortodoxok összlakossági aránya, míg Torda-Aranyosban a megoszlás 41,6–32,5%. Noha az ortodox vallású menyasszonyok által kötött vegyesházasságok aránya a Magyar Királyságban összességében 6,9%, a két megyében e mutatók száma 20,3% és 14,2%, tehát az országos átlag két-háromszorosa. Ezzel szemben Torontál vármegyében nincsenek görög katolikusok, az ortodox lakosság viszont a románokon kívül szerbekből is áll. Az ortodox vegyesházasságok aránya itt mindössze 1,3%. Elvben feltételezhetnénk, hogy a „maradék” 98,7% homogám ortodox házasság

román–szerb kapcsolatokat is takar. Csakhogy Torontálban az etnikailag vegyes házasságra lépő menyasszonyok aránya a románoknál mindössze 2%, a szerbeknél pedig ennek a fele, 1,1%, vagyis a megyében élő ortodoxok gyakorlatilag csak saját etnikai csoportjaikon belül házasodnak. Alsó-Fehér és Torda-Aranyos vármegyékben tehát megvoltak a különböző felekezetek között az etnikai csatornák, és a házasságra lépők jelentős aránya használta is azokat. Torontál vármegyében viszont a különböző etnikai közösségek között voltak adottak a felekezeti csatornák, mégsem élt szinte senki az átjárás lehetőségével.

- Hasonló tanulságokkal szolgál a Magyarország északkeleti részén többséget alkotó, etnikailag sokszínű felekezeti közösséget alkotó görög katolikusok esete. A 71,1%-ban görög katolikus Máramaros megyében elsősorban a románok és a ruszinok képviselték a többségi vallást, ugyanis a lakosság 23,6%-a román, 44,6%-a pedig ruszin nemzetiségű volt. A felekezeten belüli, de etnikumokon átívelő házasságkötéseknek tehát volt elvi lehetősége. Ennek ellenére az etnikai vegyesházasságok aránya se a románok, se a ruszinok körében nem érte el az egy 1%-ot. A görög katolikusok külső zártságát (2,2% vegyes házasságkötés 1910-ben) tehát egy belső fal is tetézte. Ugyanezt láthatjuk az ortodox többségű Temes megyében is, ahol az együttesen többségben lévő görögkeleti románok és szerbek – akárcsak Torontál vármegye esetében – alig, vagy egyáltalán nem érintkeztek egymással. (Az etnikai vegyesházasságok aránya a románoknál 1,7%, szerbeknél 5,3%.)
- Az etnikai tényező determináló jellegét erősíti Szabolcs megye példája. A 99%-ban magyarlakta terület a felekezeti arányokat tekintve sokszínű és kiegyensúlyozott: a római katolikusok 28,3%-ban, a görög katolikusok 19,8%-ban, a reformátusok pedig 38%-ban lakták a vármegyét. A vegyesházasságok aránya a római katolikusoknál 40,5%, a görög katolikusoknál 42,5%, a reformátusoknál 21,8% volt, magasan az egyes felekezetekre jellemző országos vegyesházassági átlagérték felett. Tekintettel arra, hogy mindhárom felekezet magas lakossági aránnyal rendelkezett – vagyis matematikailag mindenkinek lehetősége volt azonos vallású társ kiválasztására –, az egyházi vegyesházasságok kiemelkedő arányszámainak oka egyértelműen az anyanyelvi szempontból homogén közeg, amelyben gyakorlatilag eltűnt a vallási hovatartozásnak a házasságkötésben játszott szerepe.

Az etnikai környezet mellett az együtt élő felekezetek egymáshoz viszonyított aránya is nagyban befolyásolja a vegyesházasságok alakulását. Somogy tipikus pannon vármegye, míg

Hajdú kulturális értelemben Trianon előtt is a keleti országrészhez tartozott. Közös jellemzőjük az etnikai homogenitás: előbbiben 91,2%, utóbbiban 99,7% volt 1910-ben a magyarok aránya. A két legnagyobb létszámú felekezet aránya azonban éppen fordított: Somogyban a lakosság 74,8%-a római katolikus, 17,4%-a pedig református, míg Hajdúban ez az arány 11,5%–75,8%. Noha a Magyar Királyság egészében a római katolikusoknál összesen 9,3%, a reformátusoknál pedig 21,9% volt a vegyesházasságok aránya, a két megyében ezek a mutatók a lakosság vallási megoszlása szerint módosultak. Somogyban 5,4% volt a római katolikusokra, és 16,5% a reformátusokra eső vegyesházasságok aránya. Hajdúban viszont a római katolikusok körében 30,3% volt a vegyesházasságok aránya – jóval saját országos átlaguk felett –, míg a reformátusoknál ez csak 6,9% volt, messze elmaradva az országos átlagtól. Mindezek visszaigazolják a felekezetek regionális létszámarányának a vegyesházasságokra gyakorolt hatását.

Trianon után az etnikai vegyesházasságok aránya az ország nemzetiségi homogenizálódása miatt értelemszerűen csökken. Ami számunkra érdekesebb, az – a felekezeti sokszínűsége való tekintettel – az egyházi vegyesházasságok két világháború közötti alakulására. A témával foglalkozó korabeli tanulmány ezt a következőképpen foglalja össze: „Félszázaddal ezelőtt (1877–80) a történeti Magyarországon évente átlag a házasságkötéseknek csupán 7,5%-a volt vegyes. Innen lassan emelkedik az arány a 90-es évek közepéig 11,1%-ig (1896–1900 átlaga). Nagy lökést ad azonban a vegyes vallású házasságkötések arányának fejlődéséhez a 90-es években a polgári házasságkötés (az 1894. évi XXXI. tv.) életbelépése. A XX. század elején a vegyes házasságkötések aránya rohamosabban gyarapodik s tetőpontját a világháború közepette 1915-ben éri el 22,8%-kal, amilyen magasra aránya azóta sem emelkedett. (...) A nagy háború befejezése óta azután az új békés korszak megindultával a vallásilag vegyes házasságok aránya újból gyarapodó.” (SZÉL, 1933: 708.) A szerző külön kitér a nagyvárosra, amely vallásilag kevertebb népességével, s „mint a materialista világnézeteknek is tenyésztője, ami a valláserkölcstől romlásával jár”, jelentősen hozzájárul a felekezeti vegyesházassági statisztikák korabeli emelkedéséhez.

II. Az összlakosság főbb demográfiai jellemzői

II/1. Házasodási hajlandóság és férjezettség

Tanulmányunkban a férjezettséget elsősorban mint termékenységi komponenst vizsgáljuk. Ha viszont elsősorban nem a statisztikai változó, hanem a társadalmi attitűd érdekel minket (bár a két szempont nehezen szétválasztható), a termékeny korú férjezett nők arányát érdemes kiegészítenünk még ugyanezen korcsoporton belül az özvegyek és az elváltak együttes arányával is. Ez a mutató tehát magába foglalja mindazon 15–49 éves nőket, akik akár a népszámlálási adatok felvételekor, akár azt megelőzően férjnél voltak.¹¹ Tekintettel arra, hogy a 20. század elején a 15–49 éves női korcsoportban az 5%-ot is megközelítette az özvegyek aránya, nem csak elvi különbségtételről van szó. Amikor a későbbiekben a férjezettséget mint termékenységi komponenst vizsgáljuk, természetesen csak az aktuálisan férjnél lévők vesszük figyelembe.

A Hajnal-féle tipológia szerint Magyarország a kelet-európai házassági mintát követi, szemben az ún. európai mintával. (A magunk részéről a Hajnal óta univerzálisan alkalmazott utóbbi kifejezés helyett a tényszerűbb és kevésbé kirekesztő nyugat-európai jelzőt használjuk.) Az 1900-as korcsoportos családstatisztikai adatok alapján meghatározott nyugat-európai házassági minta John Hajnal kimutatása alapján földrajzilag a Szentpétervár–Trieszt vonalig terjed, és két megkülönböztető jegy: a magas házassági kor és az életük végéig hajadon státusban maradók nagy aránya jellemzi.

„Példának okáért – írja a szerző –, az európai mintában 20–24 éves korig a nők mintegy háromnegyede még hajadon, míg Kelet-Európában ugyanezen korú nőknek a háromnegyede férjezett.” („*For example, by age 20–24 some three-quarters of women are still single in the European pattern, while in Eastern Europe three-quarters are married in this age group.*”) (HAJNAL, 1965: 101-102) Miután a szerző szerint a házassági minta 1940-ig állt fent, és előtte legalább két évszázadon át létezett, vizsgálatunk időszakára vonatkozóan mindenképpen érvényesnek tekinthetjük a Hajnal-féle felosztást. Itt kell megjegyeznünk, hogy a jelenlegi érvényességre vonatkozó összehasonlító vizsgálat szerint a Hajnal-vonal

¹¹ Lényegében ugyanígy járt el John Hajnal is az európai házassági minta vizsgálatakor, csak ő – ellenkező oldaltól közelítve meg a kérdést – a hajadonok arányát vette alapul. A különbség annyi, hogy Hajnal a 20–49 év közötti korcsoportot vizsgálta.

éppen az elmúlt évtizedben omlott össze, illetve csak egyes komponenseit tekintve létezik (KAMARÁS, 2005), míg egy másik kutatás szerint most is megvan, csak a Trieszt–Szentpétervár vonalról eltolódott keletre, és jelenleg a Dubrovnik–Szentpétervár vonalon húzódik (PHILIPOV, 2001).

4. ábra: A Hajnal-vonal az I. világháború előtti Európában

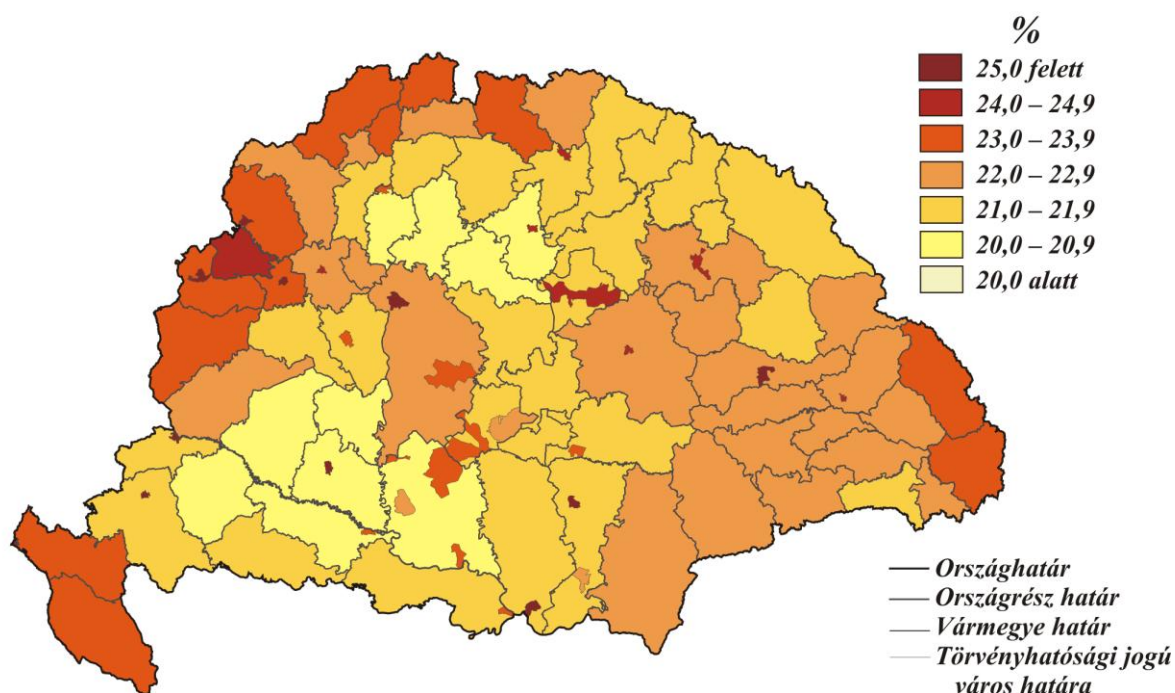

De Moor és van Zanden (2005) egyelőre csak kéziratként olvasható tanulmányában a generációk és a nemek közötti relatív egyenlőségre vezeti vissza a nyugat-európai házassági minta fő okait. A szerzők a háztartást olyan gazdasági egységnek tekintik, amelyet ab ovo a generációk és nemek közötti bizonyos egyenlőtlenség jellemez, ám ennek mértéke földrajzilag eltérő. A nyugat-európai házasságmodellnek az évekig tartó párkeresési

procedúra, majd a felek kölcsönösen szabad döntése viszonylag demokratikus karaktert kölcsönöz, míg a keletre eső területeket a szülők vagy a családok által előre elrendezett házasságok jellemzik. A különbségek alapja tehát a Nyugat-Európában hagyományosan gyengébb szülői kontroll és a demokratikusabb házastársi viszony, amelynek kultúráját a szerzők a kora középkori keresztény tanításokra, konkrétan a házasságot a felek kölcsönös megegyezéseként definiáló egyházi állásfoglalásokra (Szent Ágoston, I. Miklós pápa) vezetik vissza.

Mielőtt a férjzetek és korábban férjzetek törvényhatóságokénti arányszámaival foglalkoznánk, az egyes törvényhatóságokra jellemző átlagos házassági életkort is megvizsgáljuk, ami fontos támpontokat ad a házassági hajlandóság elemzéséhez. A korcsoportos házasságkötési adatok alapján kiszámított életkoradatokból kihagytuk az 50 év feletti nők adatait, egyrészt mert vizsgálódásainkban csak a termékeny korúakkal foglalkozunk, másrészt mert esetükben az adatok nagy valószínűséggel már a második vagy még magasabb sorszámú házasságkötéseket jelzik. A 15–49 év közötti nők átlagos házasságkötési életéve országos szinten kerekítve 22 év és két hónap. Miután ezek az adatok az újrászassodásokat is magukba foglalják (főleg az özvegyülések miatt), a tényleges első házasságkötési kor ennél valamivel alacsonyabb lehet.

5. ábra: A 15–49 éves nők átlagos házasságkötési kora 1910-ben törvényhatóságoként (%)

Az egyes törvényhatóságban mért házasságkötési életévek határozott földrajzi elrendeződést mutatnak: a legkorábbi, 21 éves kor alatti férjhezmenetelt a Dél-Dunántúl és a Dráva-vidék öt szomszédos vármegyéjében (Baranya, Tolna, Somogy, Belovár-Kőrös, Verőce), valamint a velük területi folytonosságot mutató Bács-Bodrogban, továbbá a közép-magyarországi és felvidéki térség határvidékén fekvő, ugyancsak szomszédos négy vármegyében (Hont, Nógrád, Heves, Borsod) regisztrálhatjuk. Ezzel szemben a tengerparti horvát térségben, a nyugati határövezetben, a Nyugat-Kárpátok vidékén, a Székelyföld keleti, hegyvidéki részén, valamint a törvényhatóságokban átlagosan magasabb életkorban, 23-24 évesen, vagy afölött mennek férjhez a nők. Az igazi különbségeket természetesen nem az egymáshoz viszonylag közeli átlagértékek, hanem a mögöttük megbúvó, a törvényhatósági adatközlésekből nem látható szélső értékek adják. A legmagasabb átlagértékeket a törvényhatósági jogú városokban találjuk.

Az átlagos házasságkötési életkor valójában nem tökéletes eszköz a házassági hajlandóság mérésére, amelyet a férjhezmenetel időpontja mellett az életük végéig hajadon státusban (az akkori viszonyok között gyakorlatilag végleges cölibátusban) maradtak aránya is befolyásol. A nyugat-európai házassági mintában, mint fentebb olvashattuk, e két faktor együttesen érvényesült, akárcsak – ellenkező előjellel – Európa keletibb részein. (E két faktor szétválására éppen napjainkban láthatunk példát.)¹² A Magyar Királyságot tehát a vizsgált időszakban az alacsony átlagos házasságkötési kor és az élethosszig hajadon státusban maradók alacsony aránya jellemezte. A jelenség lélektani hátterét jól érzékeltetik az alábbi mondatok: „A magyar népesség múltbeli házassági szokásaiban a házasság mint intézmény nagyra értékelése, a házasságban élők preferálása fejeződött ki. A társadalom a házasságnak mint a családi élet alapjának nagy jelentőséget tulajdonított, a házasságkötést a felnőtté válás, a társadalomba való beilleszkedés formális feltételének tekintette, és az életút egyik legjelentősebb eseményeként ünnepélyes külsőségekkel tette emlékezetessé. A társadalom bizonyos életkor elérése után tagjaitól elvárta, hogy házasságot kössenek. A házasságból kimaradt nőtleneket és hajadonokat elítélte, csakúgy, mint azokat, akik házastársuktól külön

¹² Bár nem tartozik e dolgozat tárgykörébe, a Hajnal-vonal már említett felbomlásáról van szó, amely Kamarás Ferenc fentebb hivatkozott tanulmánya szerint elsősorban az élethosszig tartó hajadonlét összeurópai terjedésével következett be, mely folyamat részeként a házások aránya keleten is lecsúszott a nyugat-európai szintre. Ugyanakkor Közép- és Kelet-Európában az első házasságkötés átlagos életkora – a folyamatos emelkedés dacára – változatlanul a nyugat-európai átlag alatt található. Hozzátehetjük, hogy a legújabb trendek ismeretében vélhetően ezek a különbségek is átmenetiek lesznek, vagyis csupán annyi történik, hogy a két házassági minta közötti különbözőségek két ütemben szűnnek meg.

éltek vagy elváltak. A házasságban élés előnyei az özvegyeket is arra ösztönözték, hogy újraházasodással mielőbb ők is visszatérjenek a házasok közé.” (CSERNÁK, 1997: 341-342)

A leírtak ellenére a szomszédos országokkal történő összehasonlítások azt mutatják, hogy Magyarország, bár a kelet-európai mintába való tartozása nem kérdéses, bizonyos tekintetben köztes pozíciót is elfoglal a kétféle házassági modell földrajzi határvonalán. Hajnal mutat rá arra, hogy Magyarországon és Görögországban a 20–24 éves férfiak nőtlenségi aránya inkább tekinthető nyugat-, mint kelet-európainak; igaz, ilyen eltérés a hasonló korú nőknél, illetve más életkorcsoportoknál már nem található. Mindenesetre ez a relatív közbülső szerepkör kutatói szempontból felértékeli a házassági hajlandóság országon belüli különbségeinek jelentőségét, amennyiben azok bizonyítékot nyújtanak az iménti állításra, illetve segítenek feltérképezni az átmeneti státus regionális jellemzőit. A 6. táblázatban a férjzették és korábban férjzették együttes arányát tekintve a legalacsonyabb, illetve legmagasabb értéket felmutató vármegye, a horvátországi Lika-Korbava és a felső-magyarországi Hont korcsoportos házassági hajlandóságának adatait láthatjuk.

6. táblázat: A 15–49 éves férjzett és korábban férjzett nők korcsoportos arányszámai a legalacsonyabb és a legmagasabb értékeket felmutató vármegyékben 1910-ben

	Korcsoport							15–49
	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	
	%							
Lika-Korbava	3,1	44,0	80,5	93,0	96,5	97,0	97,7	61,3
Hont	25,4	77,2	90,8	94,5	95,9	95,9	97,8	79,8
Magyar Királyság	13,3	62,9	84,4	90,1	92,9	94,2	95,2	70,1

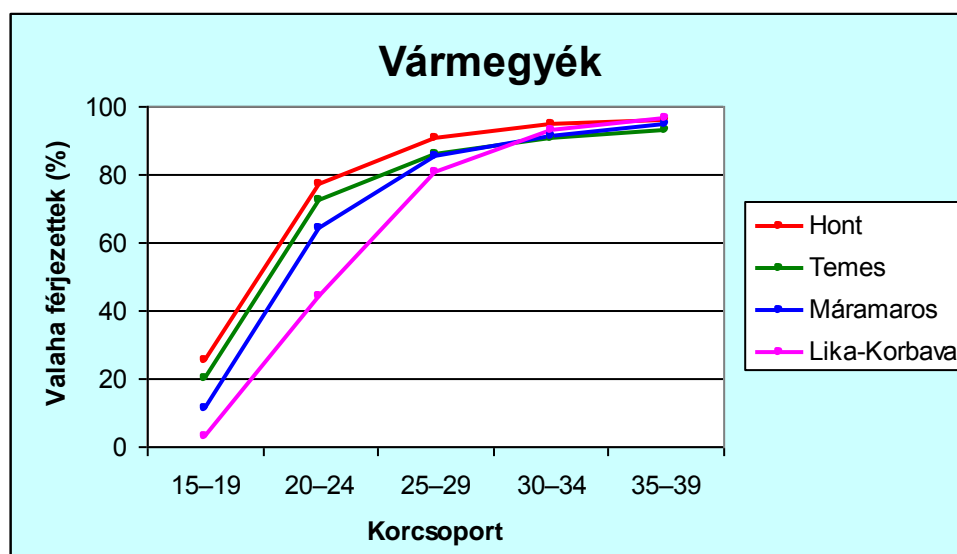
A két szélső példa adatai jól mutatják, hogy az életkor előrehaladásával miként mosódnak el a megyei mutatók közötti különbségek: harmincas éveik elejére gyakorlatilag minden nő férjhez ment, függetlenül attól, hogy a hajadonok mekkora arányt foglalnak el a fiatalabb női korcsoportokban. Éppen ezért a törvényhatóságokban nem az élethosszig hajadon státusban maradtak aránya, hanem a termékeny életszakasz első 10–15 évéhez kapcsolódó értékek határozzák meg elsősorban a termékeny korú nők *összességének* házassági mutatóit.

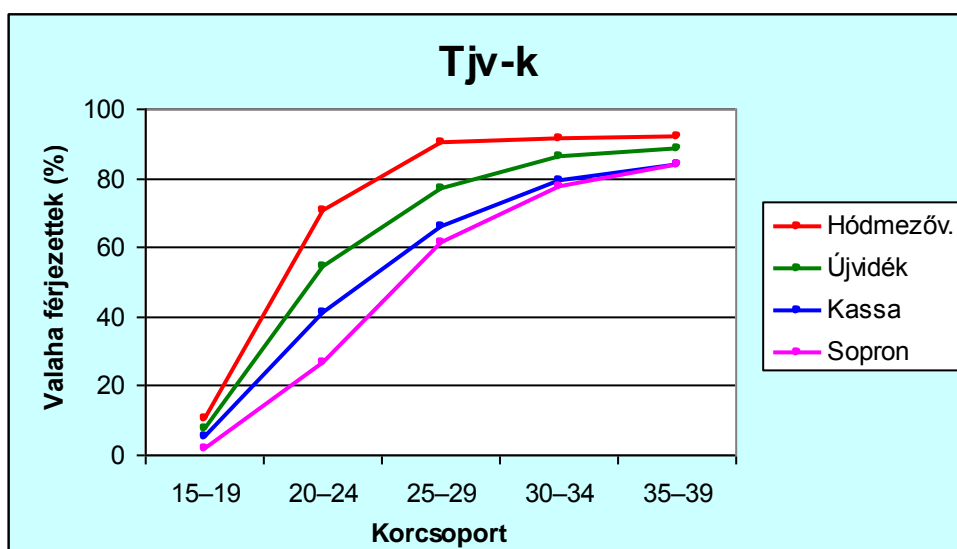
Érdeemes megjegyeznünk, hogy 1910-ben Lika-Korbava a férjzett és korábban férjzett nők korcsoportos arányát tekintve a 15–19 évesek, tehát a legfiatalabbak körében a Magyar Királyság 71 vármegyéje közül az utolsó, a törvényhatóságok összességét illetően pedig hátulról a negyedik helyet foglalta el, s még az olyan közismerten alacsony férjzettségű nagyvárosok is megelőzték, mint Budapest és Zágráb. Bár az a tény, hogy a 20–24 éves női

korcsoportban ugyanitt 44%-ra emelkedett a férjezetek és korábban férjezetek aránya, ugrásszerű növekedésnek tűnik, ez még mindig csak a harmadik legalacsonyabb „helyezéshez” volt elegendő a vármegyék csoportjában. A 25–29 évesek körében mért, 80%-ot meghaladó aránnyal Lika-Korbavát még mindig az utolsó tíz megye között találjuk (ami egyúttal a házasság intézményének korabeli presztízsét is megfelelően érzékelteti). A 30–34 éves korcsoportban regisztrált 93%-os arány viszont már az erős középmezőnybe, a 35–39 évesek körében az immár az abszolút értéket közelítő 96,5% pedig az összes törvényhatóság közül az első(!) helyre pozicionálja a dél-horvát vármegyét. A szélsőséges demográfiai magatartás fogalmát többféle módon is integráló Lika-Korbaváról a korcsoportos házas termékenységi arányszámokról szóló részben ejtünk még szót, ez esetben a születésszabályozással kapcsolatos rekordérték vonatkozásában.

Az alábbi két ábrán vizuálisan is nyomon követhetjük a férjezett és korábban férjezett nők korcsoportos arányszámainak az alakulását. A felső grafikonon a – 15–49 éves női korcsoportra számított – legalacsonyabb és legmagasabb értéket felmutató, illetve két átlagosnak nevezhető vármegye korcsoportos adatai láthatók. Ugyanezt mondhatjuk el az alsó grafikonról is, csak ott a tjv-k vonatkozásában. (A vizsgált életkor azért terjed csak 40 évig, mert ezen felül, amint a 11. táblázatból is látható, már nem növekszik releváns mértékben a szóban forgó csoport aránya.)

6–7. ábra: A 15–49 éves férjezett és korábban férjezett nők korcsoportos aránya a vármegyékben és a törvényhatósági jogú városokban 1910-ben

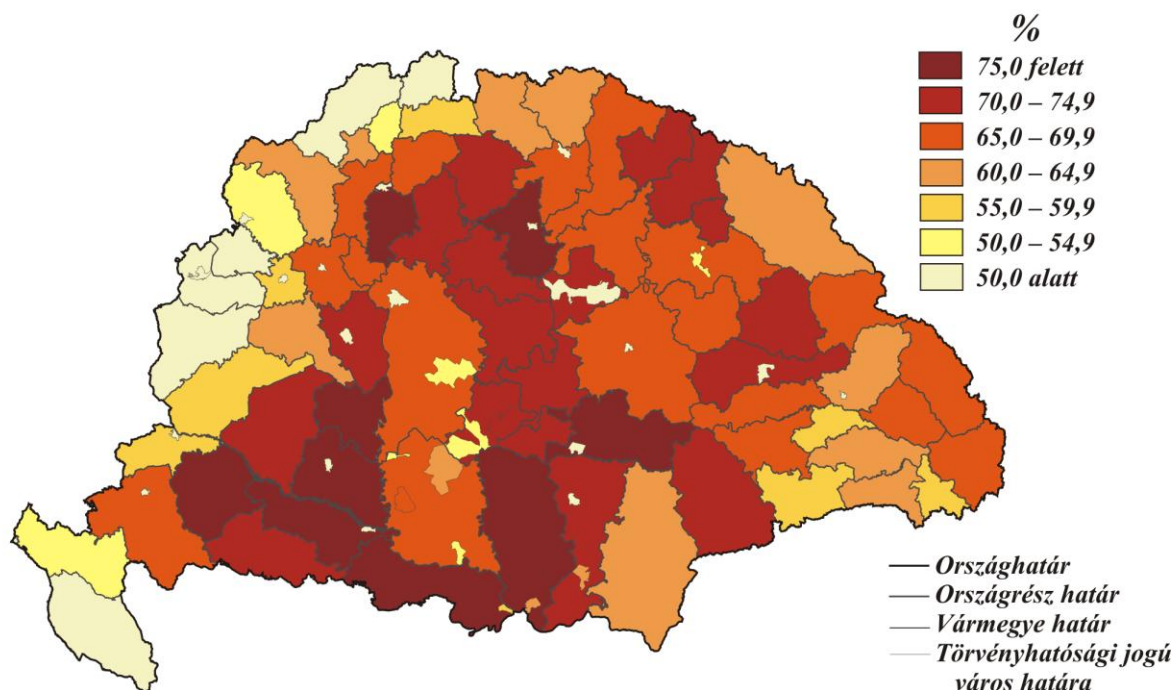
A grafikonok, valamint az általunk kiszámított többi törvényhatósági adat ismeretében az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

- Egyes megyékben már a 15–19 év közötti nők körében is kiemelkedően magas a férjzetek és korábban férjzetek aránya: hat megyében túllépi a 25%-ot, közülük egyben pedig az egyharmados arányt.
- A párvalasztás folyamata a megyékben 25 éves korig gyakorlatilag lezajlik, annak ellenére, hogy a férjzetek arányát tekintve éppen a 20–24 éves korúaknál a legnagyobb a megyei értékek közötti szórás. A nagyvárosi nők többsége – igaz, a vármegyékben élőknel kisebb arányban – ugyancsak férjhez megy eddig az életkorig, kisebb részüknel pedig valamivel későbbi életkorokra tolódik át a házasságkötés folyamata.
- A harmincas éveik második felére már a nagyvárosi nők elsőprő többsége is megkötötte első házasságát: a legalacsonyabb arányszámok ebben a korcsoportban 80% körüliek, a horvát főváros, Zágráb a maga 70%-os férjzettségi arányával kivételnek számít. A vármegyékben élő nők között pedig ebben az életciklusban már a matematikai maximumot közelíti a férjzetek és korábban férjzetek aránya; egyetlen olyan megyét sem találunk, ahol ez az érték az említett korosztályban 90% alá esne, viszont a megyék mintegy felében regisztrálhatunk 95% körüli vagy fölötti értéket.
- Az életkorcsoportok emelkedésével a házassodási hajlandóság a földrajzi régiók helyett a város–megye kategóriák mentén polarizálódik.

Következő térképünk a férjzeteknek és korábban férjzeteknek a 20–24 éves korcsoportban mért együttes arányát mutatja törvényhatóságoként, abból kiindulva, hogy a viszonylag nagy

szórás markáns regionális eltéréseket takar, ami – a már leírtaknak megfelelően – a nyugat- és kelet-európai házassági minta közötti átmeneti szerepkör földrajzi sajátosságait is megvilágítja.

8. ábra: A 20–24 éves férjzett és korábban férjzett nők korcsoportos aránya 1910-ben törvényhatóságokként (%)

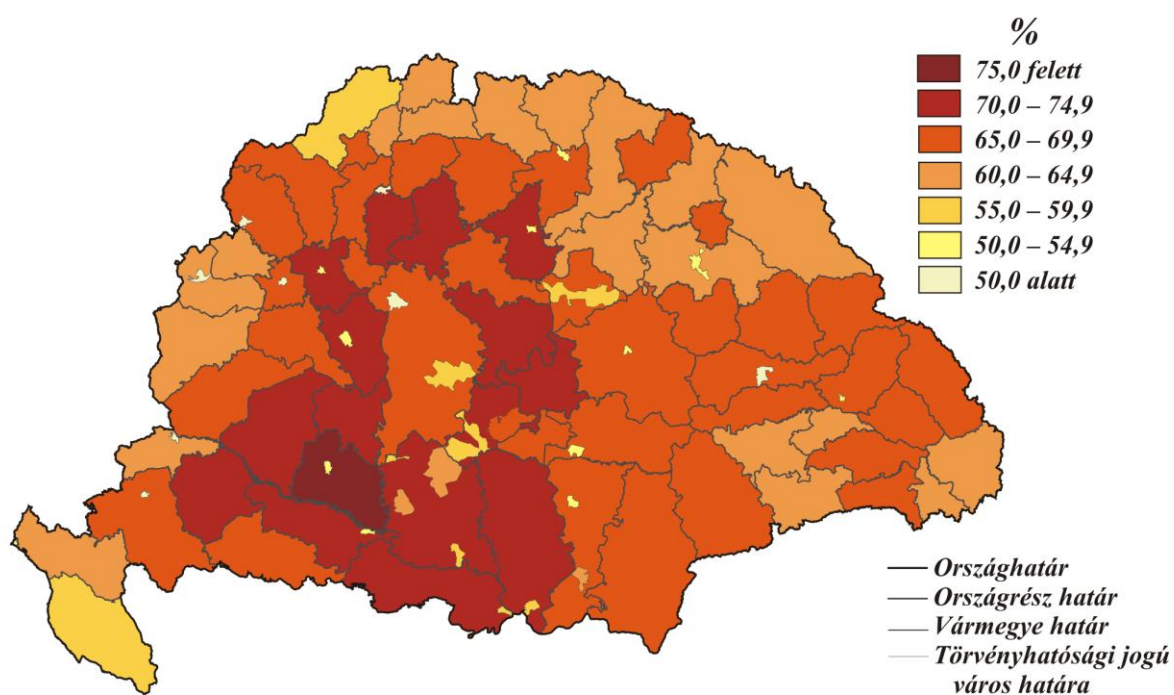

Az ábrából egyértelműen kivehető a nyugati határzónában élők alacsonyabb házassági hajlandósága. A 15–19 évesek ugyanezen mutatói (amelyeket itt nem ábrázoltunk) szintén hasonló földrajzi elhelyezkedést mutatnak: a legalacsonyabb értékeket felmutató 12 törvényhatóság szintén a Kárpát-medence nyugati határövezetében található. Ugyanakkor nyugat-európai mércével még ezek az alacsony mutatók is magasnak számítanak. Miközben a szóban forgó megyékben a 20–24 éves hajadonok körében 40–50% közötti a férjzettek és korábban férjzettek együttes aránya, a század elején ugyanez a mutató a szomszédos Ausztriában 34%, Németországban 29%, Nagy-Britanniában 27%, Írországban pedig 14% (HAJNAL, 1965: 102). A nyugat-európai országok közül az adott időszakban Franciaország állt legközelebb a kelet-európai mintához: itt a 20–24 éves nők körében 42% volt a férjzettek és korábban férjzettek korcsoportos aránya. Nyugat-európai mércével ez már „modellen kívüli”, Kárpát-medencei viszonylatban viszont – a 41,6%-os arányszámot felmutató Moson vármegyét leszámítva – még mindig alacsony értéknek számított. Tehát az egyes nyugat-magyarországi és dalmáciai megyék alacsonyabb házassági hajlandósága legfeljebb csak a

földrajzi elhelyezkedés okán tekinthető a nyugat-európai házassági minta Kárpát-medencei „kisugárzásának”, az értékek nagyságát tekintve semmiképp. Emellett a földrajzi átmenet-jelleg is csak a fiatalabb korcsoportok esetében érvényes, a teljes 15–49 éves női korcsoportra vonatkozóan már nem.

Az alábbi térkép immár nem a férjzettek és korábban férjzettek, hanem a népszámlálás eszmei időpontjában ténylegesen házasságban élők törvényhatóságokénti arányát mutatja, vagyis a két fő termékenységi komponens közül az egyiket.

9. ábra: A 15–49 éves nők férjzettsége 1910-ben törvényhatóságoként (%)

Az általánosan magas férjzettség ellenére jól körülhatárolhatók a földrajzi különbségek. ***Kimagasló arányszámokat láthatunk a Kárpát-medence középső és főleg déli részén, míg a térség nyugati szakaszát, továbbá a Kárpátok övezte peremterületeket kisebb megszakításokkal a „férjzetlenek zónája” foglalja el.*** (Az idézőjelbe tett kifejezés természetesen relatív: a Magyar Királyságra jellemző nupcialitási értékek ismeretében értendő.)

A 20–24 éves és a teljes produktív életciklusra számított korcsoport esetében tehát jelentősen eltérő az értékek földrajzi eloszlása. (Ebben semmilyen szerepet nem játszik az a tény, hogy előbbi esetben a korábban férjzettek arányát is beszámítottuk, akiknek jelenléte ebben az

életszakaszban még elhanyagolható.) Az értékek területi elhelyezkedésének különbözőségei megerősítik azt, hogy a nyugat-európai házasodási minta akciórádiusza csak a fiatalabb korcsoportok esetében kimutatható, vagyis a mintának csak az egyik ismérve, a későbbi házasodás teljesül, a másik kritérium, a férjzettség általánosan alacsony aránya már nem. Ugyanakkor, mint fentebb láthattuk, az értékszintek tekintetében ez a felemás földrajzi befolyás is igen gyenge hatékonysággal érvényesül.

A fő kérdés tehát az, hogy milyen releváns oksági tényezők állnak a 15–49 éves korcsoport férjzettségének földrajzi sajátosságai mögött, vagyis mi határozza meg egy-egy régió nupcialitásának szintjét. Hipotézisünk alapja az a megfigyelés, miszerint a születésszám hullámzása az egyes évek mezőgazdasági terméshozamával mutat pozitív korrelációt (ÁJUS–HENYE, 1992); ezt az összefüggést adaptáltuk a férjzettségi viszonyokra. A különbség „csak” annyi, hogy a nupcialitás – a termékenységi mutatóktól eltérően – nem egy adott esztendő viszonyait, hanem generációk több évtizedre visszamenő demográfiai magatartását tükrözi. Ennélfogva nem a terméshozam aktuális szintjét, hanem annak konkrét területi egységekre, jelen esetben megyékre vetített általános minőségét tekintjük oksági tényezőnek, az összehasonlítás pedig nem időben, hanem térben történik. Mint Kósa László rámutat, a századforduló évtizedeiben a szóban forgó délvidéki megyék az egész Monarchiában az éléskamra szerepét töltötték be: „A Bácskával azonos területű Bács-Bodrog megyének 1909-ben 73,66%-a volt szántóföld, ami a korabeli Magyarország vármegyéi közt a legnagyobb arányt jelentette. A szomszédos Torontálnak a második hely jutott 71,12%-kal.” (KÓSA, 1990: 139) *Az agrárregiók földrajzi elhelyezkedése tehát gyakorlatilag egybeesik a magasabb férjzettségű területekével, míg a gyenge terméshozammal jellemezhető hegyvidéki peremvidékeken gyengébb a nupcialitás*, ami megerősíti hipotézisünket.

Az összlakosság helyi férjzettségi arányait és a Kárpát-medence etnikai viszonyait összehasonlítva egy érdekes ellentmondásra lehetünk figyelmesek. A magyarok – egyrészt őshonos etnikai többségként, másrészt agrárnépességként – elsősorban a Kárpát-medence földművelésre legalkalmasabb, magas férjzettségi aránnyal jellemezhető középső térségében éltek. Ugyanakkor a Magyar Királyság egészén belül az etnikumok közül a magyarok férjzettsége a legalacsonyabb, még ha ezek az aránykülönbségek kevésbé is jelentősek. Az ellentmondás feloldására három magyarázat kínálkozik. Egyrészt az alacsonyabb férjzettséget felmutató megyék között számos olyat találunk, ahol a lakosság jelentős részét vagy akár többségét (pl. Háromszék vármegye) szintén magyarok alkotják, ami országos

férjezettségi arányszámukat jelentősen csökkenti. Másrészt, mint említettük, a t₁v-k nagy részét a magyarok demográfiai dominanciája jellemezte, s mint tudjuk, a házassági mutatók a nagyobb városokban a legalacsonyabbak. Harmadrészt pedig a magyarok egyetlen megyében sem mutattak fel *kirívóan* magas – például a termékeny korú nők legalább 75%-át elérő – férjezettséget, a németekről, szlovákoktól és ruszinoktól eltérően. Igaz, a románok, horvátok és szerbek sem lépték át sehol ez említett értéket, viszont náluk nem találunk olyan alacsony mutatókat a vármegyékben, mint a magyaroknál, és a városokban is kisebb lakosságarányt képviseltek. Mindez elegendő volt ahhoz, hogy összességében ők is magasabb nupcialitást érjenek el.

II/2. A házas termékenység

Általános mutatók és makroregionális összefüggések

A termékenység, és azon belül a házas termékenység korabeli változásaira a demográfiai átmenet elmélete (NOTESTEIN, 1945) kínálja a legismertebb átfogó magyarázatot, amely a halandóság javulásából vezeti le vissza a 19–20. század fordulójának évtizedeiben lezajlott európai termékenységcsökkenést. A később számos ponton finomított teóriában leírt folyamatok, illetve oksági összefüggések azonban a Kárpát-medencére vonatkozóan nem, vagy csak korlátozottan érvényesek. Néhány konkrét példa:

- Noha az elmélet az iparosodás elindulásához köti a halálozás, majd a termékenység általános csökkenését, Magyarországon az egyes agrárrégiók ugyanolyan alacsony termékenységet mutattak a 20. század elején, mint ugyanebben az időben az erősen iparosodott, kontinentális szinten is alacsony termékenységűnek számító francia és belga tartományok. A Kárpát-medencében a gyermekvállalási hajlandóság a tipikusan mezőgazdasági vidékeken kezdett csökkenni, és ért el európai szintű negatív rekordokat.
- A halálozási és a termékenységi arányszámok csökkenésének kezdeti között nem mutatható ki az átmenetelméletből ismert időbeli eltolódás: az említett mutatók grafikonjai gyakorlatilag egymással párhuzamosan futnak, ami ebben az esetben kétségteljes, hogy a termékenységcsökkenés valóban a halálozási mutatók javulásából következik. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a termékenység hanyatlása más periódusban következett be, mint ahogy azt a demográfiai átmenet elmélete alapján

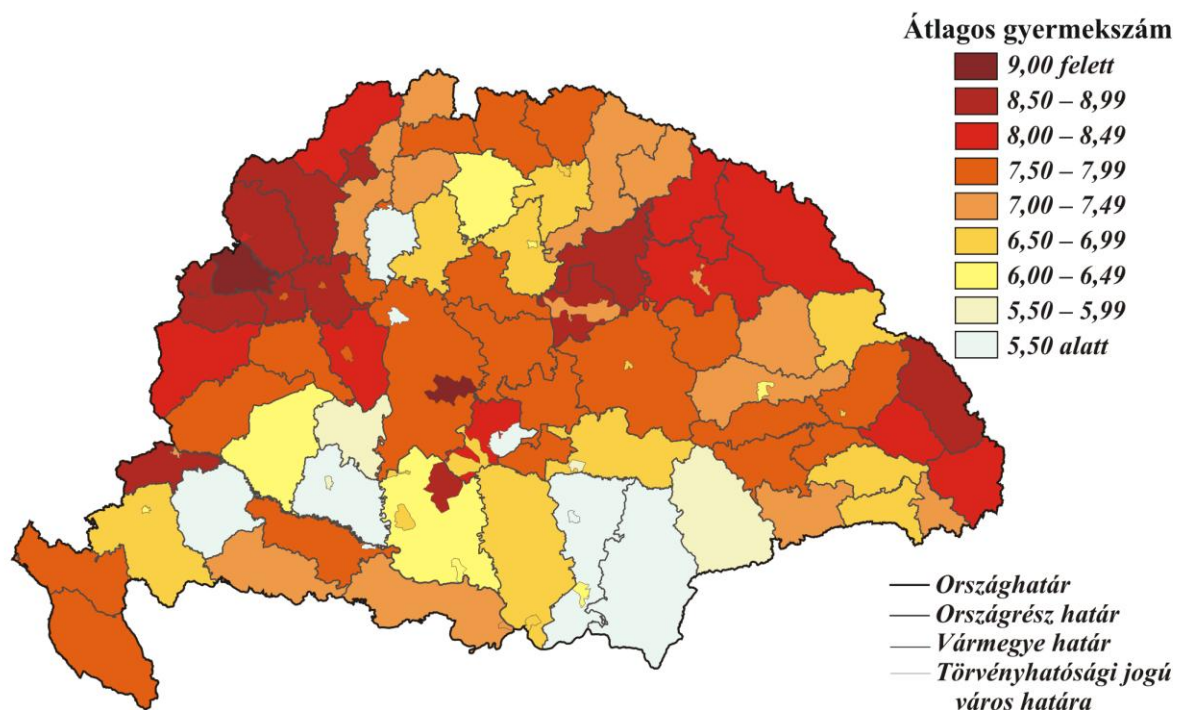
feltételezni lehetne.

- A termékenységi mutatók a Magyar Királyság területén komoly regionális eltéréseket mutatnak, nagyobb demográfiai makrotérségek létrejöttét eredményezve. E makrotérségek és az iparilag fejlett, illetve fejletlen régiók elhelyezkedése, valamint kialakulása között azonban nem, vagy csak kis mértékben fedezhető fel összefüggés.

A demográfiai átmenet európai termékenységi adatait mutató princetoni indexeknek köszönhetően már a hatvanas évek elején nyilvánvalóvá vált, hogy a Magyar Királyság házas termékenységi mutatói a 19. század végén a legalacsonyabbak közé tartoztak a kontinensen. Ugyanakkor amint Dányi (1991) felhívja rá a figyelmet, 1880 és 1910 között igen gyorsan csökkent a kontinens országainak házas termékenysége; a csökkenés aránya Belgium, Franciaország, Németország és Svájc esetében elérte a 17-18%-ot, míg Olaszország, Portugália és Magyarország esetében az esés kismértékű volt. A Magyar Királyság házas termékenységi mutatói tehát az itt tárgyalt időszakban európai szinten már közepesnek számítottak. Tekse (1969) kiemeli, hogy a házas termékenység szintje Nyugat-Európában általában magasabb volt, mint a közép- és kelet-európai térségben, ezt a különbséget azonban utóbbi részről ellensúlyozta a korai és általános házasságkötés gyakorlata.

Az alábbi térkép a Magyar Királyság törvényhatóságainak 1910-es *teljes* házas termékenységi értékeit mutatja.

10. ábra: Teljes házas termékenységi arányszám 1910-ben törvényhatóságoként (%)

Mint látjuk, a teljes házas termékenység regionálisan meglehetősen változó értékeket mutatott, s **több vármegyére kiterjedő demográfiai régiók jöttek létre a Kárpát-medencében. Elsősorban északnyugaton, északkeleten (főleg az alföldi megyékben) és a Székelyföld keleti részén fordulnak elő magas arányszámok.** Meg kell jegyeznünk, hogy ezek a térségek nem csak a házas, hanem a teljes termékenység vonatkozásában is kiemelkedő értékeket mutattak fel, így a népesség utánpótlásának legfontosabb földrajzi bázisát jelentették.

Az említett régiókon kívül magas házas termékenység jellemezte még a horvátországi Varasd megye, míg a városok közül Kecskemétet, Szabadkát és Sopront kell megemlítenünk, ahol az urbánus környezet dacára is kiemelkedő mutatókat regisztrálhattunk. A két alföldi város esetében a magas értékeknek két fő oka volt: egyrészt a lakók életvitelszerűen kötődtek a környező földekhez, másrészt a közigazgatásilag a városhoz tartozó tanyák népességét különösen magas gyermekvállalási hajlandóság jellemezte (MERÉTEY, 1935; ÖZE, 2008).

Tekse Kálmán szerint a magas termékenységű régiók túlterjednek a Kárpát-medencén, és egy-egy nagyobb, a 19–20. század fordulójára kialakult közép-európai demográfiai övezet részét alkotják. Eszerint az 1900-ban még nagyoobrsznt magas házas termékenységet felmutató felső-magyarországi megyék a cseh- és morvaországi övezet folytatásának tekintendők, míg a tengerparti horvát megye, Lika-Korbava Bosznia-Hercegovinán át kapcsolódik a Dráva déli

folyásának horvátországi megyéihez, és alkotnak együtt – Északnyugat-Szerbiával kiegészülve – egy önálló demográfiai régiót. Meg kell jegyeznünk, hogy a Tekse által leírt elrendeződés tíz év alatt jelentősen megváltozott, Csehországban és a Kárpát-medencében egyaránt.

Az alacsony házas termékenységű vármegyék ugyancsak összefüggő területeket alkotnak, méghozzá a déli országrészekben. Azonban e grandiózus méretű térségen belül is elkülönül a Baranya, Tolna, Somogy és Belovár-Kőrös vármegyéből álló dél-dunántúli, valamint a Temes, Krassó-Szörény és Hunyad vármegyék alkotta bánáti–dél-erdélyi demográfiai régió.

A két régió között Bács-Bodrog és Torontál vármegye biztosítja a területi kontinuitást. Jól kivehető továbbá a középső Felvidéken egy változatosabb mutatókkal rendelkező, de alapvetően ugyancsak alacsony termékenységű térség (Hont, Zólyom, Gömör és Kishont). Amíg egyébként a legalacsonyabb arányszámokat felmutató törvényhatóságokban 5–5,5 között volt a házas termékenység, a teljes termékenységre vonatkozó legalacsonyabb értékek 2,5–4 közé estek. Figyelembe véve a korszak magas csecsemő- és kisgyermek-halálzását (az 1910-ben meghaltak 44%-a öt éven aluli volt!) a gyengébb TFR valójában nettó reprodukciót eredményezett. Andorka Rudolf szerint a 19. század második felének csecsemő- és gyermekhalandósági szintjén nagy esély volt arra, hogy a kétgyermekes családokban csak az egyik érje meg a felnőttkort, a 3-4 gyermekes családok pedig végeredményben csak a reprodukciós szintet érték el (ANDORKA, 1989).

Noha az általunk ismert adatközlésekből a termékenységi mutatókat csak törvényhatósági szinten tudtuk kiszámítani, nyolc és fél évtizeddel a történelmi Magyarország utolsó népszámlálását követően Dányi (1994) levéltári források¹³ alapján közzétette a történelmi Magyarország 429 járásának és 159 városának 1910-es, valamint a trianoni ország 147 járásának és 54 városának 1930-as, a princetoni indexek alapján meghatározott házas termékenységi arányszámát. Ezek segítségével a demográfiai régiók pontosabb határai is megrajzolhatók. A legérdekesebb új információ a demográfiai régiók térbeli kontinuitásával kapcsolatos. A leginkább Erdélyben megfigyelhető jelenség szerint az alacsony termékenységű régió földrajzi közelségében hasonló értékeket felmutató „szigetek” találhatóak, és ugyanezt mondhatjuk el a magas termékenységű térségekről is. Ennek következményeként a bánáti–dél-erdélyi demográfiai régió értékei, még ha töredezetten is,

¹³ A KSH levéltáráról van szó, amelyet azóta felszámoltak, így az említett forrásanyagok már nem találhatóak meg a hivatal dokumentumállományában.

egész Dél-Erdélyben megtalálhatók, míg Erdély centrumában mindkét szélsőség jelen van. (DÁNYI, 1994: 114–115.) Torda-Aranyos vármegye például a Kárpát-medence legalacsonyabb és egyik legmagasabb termékenységgű demográfiai régiójának ütközőzónaszerepét játssza. A demográfiailag teljesen eltérő karakterű régiók találkozására más példát is ismerünk, például Hont vármegyében vagy a horvátországi Belovár-Kőrösben. Utóbbit külön esettanulmányban elemeztük.

Az alábbi táblázatok a 20 legalacsonyabb és a 20 legmagasabb házasság, illetve teljes termékenységi arányszámot mutatják törvényhatóságok szerint.

7–8. táblázat: A legalacsonyabb és a legmagasabb házasság termékenységi arányszámokat felmutató törvényhatóságok 1910-ben

	Törvényhatóság	HTA		Törvényhatóság	HTA
1	Temesvár	4,93	1	Moson	9,73
2	Krassó-Szörény	5,15	2	Kecskemét	9,26
3	Hont	5,24	3	Csík	8,88
4	Baranya	5,28	4	Pozsony (vm.)	8,84
5	Budapest	5,35	5	Szabolcs	8,82
6	Hódmezővásárhely	5,42	6	Nyitra	8,75
7	Temes	5,42	7	Sopron (vm.)	8,71
8	Eszék	5,46	8	Komárom (vm.)	8,69
9	Belovár-Kőrös	5,49	9	Győr (vm.)	8,67
10	Arad (tjv.)	5,52	10	Sopron (tjv.)	8,66
11	Pécs	5,87	11	Szabadka	8,63
12	Tolna	5,93	12	Hajdú	8,52
13	Hunyad	5,95	13	Varasd (vm.)	8,50
14	Somogy	6,00	14	Fejér	8,41
15	Versec	6,17	15	Máramaros	8,38
16	Zagráb (tjv.)	6,18	16	Trencsén	8,37
17	Miskolc	6,19	17	Bereg	8,37
18	Gömör és Kishont	6,25	18	Ugocsa	8,26
19	Kolozsvár	6,34	19	Háromszék	8,25
20	Bács-Bodrog	6,37	20	Szatmár	8,13

A táblázatban látható legalacsonyabb értékek fele vármegyében, fele pedig tjv-ben található. A legmagasabb arányszámokat ellenben a megyék túlsúlya jellemzi, és csak három kapcsolódik közülük valamelyik városhoz. Ami a földrajzi elhelyezkedést illeti, az alacsony értékek négy kivétellel (Hont, Gömör és Kishont, Miskolc és Kolozsvár) mind Dél-Magyarországon fordulnak elő, függetlenül attól, hogy vármegyéről vagy tjv-ről van szó. A magas törvényhatósági értékek jellemzően a termékeny régiókhoz, illetve a három említett városhoz kötődnek.

9–10. táblázat: A legalacsonyabb és a legmagasabb teljes termékenységi arányszámokat felmutató törvényhatóságok 1910-ben

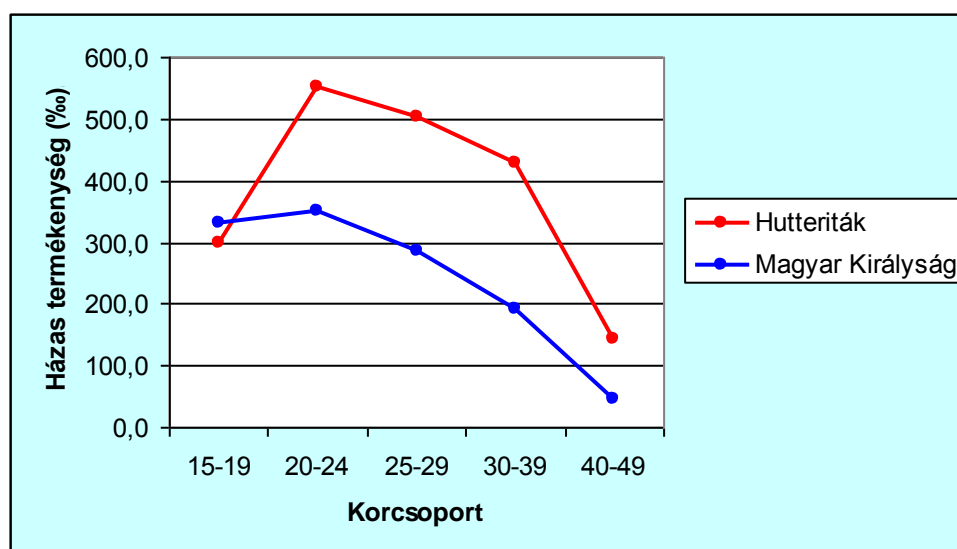
	Törvényhatóság	TFR		Törvényhatóság	TFR
1	Budapest	2,49	1	Csík	6,40
2	Temesvár	2,75	2	Máramaros	6,20
3	Pécs	2,83	3	Szabolcs	6,12
4	Eszék	2,96	4	Bereg	6,11
5	Arad (tjv.)	3,08	5	Komárom (vm.)	6,08
6	Zágráb (tjv.)	3,11	6	Hajdú	6,03
7	Nagyvárad	3,22	7	Verőce	6,02
8	Újvidék	3,40	8	Ugocsa	6,01
9	Varasd (tjv.)	3,42	9	Nyitra	5,86
10	Baja	3,43	10	Bihar	5,81
11	Kolozsvár	3,47	11	Szerém	5,71
12	Pozsony	3,47	12	Moson	5,69
13	Hódmezővásárhely	3,48	13	Torda-Arany.	5,69
14	Sopron (tjv.)	3,56	14	Csongrád	5,69
15	Győr (tjv.)	3,62	15	Szabadka	5,67
16	Pancsova	3,63	16	Maros-Torda	5,66
17	Krassó-Szörény	3,65	17	Győr (vm.)	5,66
18	Miskolc	3,67	18	Fejér	5,64
19	Komárom (tjv.)	3,69	19	Varasd (vm.)	5,64
20	Marosvásárhely	3,72	20	Udvarhely	5,63

A teljes termékenységi arányszámok esetében már korántsem jellemzőek maradéktalanul az előző táblázatban leírtak. Az alacsony értékek egyetlen kivételtől eltekintve (Krassó-Szörény) tjv-khez kapcsolódnak. Ennek az az oka, hogy a törvényhatóságokban mért férjzettségi szintek – a házas termékenységtől eltérően – szinte teljesen vármegyék és tjv-k szerint polarizálódnak. Miután pedig a teljes termékenység értékét elsősorban a két komponens határozza meg, ez a fajta megoszlás itt is megjelenik. Ez esetben már a dél-magyarországi jelleg is sokkal kevésbé érvényesül, ami arra vezethető vissza, hogy a (nagy)városok többnyire uniformizált demográfiai modellt képviselnek, így ott sokkal kevésbé releváns tényező a földrajzi fekvés. Ugyanakkor a tíz legalacsonyabb TFR-t felmutató vármegye (bár közülük itt csak Krassó-Szörény látható) kivétel nélkül Dél-Magyarországon található. Ami a magas arányszámokat illeti, itt olyan székelyföldi és horvátországi megyék is láthatunk, amelyek a házas termékenységi táblázatban még nem szerepeltek. Ennek oka, hogy mindkét térségben magasabb a férjzettségi arány, ami növeli a szülőképes korú női lakosság egészének termékenységi rátáját. A kétféle mutató rekordértékeinek összevetésekor Sopron városa képezi az egyik legérdekesebb esetet: házas termékenység terén a 10. legmagasabb, a teljes termékenység vonatkozásában pedig a 14. legalacsonyabb értéket mutatta fel. Ez a jelenség is a férjzettségre vezethető vissza, tekintettel az alpokaljai város igen alacsony, 46%-os nupcialitására.

Korcsoportos házas termékenységi arányszámok

A korcsoportos adatok nem csak a teljes házas termékenységi arányszám kiszámítását teszik lehetővé, hanem annak tanulmányozását is, hogy a férjzett nők az egyes életszakaszokban milyen mértékben alkalmazták a születésszabályozás eszközeit. A házas termékenység alakulásának szempontjából nem mindegy, hogy egy pár rögtön a házasságkötést követően, vagy csak a már elegendőnek tekintett gyermekszám elérése után kezdi el korlátozni születendő gyermekeinek a számát, vagy esetleg egyáltalán nem alkalmaznak ilyen eszközöket. A születéskorlátozás átlagos intenzitását az érintett női korcsoport házas termékenysége és a hasonló korú, a fogamzásgátlást hagyományosan kerülő házas hutteriták termékenységének a hányadosa révén mérhetjük. Az összehasonlítás alapját a házas hutteriták 1921–1930 közötti korcsoportos termékenységi arányszámait képezzük, amelyeket nemzetközi és hazai szerzők (HENRY, 1961; COALE–ANDERSON–HARM, 1979; KAMARÁS, 1991) adatközléseiből ismerünk.¹⁴ A Magyar Királyság 1910-es teljes házas termékenységi arányszáma a házas hutteriták hasonló mutatójának az 57,7%-át érte el. A korcsoportos arányszámok alakulását az alábbi grafikon mutatja.

11. ábra: A Magyar Királyság korcsoportos házas termékenységi arányszámait 1910-ben a hutteriták termékenységéhez viszonyítva

Látható, hogy a 20–24 éves korosztálytól fölfelé a magyar nők korcsoportos házas termékenysége szignifikánsan a házas hutteritáké alatt marad. Ráadásul a két termékenységi

¹⁴ Ezek értékei egy nőre számítva: 15–19 éveseknél 0,300; 20–24 éveseknél 0,550; 25–29 éveseknél 0,502; 30–34 éveseknél 0,447; 35–39 éveseknél 0,406; 40–44 éveseknél 0,222; 45–49 éveseknél 0,061.

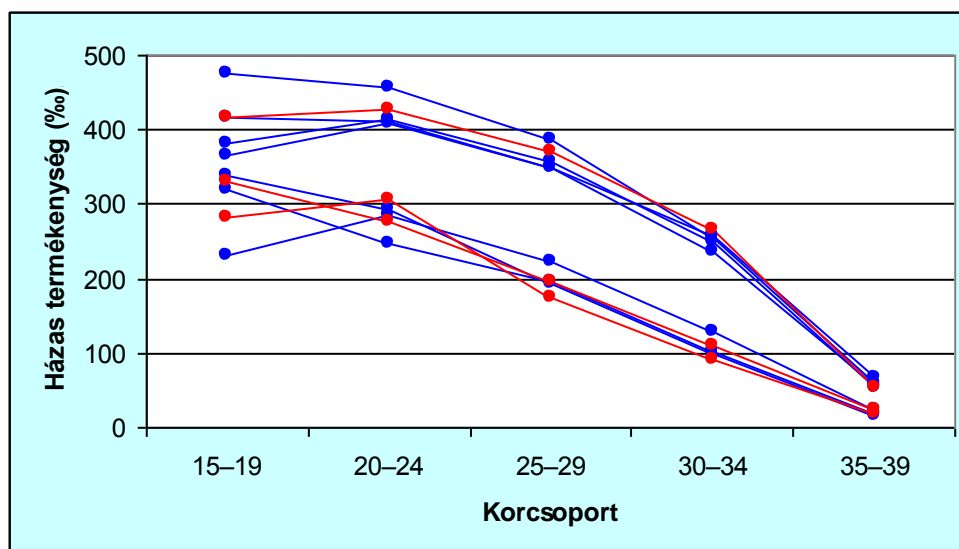
szint közötti hányados értéke az életkorcsoportok előrehaladtával egyre inkább csökken: a 20–24 évesek körében még 0,64, a negyvenesek esetében már csak 0,31. Ez elvileg azt jelenti, hogy a Magyar Királyság területén élő nők életkoruk előrehaladtával mind nagyobb mértékben alkalmazták a születéskorlátozás akkori módszereit. Tudni kell azonban, hogy a korcsoportos termékenységi arány alakulását számos más (egészségügyi, életvitelbeli, stb.) tényező is befolyásolhatja, így nem állíthatjuk biztosan, hogy kizárólag a születéskorlátozás áll az említett aránycsökkenés hátterében.

A magunk részéről sokkal figyelemreméltóbbnak tartjuk a 15–19 évesekre kapott eredményeket, ugyanis ebben a korcsoportban a Magyar Királyság átlagos házasságtermékenységi arányszáma 10%-kal meghaladja a hasonló korú házasságtermékenységi arányszámát. Ez irreális eredmény, amelyre egyetlen magyarázatot látunk: Magyarországon a fiatalkori házasságkötések jelentős – vagy legalábbis a házasságkötésénél jelentősebb – hányada vélhetően a menyasszony várandóssága miatt, a törvénytelen születés szegényének elkerülése érdekében kötött, vagyis az „esemény utáni” menyezők magasabb aránya lehet az oka a fiatal magyar nők statisztikailag magasabb korcsoportos házasságtermékenységi arányszámának.

A továbbiakban a Magyar Királyság törvényhatóságaihoz mért korcsoportos értékeket hasonlítjuk össze, az öt legmagasabb, illetve legalacsonyabb teljes házasságtermékenységi arányszámú törvényhatóság¹⁵ korcsoportos értékeit egybevetve. A kék vonalak a vármegyék, a pirosak pedig a tjt-k értékeit mutatják.

¹⁵ A legmagasabb értékeket felmutatók sorrendje: Moson, Kecskemét, Csík, Pozsony (vm.) és Szabolcs. A legalacsonyabbaké, az alacsonyabb értékektől felfelé: Temesvár, Krassó-Szörény, Hont, Baranya, Budapest.

12. ábra: A tíz legmagasabb és a tíz legalacsonyabb házasság termékenységet felmutató törvényhatóság korcsoportos házasság termékenységi értékei 1910-ben

Mint látjuk, a házasság termékenységi arányszámok a húsz év alatti nőknél mutatják a legnagyobb szórást. A két értékcsoporthoz köthető korcsoportos arányszámok között itt alig különülnek el egymástól, s ha más törvényhatóságokat is bevontunk volna, még kevésbé volnának láthatók a különbségek. A termékenységi görbék azonban a húszas évektől kezdve már két párhuzamos nyálában haladnak, jelentős különbségeket felmutatva a két értékcsoporthoz köthető korcsoportos arányszámok között. Mindez azt jelenti, hogy *a 20. század elején az alacsony fertilitású térségekben a születésszabályozási módszereket nem csak az egyes életciklusokban, hanem gyakorlatilag a házasság teljes időtartama alatt alkalmazták, s korosztályi szempontból ez a tény határozta meg a teljes házasság termékenységet.* Ez a jellegzetesség rövid időn belül jelentősen és általánosan megváltozott, amit majd a III. fejezetben tárgyalunk.

Ha a születésszabályozás alkalmazását (elfogadva a hutteritákkal való összehasonlítás fenti eredményeit) a Kárpát-medencében érvényes általános demográfiai magatartásnak tekintjük, a törvényhatóságok sorában Lika-Korbava képezi az egyetlen kivételt. A dalmáciai vármegye korcsoportos termékenységi arányszámai eleve rendhagyóan alakulnak a többi törvényhatósághoz viszonyítva: a 15–19 évesek körében itt regisztrálhatjuk a legalacsonyabb, a 40–49 évesek korcsoportjában viszont a legmagasabb értéket. Ez utóbbi egyúttal a hutteriták korcsoportos házasság termékenységi értékének a 78%-át jelenti, s miután a második helyen álló Trencsénben ez a viszonyszám már csak 56%, valószínűsíthető, hogy *a vizsgált időszakban Lika-Korbava vármegye volt a Magyar Királyság egyetlen törvényhatósága, ahol a férjezett női népesség – a házasság teljes időtartamát beleértve – gyakorlatilag nem alkalmazta a*

születésszabályozási technikákat. Arra a kérdésre, hogy Lika-Korbava korcsoportos házasság termékenységi mutatói miért nem érték el, vagy közelítették meg jobban a hutteriták hasonló értékeit, a születéskorlátozás esetleges szórványos gyakorlásának lehetőségén túl a már említett egészségügyi, életvitelbeli, stb. eltérések adhatnak magyarázatot. A kanadai francia szekta „abszolút” termékenységében ugyanis a születésszabályozástól való tartózkodás mellett ezek a körülmények is meghatározó szerepet játszottak. Itt kell megemlítenünk azt a tényt, hogy a hazai termékenységcsökkenést közvetlenül megelőző évtizedben, 1880–1890 között – amelyre vonatkozóan már rendelkezésünkre állnak a modern népszámlálási adatok – gyakorlatilag nem volt változás a termékenységi magatartásban (KAMARÁS, 1991), tehát az ekkor érvényes mutatókat olyan értéknek kell tekintenünk, amely erősen közelíti a Magyarországon elérhető természetes termékenységi szintet.¹⁶ Miután az említett évtizedben az általános termékenységre számított Coale-féle index 0,440–0,443 között mozgott (mely szám a házasság termékenységre vetítve természetesen jóval magasabb lenne), megerősítettnek vélhetjük azt a feltételezést, hogy a magyarországi természetes termékenység eleve a hutteriták szintje alatt található, ami pedig egyúttal a Lika-Korbava megyéről imént leírtakat is visszaigazolja.

A korcsoportos termékenységi arányszámok összevetése mindenekelőtt kronológiai folyamatok elemzésekor – esetünkben az 1910–1930 közötti periódushoz kapcsolódva – szolgálhat fontos tanulságokkal. A két világháború közötti időszakra vonatkozóan már többen foglalkoztak ezzel a témával (ACSÁDI-KLINGER, 1965; KAMARÁS, 1991; DÁNYI, 1994), az eredmények rövid ismertetését nem sokkal alább, a vonatkozó részben ismertetjük.

II/3. A demográfiai magatartásminták sémája

A statikus séma

A továbbiakban arra keressük a választ, hogy a két fő termékenységi komponensnek, a férjzettségnek és a házasság termékenységnek a sajátosságai alapján milyen demográfiai

¹⁶ Nem véletlenül írunk közelítő értékről: itt ismét utalnánk Andorkának a korai születéskorlátozás tényét igazoló kutatási eredményeire, valamint azokra – az alábbiakban még részletesen tárgyalt – dél-magyarországi térségekre, amelyek már a 19. század végén is európai szinten alacsonynak számító termékenységet mutattak fel.

magatartásmintákat különíthetünk az egyes etnikai, felekezeti és helyi közösségekre vonatkozóan. A modern fogamzásgátló eszközök megjelenése előtt egy társadalom vagy egy közösség kétféleképpen tudta csökkenteni saját termékenységét: a házasságkötések korlátozásával vagy pedig a házasságon belüli születéskorlátozás tömeges alkalmazása révén, ezért a különböző csoportokban a nupcialitás és a fertilitás értékei különbözőképpen viszonyulnak egymáshoz. A két változó egymással összevetve négy logikai kombinációt alkot, amelyek rendszerét az alábbi mátrix szemlélteti.

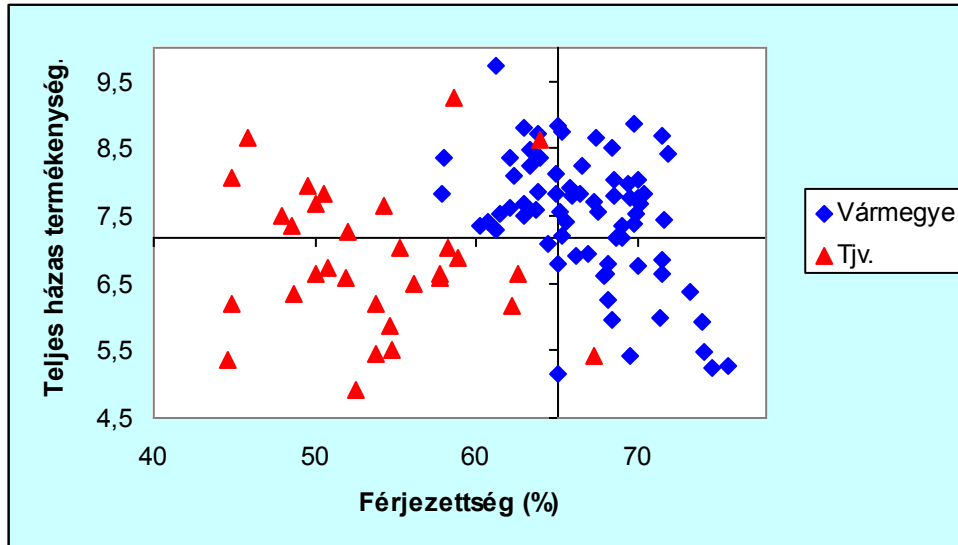
11. táblázat: A demográfiai magatartásminták általános sémája

		Termékeny nők férjezettsége	
		<i>Alacsony</i>	<i>Magas</i>
Házastermékenység	<i>Alacsony</i>	Modern	Neomalthusiánus
	<i>Magas</i>	Malthusiánus	Tradicionalis

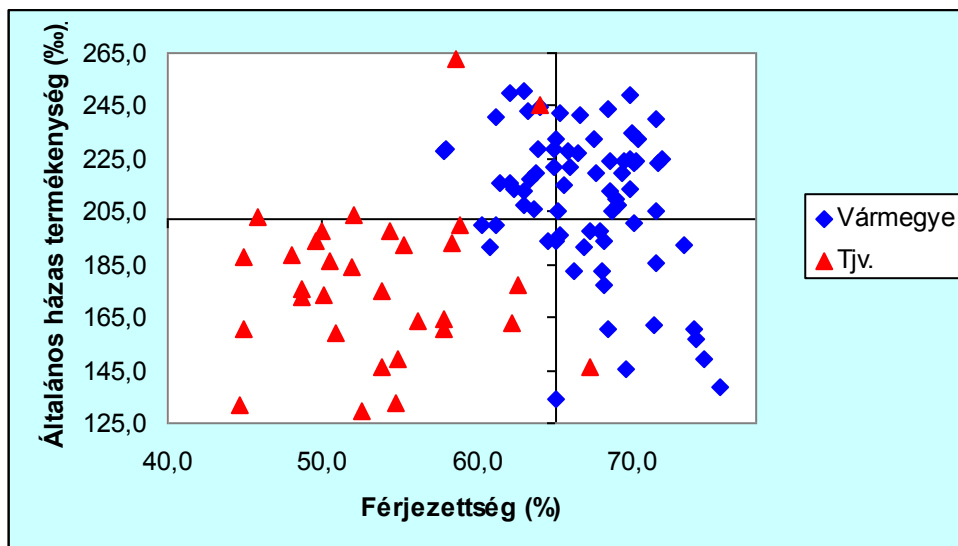
Azokat a társadalmakat, amelyek a lakosság termékenységének csökkenését a házasságkötések korlátozásával, ám természetes vagy ahhoz közel álló házastermékenységi szint mellett érték el, malthusiánusnak nevezzük, a házasságkorlátozást népszerűsítő Robert Malthus demográfusra utalva. Ahol a termékenységcsökkenést – magas férjezettségi szint mellett – a házastermékenység csökkentésével, vagyis családtervezéssel érték el, neomalthusiánus társadalomról beszélünk. A magas férjezettséggel és magas házastermékenységgel jellemezhető társadalmakat tradicionálisnak, a mindkét komponens vonatkozásában alacsony értékűeket pedig modernnek nevezzük, megkülönböztetve a hatvanas évektől megfigyelhető posztmodern demográfiai magatartástól, amelynek jellemzőit a második demográfiai átmenet elmélete tartalmazza (VAN DE KAA, 2002). Az, hogy egy változót alacsonynak vagy magasnak tekintünk, az országos értéktől való eltérés irányától függ. Egy demográfiai magatartásminta tehát annál markánsabb, minél inkább eltérnek az egyes értékek az átlagtól, vagyis pontdiagramos ábrázolás esetén a koordináta-tengelyektől, amint ezt alább az egyes törvényhatóságok férjezettségét és házastermékenységét mutató ábra¹⁷ is szemlélteti.

¹⁷ Az X-tengelyen mindkét ábrán 65,1%, az Y-tengelyen pedig a 13. ábrán 7,18, míg a 14. ábrán 201,9‰ a metszéspont. A továbbiakban azon diagramokon, amelyek ugyanezen két változóra vonatkoznak – legyen szó összlakossági, etnikai vagy felekezeti csoportokról – a két vonatkozó érték 65,1% és 201,9‰ lesz.

13. ábra: A törvényhatóságok férjezettsége és teljes házas termékenysége 1910-ben

14. ábra: A törvényhatóságok férjezettsége és általános házas termékenysége 1910-ben

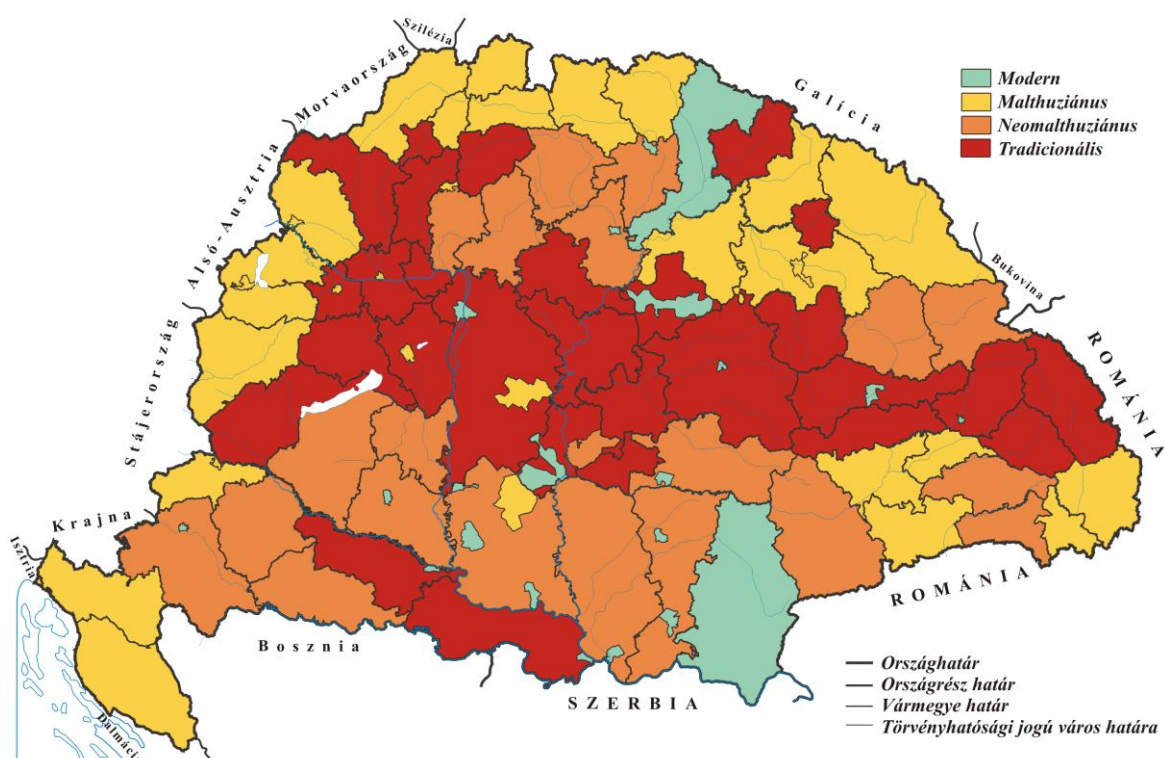
Amikor az Y-tengelyen a teljes házas termékenységi arányszámok láthatók, sokkal inkább a férjezettség, mint a fertilitás tekintetében különböznek a vármegyék és a tjv-k értékei, noha kétségtelen, hogy a két halmaz egészét nézve utóbbi vonatkozásban is jobb a vármegyék pozíciója. Amikor viszont az általános termékenységi arányszámok képezik az Y-tengely értékeit, a fertilitásbeli eltérések is markánsabbá válnak. Úgy is fogalmazhatunk, hogy míg a 13. ábrán a tjv-k néhány kivételtől eltekintve a modern és a neomalthusiánus mintát követik, addig a 14. ábra szerint az urbánus társadalmi közeghez szinte kizárólag a modernnek nevezett magatartásforma kapcsolható. Ezzel szemben a vármegyékre a malthusiánus, a neomalthusiánus és a tradicionális minta egyaránt jellemző, legnagyobb számban az utóbbi

képviselve. Amíg tehát létezik egy jól leírható városi demográfiai magatartásminta, a főként kistelepüléseket magába foglaló vármegyékre a házassággal és a gyermekvállalással kapcsolatos attitűdök sokfélesége a jellemző. Kronológiai szempontból fogalmazva: a nagyvárosoktól eltérően a vármegyék a termékenységsökkenés különböző fázisaiban vannak, az általuk követett demográfiai magatartástól, vagyis komponensük aktuális értékeitől függően. (Az idődinamikai megközelítés földrajzi vonatkozásairól alább ejtünk szót.)

Más lenne azonban a koordináta-tengelyek értéke és ennél fogva a pontdiagramok elemeinek besorolása, ha a Kárpát-medence helyett a Habsburg-monarchia vagy akár Európa területét vettük volna alapul. Miután ebben az időben Nyugat-Európát alacsonyabb férjzettségi arányszám és magasabb házasság termékenység jellemezte, ez esetben – a kategóriahatároknak megfelelő átlagértékek eltolódása miatt – a malthusiánus magatartást követő törvényhatóságok száma minimálisra csökkenne, a neomalthusiánus minta uralkodóvá válna, míg a modern, illetve a tradicionális modellt követő törvényhatóságok számának alakulását az egyes változók ellentétesen befolyásolnák. (A t_{jv}-k elhelyezkedéséből adódóan a 14. ábra esetében a modernnek nevezett mintába tartozók száma egyértelműen csökkenne.) Ha viszont az 1880-as magyarországi adatok szerint határoznánk meg a tengelyértékeket – ez az a népszámlálási év, amikor az országos termékenységi mutató még közel állt a Kárpát-medencében természetesnek mondható szinthez (KAMARÁS, 1991) –, egyértelműen a modern és a neomalthusiánus magatartás lenne a domináns minta. Az tehát, hogy a termékenységi komponensek értékei alacsonynak vagy magasnak tekintendők-e, a vizsgált térségtől és időszaktól is függ.

Az alábbi térkép a 13. ábrán látható elemek konkrét földrajzi elhelyezkedését mutatja.

15. ábra: Demográfiai magatartásminták 1910-ben

A térkép alapján a következők válnak számunkra nyilvánvalóvá:

- A modernnek nevezett típust két kivétellel csak városok alkotják. Ez a két vármegye azonban a „statisztika áldozata”: Zemplén férjezettségi arányszáma 6 ezrelékponttal, Krassó-Szörényé pedig mindössze 0,6 ezrelékponttal haladja meg az országos átlagot; gyakorlatilag mindkettő a modern és a neomalthusianus minta határán helyezkedik el.
- A malthusianus minta az alacsonyabb férjezettséggel jellemezhető földrajzi perifériára, vagyis a nyugati határvidékre és a Kárpátok vonalára, továbbá az Északkelet-Alföld egy részére terjed ki. A Kárpát-medencében ez a demográfiai magatartásminta a legkevésbé meghatározó.
- A neomalthusianus minta igen elterjedt, és összefüggő régiókat alkot, elsősorban Dél-Magyarországon, kisebb mértékben a Felvidék középső részén, szórványosan pedig Erdély egyes vidékein. Érdemes külön megemlíteni a csoportban szereplő egyetlen várost, Hódmezővásárhelyt: a tjv-k körében a férjezettségi arány egyedül itt lépte át az országos átlagértéket.
- A tradicionális modell ugyancsak elterjedtnek mondható. Ezek a megyék a Magyar Királyság legproduktívabb területeit adják, egy hosszas – a Nyugat-Felvidéktől, illetve Zalától a Székelyföldre tartó – nyugat–kelet irányú sávot képezve a Kárpát-medencében, továbbá egy kisebb demográfiai régiót alkotva a Dráva déli folyásánál,

annak horvátországi oldalán.

Krassó-Szörény és Zemplén példája nyomán felmerül a kérdés, hogy konkrétan mely törvényhatóságok nevezhetők az egyes típusok markáns, tényleges képviselőinek. A legtöbb ilyen példát a nagy szóródással jellemezhető tjv-k szolgáltatják. A modern demográfiai magatartásminta legmarkánsabb értékeit a főváros, valamint a déli területeken fekvő városok adják, közülük mindenekelőtt Pécs, Eszék, Zágráb és Arad. A tradicionális mintából Fejért, Komáromot és az erdélyi Csík megyét kell kiemlitenünk. A malthusiánusok csoportjában elsősorban tjv-k – például Varasd, Kecskemét – mutatnak fel erőteljesebb arányszámokat, míg a vármegyék közül Mosont és főképp Trencsént, tehát két északnyugati megyét érdemes megneveznünk. A népes neomalthusiánus csoporton belül a legkirívóbb értékeket a délnyugati régió – konkrétan Baranya, Tolna és Belovár-Kőrös –, valamint a felvidéki Hont mutatja fel: a Kárpát-medencében itt a legalacsonyabbak a házas termékenységi értékek, miközben ugyanezen törvényhatóságokban a legmagasabb a férjezettség szintje.

Az idődinamikai megközelítés (1890–1910)

Amint a bevezető részben írtuk, a történelmi Magyarországra vonatkozó, túlnyomórészt az 1910-es népszámláláson és a hasonló idősakra eső egyéb adatközléseken alapuló statikus elemzéseinket szervesen kiegészíti az 1910–1930 közötti periódusra irányuló idődinamikai analízisünk. Mielőtt a következő fejezetben hozzákezdénénk ennek ismertetéséhez, az alábbiakban egy olyan, három és fél évtizede készített tanulmány (DÁNYI, 1977) eredményeit foglaljuk össze röviden, amely a Horvátország nélküli Magyarországra vonatkozóan ugyancsak a férjezettség és a házas termékenység együttes alakulását vizsgálta, de nem az átlagértékekhez mérten, hanem az 1890-as és 1910-es vármegyei értékek egymáshoz való viszonya – csökkenő vagy növekvő dinamikája – szerint. Ez egyúttal a demográfiai régió általunk használt statikus értelmezésétől való eltérést is jelenti.

A kutatás eredménye szerint a Kárpát-medencét az említett periódusban regionálisan ellentétes irányú, több szinten zajló kiegyenlítődési folyamatok jellemezték. A nyugati megyékben, ahol a férjezettség az átlagosnál alacsonyabb volt, egyre korábban és gyakrabban kötöttek házasságot, míg a magasabb nupcialitással jellemezhető keleti területeken ennek fordítottja érvényesült. A kétirányú folyamat eredményeként Magyarországon a vizsgált hús

év alatt összességében változatlan maradt a férjezettség szintje.

A házas termékenység ugyanilyen szabályszerűségek mentén alakult, csak ellenkező irányban: a nyugati megyékben csökkent, a keleti megyékben nőtt. A két komponens egymással ellentétes dinamikája tehát elvben egy harmadik, magasabb szinten zajló kiegyenlítődési folyamatot is eredményezett volna, összességében a termékenység változatlanságát eredményezve. A vizsgált időszak során azonban a Kárpát-medence déli és középső térségében mindkét komponens értéke csökkenni kezdett – másképp fogalmazva: a keleti és nyugati demográfiai régió a két komponens vonatkozásában más-más területet fedett le –, ami az ország egészét tekintve a termékenység redukálódásához vezetett. Az utóbbi folyamatot az a tény is segítette, hogy a keleti régióban a nupcialitás háromszor olyan gyorsan esett, mint ahogyan a házas termékenység nőtt.

A tanulmány következtetései szerint a demográfiai magatartásformák 1890–1910 között változásainak iránya szerint a Kárpát-medence három nagy és egy kis régióra bontható:

1. Nyugati régió: növekvő férjezettség, csökkenő házas termékenység;
2. Keleti régió: csökkenő férjezettség, növekvő házas termékenység;
3. Középső és déli régió: csökkenő férjezettség, csökkenő házas termékenység;
4. Turóc és Zólyom vármegye: növekvő férjezettség, növekvő házas termékenység.

Az általunk alkalmazott tipológiával jellemezve a nyugati régió a neomalthusiánus, a keleti a malthusiánus, a középső a modern, a maradék két kis megye pedig a tradicionális modellnek lenne megfeleltethető. Azonban egy adott térség demográfiai változásainak iránya nem azonos az értékek nagysága szerint meghatározott mintákkal, sőt kiegyenlítődési folyamatok esetén – ld. Nyugat-Magyarország példáját – a hosszú távon prognosztizálható minta nagy valószínűséggel az aktuális minta inverze. Amit konkrétan láthatunk, hogy Magyarország esetében a statikus értékek szintje, illetve a mutatók változásának iránya szerint meghatározott demográfiai régiók teljesen eltérnek egymástól: előbbi esetben nyugat–kelet, észak–dél irányban húzódnak.

A Dányi-féle dinamikavizsgálat eredményei ugyanakkor ráirányítják a figyelmet egy új összefüggésre: a két komponens közötti negatív korreláció lehetőségére, illetve az ebből következő oksági kapcsolatra. (A szerző ezeket a lehetőségeket nem vizsgálta.) Ezzel az esetleges összefüggéssel később, az oksági magyarázatok érvényességét tárgyaló fejezetben

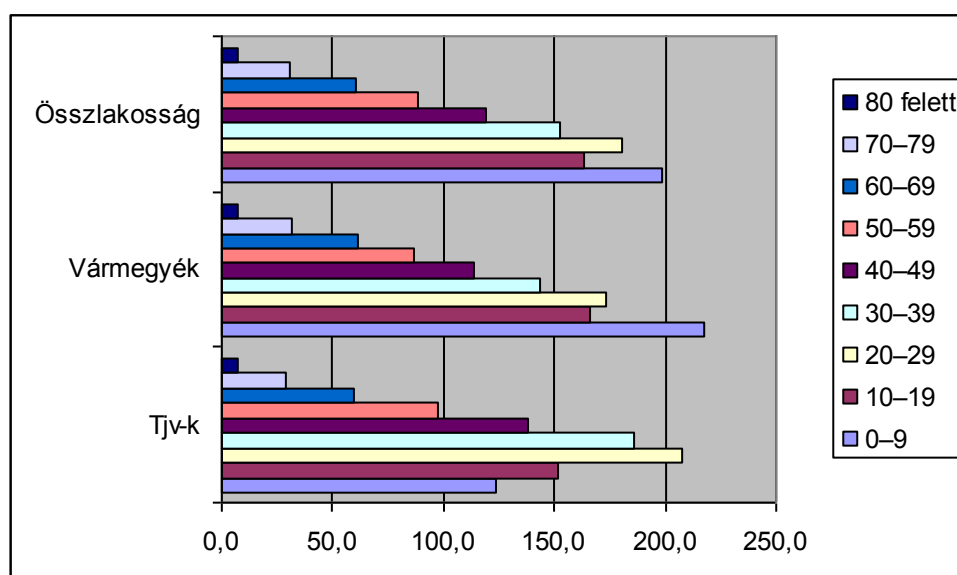
külön foglalkozunk.

III. Általános regionális sajátosságok 1910–1930 között

III/1. A termékenységcsökkenés főbb jellemzői

Amint a bevezetőben írtuk, a magyar népesedéstörténet legnagyobb mértékű békebeli termékenységcsökkenése 1910–1930 között, azon belül a húszas években következett be, máig érvényes negatív rekordként. Az 1930-as népszámlálás adatai alapján készített korfákon már érzékelhetők a jelenség következményei, különösen a törvényhatósági jogú városok esetében. Az alábbiakban a női népesség ezrelékekben megadott korcsoport-megoszlása látható, az országos összlakosságra, valamint külön-külön a vármegyék és a t.jv-k összesített népességére vonatkoztatva.¹⁸

16. ábra: Női korcsoportok megoszlása Magyarországon 1930-ban (%)

A 10–19 évesek alacsonyabb aránya az első világháború idején bekövetkezett termékenységzuhanás következménye. Jól látható, hogy az összlakosság és a vármegyei népesség körében az átmeneti csökkenést követően helyreállt a népesség reprodukciója. Ezzel szemben az

¹⁸ Amikor tízesével bontottuk fel az életkorcsoportokat, az adatközlésekben ugyanígy feldolgozott anyanyelvi és felekezeti statisztikákhoz igazodtunk. Az ábrán – akárcsak a későbbi etnikai és vallási grafikonok esetében – nem tüntettük fel az elenyésző arányt képviselő, tehát a diagramon alig megjeleníthető ismeretlen korúakat.

urbánus népesség esetében a tíz év alatti lakosok száma még a világháborús években születettéket is alulmúlja. A tjv-kre vonatkozó általános termékenység értékének ismeretében (ld. alábbi táblázatunkat) joggal feltételezhetjük, hogy az alacsony létszámarány oka elsősorban a városi lakosság önreprodukciós képességének elvesztése,¹⁹ amihez még a csecsemő- és kisgyermekkor halálozások is hozzájárultak.

Az alábbi táblázat az általános termékenységi arányszám, illetve két fő komponense, a férjezettség és a házasság termékenység kronologikus változását mutatja országosan, valamint a vármegyék, illetve a törvényhatósági jogú városok összességében, utóbbiak közül külön kiemelve a fővárosi mutatókat. Mivel az 1910-es adatok az akkori Magyar Királyság egészére vonatkoznak, 1910-re vonatkozóan a módszertani fejezetben említett, 33 törvényhatóságra redukált „majdnem trianoni” terület mutatóit is feltüntettük, s ezekben az oszlopokban a vármegyei és tjv-adatokat is erre a kisebb területre számítottuk.

12. táblázat: A férjezettség, valamint a házasság és az általános termékenység alakulása 1910–1930 között

	Férjezettség			Házasság term-i arányszám			Ált. term-i arányszám		
	1910	1920	1930	1910	1920	1930	1910	1920	1930
Vármegyék	68,7	60,6	62,8	210,4	198,1	143,4	154,5	128,7	97,5
Tjv-k	48,6	48,3	48,6	154,5	126,9	96,3	92,5	72,0	56,3
Budapest	44,6	46,4	46,6	132	110,3	78,9	79,1	62,7	45,8
33 törvényhatóság	64,1			200,7			140,3		
Magyarország	65,1	57,8	59,5	201,9	184,5	134,5	144,9	115,5	88,0

A táblázatból jól látható, hogy országos szinten az általános termékenység 1910–1930 között zuhanásszerűen, 57 ezrelékponttal, vagyis mintegy 40%-os arányban csökkent, s ezek az értékek alig kisebbek akkor, ha 1910-re vonatkozóan a történelmi Magyarország helyett a 33 említett törvényhatóságot vesszük alapul. A csökkenés a vármegyék és a tjv-k körében egyaránt erőteljes. Az elsőre differenciálatlanak tűnő, monoton folyamatot a két fő komponens alakulásának sajátosságai árnyalják.

1910–1920 között a termékeny korú nők férjezettsége a vármegyékben jelentősen esett, míg a városokban alig változott, sőt Budapesten valamelyest nőtt is. A vármegyei népesség erőteljes összlakossági aránya miatt azonban a férjezettség országos szinten is csökkenést mutat. A

¹⁹ Az általános termékenységi arányszám 35-tel, vagyis a 15–49 éves nők életkorszámaival történő besorozásával megkapjuk a teljes termékenységi arányszám hozzávetőleges értékét. Eszerint 1930-ban a termékeny korú városi nőkre jutó átlagos élveszületések száma nem érte el a kettőt.

férjezettség esése a hajadonok és az özvegyek arányának egyidejű növekedésére vezethető vissza, amit a nős férfiakra és a potenciális férjekre eső világháborús veszteségekkel magyarázhatunk. 1930-ra már a férjezettségi arány növekedése figyelhető meg, annak értéke azonban sem a vármegyékben, sem a lakosság egészét tekintve nem érte el az 1910-es szintet.

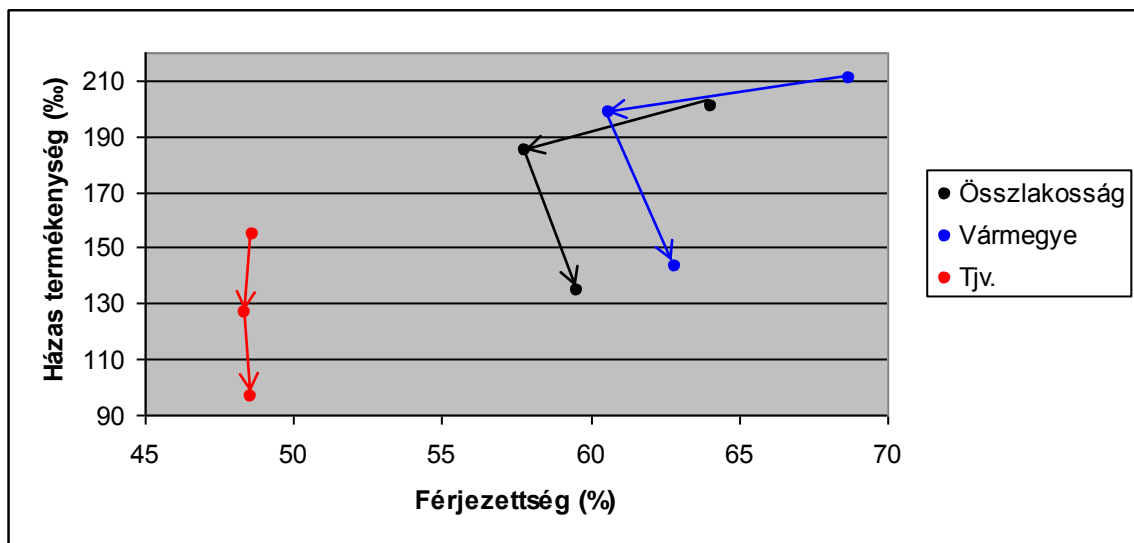
A másik komponens, a házas termékenység 1910–1920 között a vármegyékben alig csökkent, a tjt-kben azonban meredeken zuhant. Az említett évtized során három vármegyében stagnált, ötben pedig még nőtt is a házas termékenység.²⁰ 1920–1930 között viszont már mind a két törvényhatósági kategóriában meredeken esett a fertilitás. *A vármegyékben tehát az általános termékenységi arányszám változásait 1910–1920 között elsődlegesen a férjezettség, 1920–1930 között pedig a házas termékenység csökkenése befolyásolta, míg a városi lakosság esetében mindkét évtizedben az utóbbi komponens értékcsökkenése volt a meghatározó. Az általános termékenység 1910–1930 közötti alakulása elsősorban a házas termékenység 1920–1930 közötti „szabadesése” miatt mutat drasztikus mértéket.* Fogalmazhatunk úgy is, hogy az általános termékenység alakulását oly mértékben meghatározta a házas termékenység húszas években tapasztalt zuhanása, hogy azt még a férjezettség egyidejű emelkedése sem tudta ellensúlyozni.

Miután a vizsgált időszakban a szülőképes korú nők több mint háromnegyede a vármegyékben élt, a lakosság egészére vonatkozó mutatók lényegében a vármegyék demográfiai mozgását követték. A rendkívül gyenge termékenységet felmutató tjt-k szerepe annyi volt, hogy a vármegyei trendek az összlakosság szintjén valamivel alacsonyabb értékeken realizálódtak. A folyamatok világosan nyomon követhetők az alábbi koordináta-diagramokon. (Mint tudjuk, a két grafikon értékei közötti matematikai koherenciát a férjezetlen nők termékenységi arányszáma némileg torzítja.) Az 1910-as adatoknál a 33 említett törvényhatóságra kiszámított összértéket tüntettük fel, akárcsak a tanulmányunkban

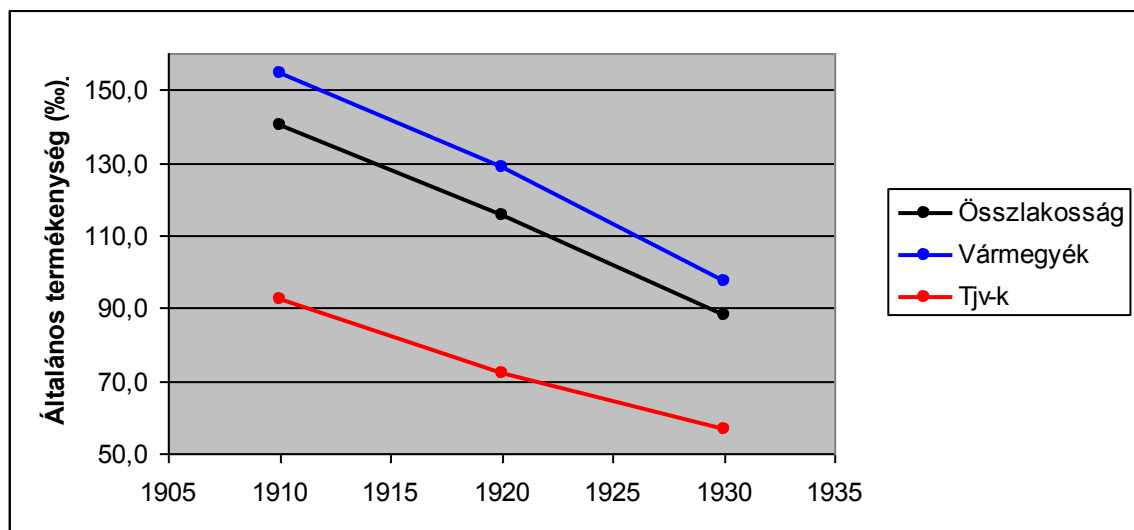
²⁰ Egy kivétellel dunántúli törvényhatóságokról van szó. Baranya, Szabolcs és Ung, Tolna, Vas és Veszprém vármegyékben nőtt, Győr-Moson-Pozsony és Sopron vármegyében, valamint Pécssett gyakorlatilag stagnált a házas termékenység. Nógrádban valószínűleg csak statisztikailag emelkedett az említett mutató, ugyanis a megye Csehszlovákiának juttatott északi része jelentősen alacsonyabb termékenységgel rendelkezett, mint amit Magyarországnak hagytak. Mindezt onnét tudjuk, hogy 1910-re vonatkozó számításaink szerint Nógrádban a magyarok házas termékenysége 221,9%, míg a szlovákoké 143,2‰ volt, utóbbiak többsége pedig az elszakított Észak-Nógrádban élt. A folyamatokat éves bontásban az élveszületési arányszámok segítségével tudjuk vizsgálni. E mutató alakulása szerint a születések aránya az említett dunántúli törvényhatóságokban rövidesen csökkenésnek indult, vagyis az 1910–1920 közötti termékenységnövekedések csak a világháború miatt elmaradt születések pótlását tükrözik.

közzétett többi hasonló diagram esetében.

17. ábra: A férjzettség és a házas termékenység együttes alakulása 1910–1930 között

18. ábra: Az általános termékenység alakulása 1910–1930 között

Amint fentebb írtuk, árnyalt és lényeges információkat kaphatunk a két világháború közötti termékenységcsökkenés folyamatáról a korszakra vonatkozó korcsoportos élveszületési arányszámok ismeretében. Bár a születési gyakoriság minden korcsoportban visszaesett, ennek aránya az egyes csoportokban különböző volt. Eszerint a termékenységcsökkenés mértéke az életkorral együtt nőtt: 1941-ben a korcsoportos termékenység a 17–24 éveseknél mintegy 40%-a, a 25–29 éveseknél 50%-a, a 30–39 éveseknél 45%-a, a 40–49 éveseknél pedig a 33%-a volt az 1910-ben mért értéknek (ACSÁDI-KLINGER, 1965). Ez néhány évtized alatt, mutat rá a szerzőpáros, a termékenység korcsoportos struktúrájának az átalakulását – a

20–24 éves korcsoport demográfiai szerepének erősödését, és a propagatív életcikluson belül idősebbnek számító nők, különösen a 40 év felettek egyre jelentéktelenebbé váló termékenységét eredményezte. A korcsoportos értékek alakulásából jól kivehető, hogy azok legnagyobb mértékben az általunk kiemelt figyelemmel kísért 1920–1930 közötti évtizedben estek vissza, főként a húszas éveikben járó, azon belül is elsősorban a 25–29 éves nők részéről. Hozzá kell ugyanakkor tennünk, hogy ez a korcsoport a csökkenés dacára is kiemelkedő termékenységet mutatott fel a kontinentális viszonylatban igen alacsony arányszámokat felmutató 30 éven felüliekhez képest, s az Európában ekkor sem magasnak, sem alacsonynak nem nevezhető általános termékenységünket „ebben az időben elsősorban a 20–29 évesek viszonylag magas születésgyakorisága tartotta fenn közepes színvonalon” (ACSÁDI-KLINGER, 1965: 33).

III/2. 1920–1930: mélyrepülés és homogenizálódás

Mint láttuk, az általános termékenység 1920–1930 közötti drasztikus csökkenését a két fő termékenységi komponens viszonylatában a házas termékenység mélyrepülése okozta. Ezért a továbbiakban az említett évtizedre és mutatóra koncentrálunk, ezúttal már törvényhatósági szinten elemezve a folyamatot. Az egyes vármegyék és tjt-k 1920-as és 1930-as házas termékenységi adatait érték kategóriákba soroltuk, azt vizsgálva, hogy a miképpen alakult a két említett évben az egyes kategóriákra eső vármegyék, tjt-k, valamint általában a törvényhatóságok száma. (Az 1920-ban még önálló töredékmegyéket és adataikat az 1930-ban érvényes közigazgatási felosztás szerint vontuk össze.)

13. táblázat: A törvényhatóságok szám szerinti eloszlása a házas termékenységi érték kategóriákon belül 1920-ban és 1930-ban

	Vármegye		Tjt.		Összes tv.hatóság	
	1920	1930	1920	1930	1920	1930
225,0 felett	5	0	0	0	5	0
175,0-224,9	17	4	2	1	19	5
125,0-174,8	3	16	7	2	10	18
125,0 alatt	0	5	2	8	2	13

Látható, hogy a törvényhatóságok termékenysége a tíz év során gyakorlatilag egy-egy érték kategóriával került lejjebb. Az országos házas termékenységi értékek, valamint a vármegyék és a tjt-k összesített házas termékenységi értékei (ld. a 12. táblázat vonatkozó

adatait) minden esetben a móduszkategóriában²¹ található, ami azt mutatja, hogy az átlagértékek szintén egy-egy kategóriával kerültek lejjebb a vizsgált évtizedben. Szembeötlő, hogy a házas termékenységnek az a szintje, ami 1920-ban a vármegyékben még általánosnak és többséginek tekinthető, 1930-ban már kivételesnek számít, a korábban magasnak tekinthető értékeket pedig ekkor már egyetlen törvényhatóság sem érte el. Utóbbi fordítva is igaz: míg 1920-ban egyetlen vármegye házas termékenysége sem ment az adott korban kifejezetten alacsonynak számító 125% alá, 1930-ra ez már öt vármegyében, valamint a tjt-k többségében is tapasztalhatjuk.

Nem mindegyik törvényhatóság házas termékenysége esett azonos mértékben. Következő táblázatunk azt mutatja, hogy az egyes vármegyék, tjt-k, valamint összességében a törvényhatóságok száma hogyan oszlik meg a csökkenés mértéke szerint. A csökkenést aszerint mértük, hogy egy törvényhatóság házas termékenysége hány kategóriával került lejjebb 1920-as értékéhez képest. (Emelkedés egyetlen esetben sem történt.)

14. táblázat: A törvényhatóságok szám szerinti eloszlása a házas termékenység értékkategóriák szerinti, 1920–1930 közötti csökkenése szerint

Ház. term. 1920-ban	Csökkenés mértéke értékkategóriák szerint											
	Vármegye				Tjt.				Összes tv.hatóság			
	0	1	2	3	0	1	2	3	0	1	2	3
225,0 felett	0	3	2	0	0	0	0	0	0	3	2	0
175,0-224,9	1	14	2		1	0	1		2	14	3	
125,0-174,8	0	3			2	5			2	8		
125,0 alatt	0				2				2			

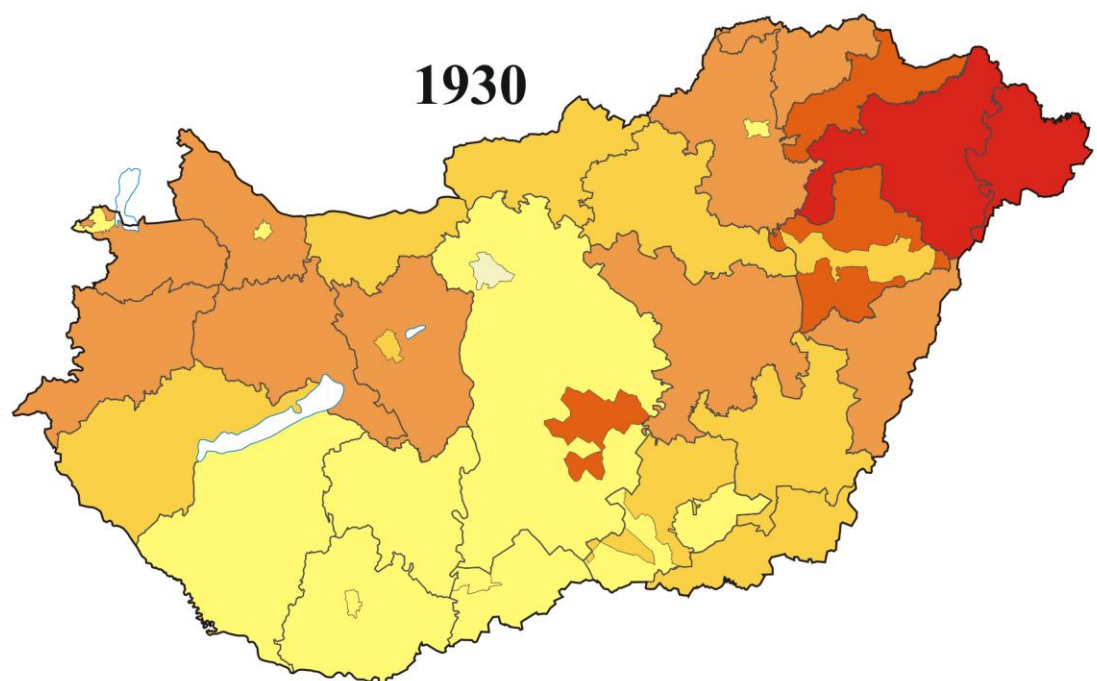
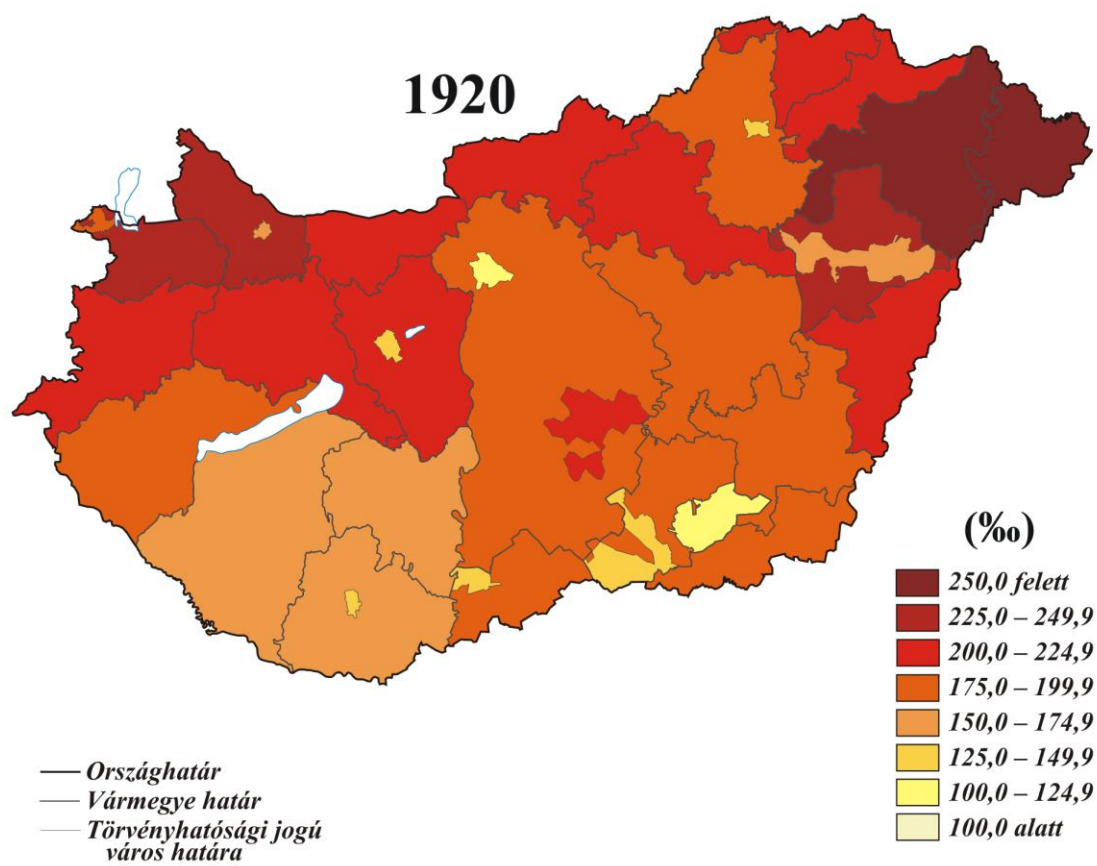
A számítás gyenge pontja, hogy az áttekinthetőség érdekében viszonylag széles intervallumra alakítottuk ki a kategóriákat, ezért azok a törvényhatóságok, amelyek 1920-ban saját kategóriájukban magasabb értéket képviseltek, 1930-ra sokszor ugyanazon kategória alsóbb szintjére kerültek, míg azok, amelyek eredetileg saját kategóriájuk alsó értékhatáránál helyezkedtek el, akár kettővel is lejjebb csúszhattak. Mindezek ellenére világosan látszik, hogy tíz év alatt általában egy kategóriával kerültek lejjebb a törvényhatóságok, ezen belül főként a vármegyék. A tjt-k esetében azért lehetett egyenlő a saját kategóriájukban maradtak aránya, mert az öt városból kettő már eleve 125% alatti értéket mutatott fel, a kis esetszám miatt azonban itt nem érdemes általános következtetéseket levonni.

A folyamatok pontosabb megértése érdekében konkrét földrajzi sajátosságok alapján is

²¹ Jelen esetben az az értékkategória, ahol a legtöbb elem található. Ld. még a szakkifejezések jegyzékét.

megvizsgáltuk a húszas évek termékenységcsökkenését. Az alábbi két térkép a házas termékenység 1920-as és 1930-as szintjét mutatja törvényhatósági bontásban.

19–20. ábra: Általános házas termékenység 1920-ban és 1930-ban törvényhatóságoként (%)

A két térképet összehasonlítva megállapítható, hogy *a húszas évek Magyarországon a fertilitás általános és nagymértékű visszaesése, valamint az 1920-ban még erőteljes regionális különbségek elmosódása volt a legszembeötlőbb demográfiai változás*. A homogenizáció tényét a törvényhatósági értékek szóródásának jelentős csökkenése is igazolja, hiszen míg 1920-ban 155, tíz évvel később már csak 139 ezrelékpont volt a két szélső érték közötti különbség, de a fővárosi értékek elhagyásával még erőteljesebbé válik a szórástomány csökkenése (1920-ban 148, 1930-ban 115 ezrelékpont).

Az 1920-as térkép fő sajátossága az északnyugati és északkeleti vármegyék (a mai Győr-Moson-Sopron, illetve Szabolcs-Szatmár-Bereg megye) magas házas termékenysége. Mint tudjuk, e két térség Trianon előtt bizonyíthatóan egy-egy nagyobb demográfiai régió részét alkotta. Az új államhatárokon belül az északkeleti megyék rendelkeztek magasabb házas termékenységgel: Szabolcs és Ung, valamint Szatmár, Ugocsa és Bereg mutatta fel a legmagasabb házas termékenységi értékeket (265 és 258‰).

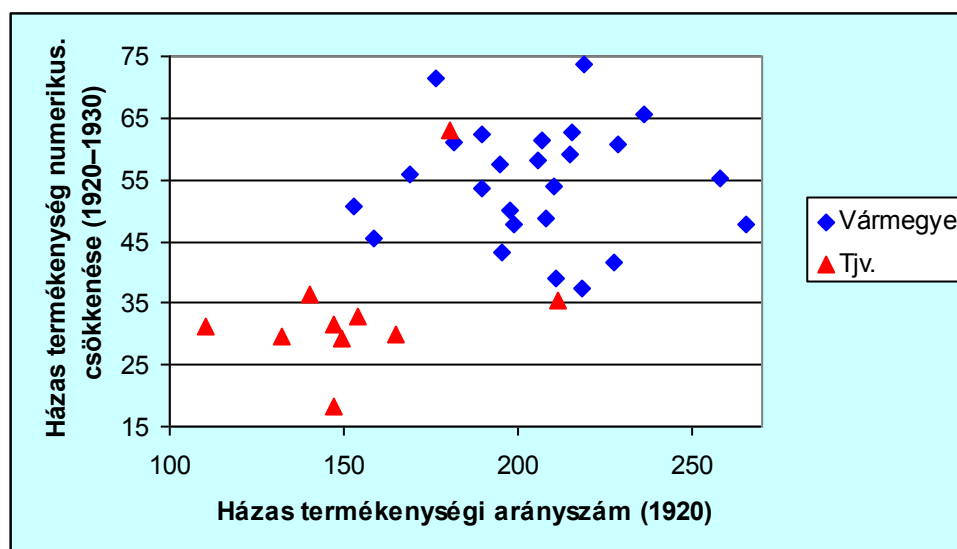
Az északnyugati vármegyék 1930-ra elvesztették korábbi regionális fölényüket, egyetlen évtizeden belül arra a szintre süllyedve, ami 1920-ban a Dél-Dunántúlt, a legalacsonyabb fertilitású térséget jellemezte. Ennélfogva ezek a megyék már nem alkottak önálló demográfiai régiót, hanem a homogenizálódott észak-dunántúli térség részévé váltak. Ezzel szemben Északkelet-Magyarország megőrizte vezető szerepét, ám hangsúlyoznunk kell e státus relatív jellegét. Az 1930-as viszonylatban kimagaslónak nevezhető szabolcsi és szatmári mutatók ugyanis körülbelül a tíz évvel korábbi országos, illetve vármegyei átlagértékeknek felelnek meg.

Ugyancsak feltűnő az 1910-es és 1920-as népszámlálás idején még jól elkülönülő dél-dunántúli demográfiai régiónak a Duna bal partjára való áttérjedése, aminek következtében egyre határozottabban kirajzolódik egy alacsony házas termékenységgel rendelkező, demográfiai értelemben homogenizálódó dél-magyarországi térség képe. Az alacsony termékenyséű déli övezet a történelmi Magyar Királyságon belül is létezett, Zágráb megyétől egészen Hunyadig, azonban ez az övezet nem terjedt ki az ország centrumában elhelyezkedő Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyére. *A két világháború között tematizált egykeprobléma tehát nem földrajzi, hanem kronológiai jelenség: nem néhány régió konstans jellemzője, hanem Magyarország egyre nagyobb területeken érvényesülő demográfiai jövőképe*. A magyar szociográfia művelői elsősorban helyszíni, empirikus

vizsgálatok alapján jutottak hasonló következtetésre, megfelelő statisztikai elemzések híján azonban többen inkább a Dunántúlra vetítve vizionálták a magyarság fogyatkozását. (A témáról ld. még „Az etnodemográfia idődinamikai sajátosságai” című fejezetet, valamint az „Oksági magyarázatok”-ban a diffúzióról és az egykedisputáról leírtakat.) Érdekes ugyanakkor, hogy a Dányi által publikált járási termékenységi adatok szerint a legalacsonyabb fertilitású térségek 1930-ban már nem a Dél-Dunántúlon, hanem a Dél-Alföldön és elsősorban Budapest körül helyezkednek el, bár tény az is, hogy a negatív lista első negyven helyezettjének közel fele továbbra is Baranya, Tolna és Somogy megyében található (DÁNYI, 1994).

A házas termékenységi mutatók homogenizálódásának folyamatát pontdiagramon is bemutatjuk, a diagram elemzési egységeit ezúttal is a vármegyék és tjv-k képezik. Az X-tengely a törvényhatóságok 1920-as általános házas termékenységét, az Y-tengely pedig az 1920–1930 közötti termékenységcsökkenés numerikus (abszolút) értékeit mutatja. A homogenizáció szabályszerűségei szerint az 1920-ban magasabb fertilitással rendelkező törvényhatóságoknál a csökkenés mértéke is nagyobb kell, hogy legyen, és fordítva, vagyis szükségszerűnek látszik a két változó közötti pozitív korreláció.

21. ábra: A házas termékenység 1920–1930 közötti csökkenésének törvényhatósági szintű összefüggései I.

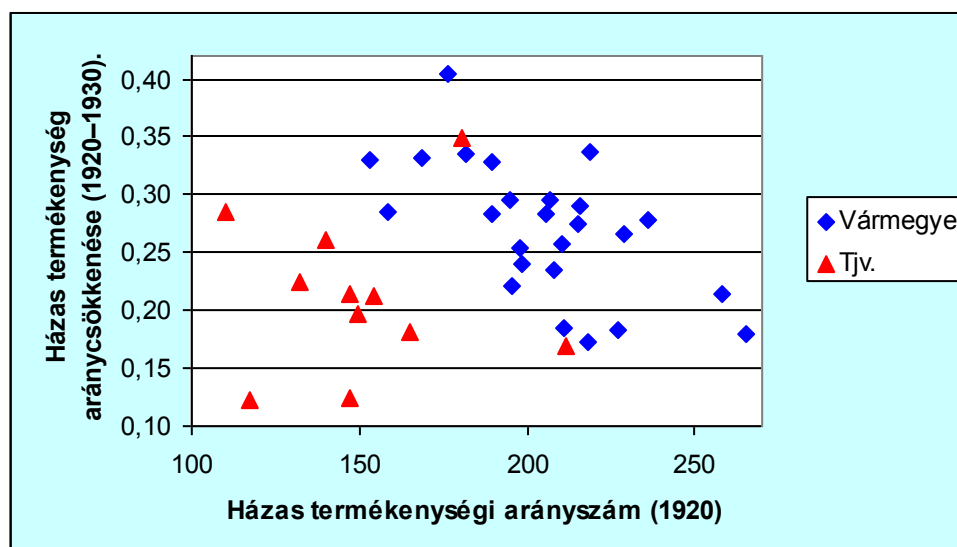

A pontdiagramon látszólag egyértelmű a két változó közötti koherencia. Ugyanakkor ez a korreláció inkább a vármegyék és a tjv-k házas termékenységének eltérő alakulását demonstrálja, mintsem a törvényhatóságokra vonatkozó általános szabályszerűséget. Biztosan

tehát annyit állíthatunk, hogy a vármegyékben nagyobb mértékben csökkent a termékenység, mint a t.jv.-kben.

A következő pontdiagram X-tengelye ugyancsak az egyes törvényhatóságok 1920-as házasság termékenységét mutatja, az Y-tengelyen azonban nem a numerikus csökkenés, hanem annak az 1920-es értékhez viszonyított aránya, magyarul az értékcsökkenési arányszám látható. (Például Somogy megye házasság termékenysége 1920-ban 158,7‰, 1930-ban pedig már csak 113,3‰ volt. Így amíg a fenti grafikon Y-tengelyén a két érték különbsége, 45,4‰ szerepel, addig az alábbi diagramnál az említett különbözet és az 1920-as érték hányadosa, 0,29 látható.)

22. ábra: A házasság termékenység 1920–1930 közötti csökkenésének törvényhatósági szintű összefüggései II/a.

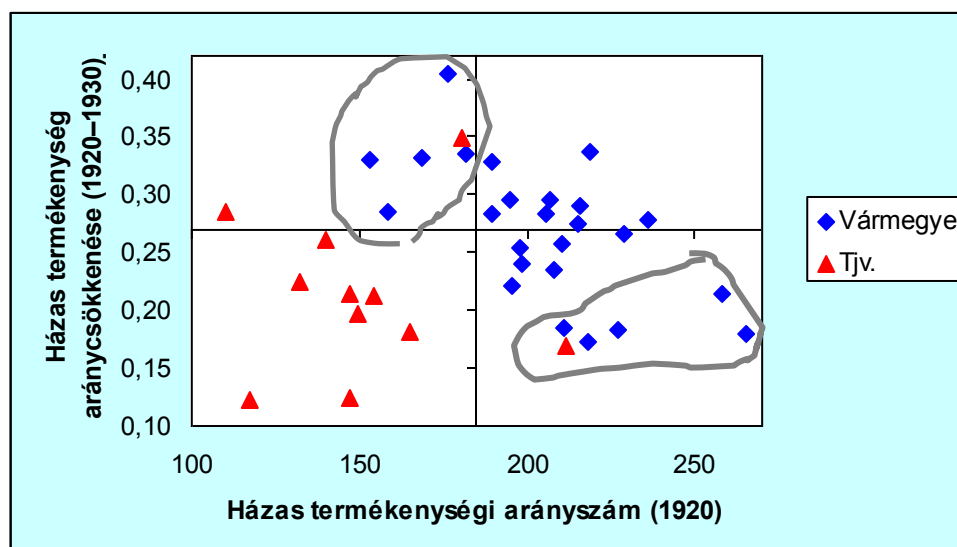

A törvényhatóságok összességét tekintve itt gyengébb a korreláció, viszont a vármegyék és t.jv.-k ebben az esetben is elkülönülő halmazt képeznek. Ez az elkülönülés azonban az Y-tengely mentén már korántsem olyan egyértelmű. Nem kérdés, hogy 1920–1930 között a vármegyék nagy részét a t.jv.-k többségéhez képest nem csak numerikusan, hanem értékarányosan is a házasság termékenység erőteljesebb zuhanása jellemezte, ami megye–város viszonylatban megerősíti a radikális demográfiai kiegyenlítődés tényét. Ugyanakkor az elemek elhelyezkedéséből arra következtethetünk, hogy a homogenizálódás korántsem volt egyetemes. A folyamat földrajzi sajátosságainak analizálhatósága érdekében a fenti diagram koordináta-tengelyeit – akárcsak a demográfiai magatartásminták vizsgálatakor – az egyes változók országos átlagértékeire helyeztük, itt is négy mezőre osztva a diagramfelületet (ld.

alább: 23. ábra).

A törvényhatóságok tipizálására három kategóriát alkottunk: a „győztesekét”, a „vesztesekét”, valamint az „árral úszókét”. Győztesnek nevezzük azt a törvényhatóságot, amely 1920-ban magas házasság termékenysége, 1920–1930 között pedig annak alacsony arányú csökkenése jellemzett. Vesztes az, amelynek fertilitása annak ellenére zuhant nagy arányban, hogy már eleve csekély kiindulási értéket mutatott. Árral úszóknak nevezzük azon törvényhatóságokat, amelynek a házasság termékenysége „papírforma” szerint alakult, vagyis ahol a magas értékhez nagyarányú, az alacsony értékhez pedig kismértékű csökkenés társult. A grafikonon továbbá két kisebb csoportot is kijelöltünk és megvizsgáltunk: azon törvényhatóságokat, amelyek egymáshoz képest viszonylag szórtnak, ám egyúttal a diagramelemek többségétől elkülönülve helyezkednek el a bal felső, valamint a jobb alsó mezőben, markáns értékeket felmutatva, tehát a győztesek, illetve a vesztesek „ideáltípusainak” is tekinthetők.

23. ábra: A házasság termékenysége 1920–1930 közötti csökkenésének törvényhatósági szintű összefüggései II/b.

A vármegyék három diagrammezőben szóródnak szét, többségük azonban egy meghatározott területen – az X-tengely mentén, de a tengelyek metszéspontjától számított pozitív értéktartományban – összpontosul, magyarán nagyrészt országos átlag feletti házasság termékenységet mutatnak fel. Azt a csoportot pedig, amelyet a házasság termékenysége átlag alatti kiinduló értéke és az értékcsökkenési arány ugyancsak átlag alatti szintje jellemez, kizárólag városok alkotják. Ugyanez gyakorlatilag fordítva is igaz: szinte valamennyi tjv. ebben az értéktartományban található. Budapest éppen a kivételek közé tartozik: bár 1920-ban (miként

1930-ban is) a legalacsonyabb házas termékenységet mutatta fel a törvényhatóságok között, az értékcsökkenés aránya valamivel az országos átlag felett található. A másik két kivétel, Sopron és Kecskemét itt látható értékei – Budapesttel szemben – már valóban jelentősen különböznek a többi városétól. Amint azonban látjuk, egymástól teljesen eltérő demográfiai karriert jártak be: míg Kecskemét, egyedüli győztesként a tjv-k közül, a trendekkel ellentétben megtartotta a „gyermek városának” szerepét, Sopron – amelynek házas termékenysége 1920-ban épphogy alulmúlta az országos átlagértéket, a tjv-k közül viszont a második legmagasabb értéket mutatta fel – a városi szinten lezajlott radikális demográfiai homogenizáció egyedi esete.

Ami az általunk kijelölt törvényhatóságokat illeti, a diagram bal felső mezejében látható, hat vármegyéből és egy tjv-ből álló csoport „vesztéseket” foglal magába. Konkrétan Baranyáról, Bács-Bodrogról, Pest-Pilis-Solt-Kiskunról, Somogyról és Tolnárról, valamint a már említett Sopronról van szó. A város-jellegénél fogva eleve kakukktojásnak számító Sopron kivételével tehát összefüggő térségről van szó. A Trianon utáni Magyarországon tehát jól körülhatárolható egy demográfiailag depressziós régió, amelyet eleve alacsony fertilitás, valamint annak további radikális ütemű csökkenése jellemez. Nevezett régió magját a három dél-dunántúli vármegye képezi, amelyet a korabeli értelmiség az egykézés bázisterületének tekint, ugyanakkor a legradikálisabb csökkenés Bács-Bodrog vármegyében mérhető. Az a kiterjedt demográfiai régió, amely az 1930-as termékenységi térképen (20. ábra) a leghalványabb színárnyalattal lefedve látható, gyakorlatilag megegyezik a diagramon meghatározott vármegye-csoporttal. Miután a három dél-dunántúli megyében, valamint Bács-Bodrogban és Pest-Pilis-Solt-Kiskunban élő termékeny korú nők a vizsgált időszakban az ország teljes produktív női népességének több mint egynegyedét adták, e depressziós térség jelentős befolyást gyakorolt az ország egészének demográfiai mutatóira. Ugyanakkor a házas termékenység esésének abszolút mértékét illetően (ld. 21. ábra) az első öt helyből négyet „árral haladó” észak-dunántúli törvényhatóságok foglalnak el (sorrendben: Komárom-Esztergom, Győr-Moson-Pozsony, Sopron tjv. és Fejér),

Egészen más népesedési modellt jelenít meg a diagramunk jobb alsó sarkában kijelölt halmaz, a „győztesek klubja”. A magas házas termékenységgel és ennek ellenére viszonylag alacsony fertilitáscsökkenéssel jellemezhető csoport Bihar, Hajdú, Szabolcs és Ung, Szatmár, Ugocsa és Bereg, valamint Zemplén vármegyéket, továbbá Kecskemét törvényhatósági jogú várost foglalja magába. Ez esetben is egy földrajzilag összefüggő térségről, konkrétan Északkelet-

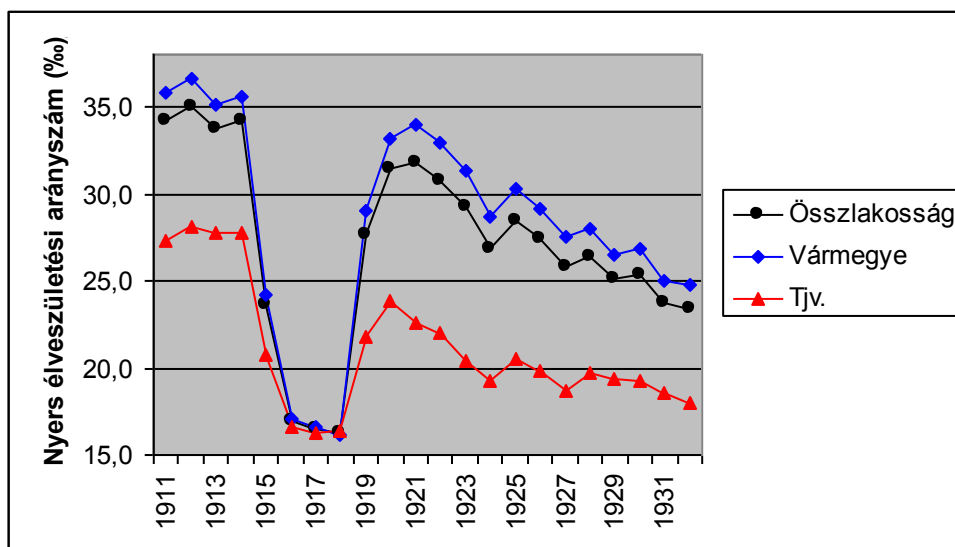
Magyarországról van szó, leszámítva a városként önálló demográfiai zárványt képező Kecskemétet. Az említett öt vármegyében élő produktív korú nők az ország hasonló korú női lakosságának csupán 11%-át tették ki, tehát Magyarország demográfiai éléskamrája sokkal kevésbé határozta meg a házasság termékenysége összértékét, mint a fentebb említett depressziós térség.

A leírtakat összegezve elmondhatjuk, hogy az 1920–1930 közötti rendkívüli termékenységsökkenés egyrészt általános jellegű volt, vagyis törvényhatósági szinten nem volt alóla kivétel, másrészt földrajzilag differenciáltan zajlott, s az eltérő karakterű és ütemű helyi változások határozták meg annak országos mértékét. A földrajzi faktor determináló ereje másodlagossá tett minden olyan változót, köztük az etnikai és felekezeti hovatartozást, amely valamilyen szinten ugyancsak képes befolyásolni – ha nem is a folyamat egészét, de legalább – a termékenység regionális különbségeit.

III/3. Babyboom helyett: ideiglenes kompenzáció

Míg a különféle termékenységi arányszámok esetében csak két népszámlálási év adatainak összevetésével alkothatunk fogalmat a köztes évtized trendjeiről, addig az évekre bontott nyers élveszületési arányszámok részletes képet adnak a vizsgált időszakról. Noha a termékenységi arányszámoknál gyengébb mutatóról van szó, az aprólékos (pl. éves, illetve települési szintű) kronológiai és térbeli vizsgálatokat az adott korszakra vonatkozóan csak ennek segítségével lehetséges elvégezni. Grafikonunk – kissé tágabbra véve az eddig vizsgált intervallumot – az 1911–1932 közötti időszakra vonatkozóan mutatja a trianoni Magyarország területére, valamint a vármegyék és a törvényhatósági jogú városok összességére vonatkozó élveszületési arányszámokat.

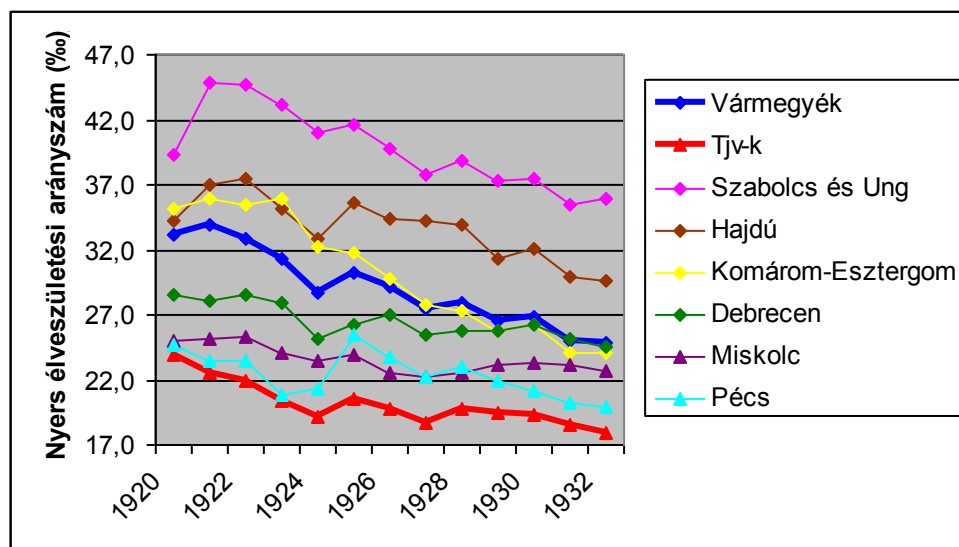
24. ábra: Nyers élveszületési arányszámok a trianoni Magyarország területén 1911–1932 között

Ha kiiktatjuk a világháborús évek hullámvölgyét, a dualizmus utolsó békeéveinek és a húszas évek elejének élveszületési arányszámai között folytonosságot tapasztalhatunk. Jól látható továbbá, hogy a húszas években lezajlott zuhanásszerű esés az évtized első felében volt a legintenzívebb, majd kisebb-nagyobb átmeneti emelkedésekkel kísérve folytatódott tovább. Az is világossá válik az ábrából, ami két kerek évszám adatainak összevetéséből nem ismerhető meg: *a koherencia a városok és a vidék demográfiai magatartása között*. Noha az eddig feldolgozott adatok egyértelműen az urbánus társadalom népesedési sajátosságainak egyedi jellegét mutatják – ami az értékülönbségek tekintetében ez esetben sem kérdéses –, *a grafikonon jól látható, hogy a csökkenések és növekedések a vármegyénél és tjv.-knél egy időben következnek be, tehát a változások minden különbözőség ellenére párhuzamosan zajlanak*.

A hasonlóságok mellett beszélnünk kell azokról az eltérésekről is, amelyek az egyes törvényhatóságok élveszületési arányszámainak időbeli alakulásában nyilvánulnak meg, kisebb típuscsoportokat létrehozva az egyes vármegyék és tjv.-k között. Egyes esetekben a típuscsoportok tagjait földrajzi szempontok is összekötik, vagyis nem kizárható módon területi determináció áll az értékek sajátos időbeli alakulása mögött. Az alábbi grafikon ezen típusok értékei közül mutat néhányat, ezúttal már az 1920–1932 közötti időszakra vonatkozóan.

25. ábra: Egyes törvényhatóságok nyers élveszületési arányszáma 1920–1932 között

Az ábrán vastaggal kiemelve láthatók a vármegyék, valamint a törvényhatósági jogú városok összesített adatai, vékony vonallal pedig az egyes törvényhatóságok értékeit jelöltük. Szabolcs és Ung, valamint Hajdú vármegyét az északkelet-magyarországi régióra jellemző sajátosságok miatt emeltük ki: mindkét megyében kisebb „babyboom” játszódott le a háború utáni években, így esetükben az apadási folyamat egyrészt később, másrészt magasabb szintről indult. (Utóbbi tény miatt e két megyében valójában nagyobb arányú termékenységsökkenés zajlott, mint amekkorára az 1920-as és 1930-as értékek összevetéséből következtettünk.)

Komárom-Esztergom a gyors és radikális értékcsökkenés példája. Azon vármegyék közé tartozik, amelyet „árral úszónak” neveztünk, hiszen eredendően magas termékenysége egyúttal dinamikus csökkenéssel járt együtt. Az élveszületési arányszámok mindezt éves bontásban is megerősítik: az 1920-ban még Hajdúnál magasabb értéket felmutató megye mutatói egy évtizeden belül az országos vármegyei átlag alá kerültek. Hasonló jellegű csökkenést zajlott még a fenti grafikonon nem ábrázolt Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Bács-Bodrog vármegyében is.

Debrecen és Miskolc a városi lakosság gyermekvállalási hajlandóságának mérsékelt ütemű csökkenésére szolgáltat példát. Az éves debreceni mutatók a húszas évek elején a vármegyei és a nagyvárosi átlagérték között helyezkedtek el, miután azonban a dekád második felét stagnálás jellemezte, a civis város 1930-ra beérte az országos vármegyei értéket. Hasonló folyamatot láthatunk Miskolc esetében, amelynek élveszületési arányszáma a háború után a

tjv-kre számított országos átlagnak felelt meg, tíz éven belül azonban – értékcsökkenésének gyenge dinamikája miatt – már a vármegyei átlagot közelítette.

Pécs különleges esetként, az évtized közepén regisztrált „megugrás” miatt került a grafikonba, ugyanis ezek azok a tipikus demográfiai események, amelyek a népszámlálási adatokból kalkulált termékenységi arányszámokból nem ismerhetők meg. A születési arányszám hasonló jellegű kiugrását – igaz, kisebb mértékben és eltérő időpontokban – más dunántúli városokban, elsősorban Székesfehérváron és Győrben is tapasztalhattuk, a hozzájuk tartozó vármegyékben viszont nem figyelhettük meg. Utóbbi tény azért érdekes, mert a vármegyei és a városi értékek párhuzamos kronológiai alakulása, vagyis az idődinamika terén tapasztalt koherencia itt éppen a földrajzilag azonos egységbe tartozó törvényhatóságoknál maradt el.

Néhány mondat erejéig a fent említett, szándékosan idézőjelbe tett babyboomra is kitérnénk. A jelenség, amelyen elsősorban a második világháborút követő – mindenekelőtt a tengerentúlon tapasztalt – intenzív születési hullámot értjük, az első világhégest követően Magyarországon teljesen elmaradt, noha a termékenység négy-öt éves mélyrepülése indokoltta tette volna a hiányzó születések pótlását. Jogosan állapítja meg a két világháború közötti demográfiai szakirodalom, hogy „magának a világháborúnak a tényleges embervesztesége halottakban nem volt annyi, amennyit az egyes országok az elmaradt születések révén vesztek” (KOVÁCS, 1936: 577). A megállapítás alapja, hogy a trianoni területen a háború előtt évente mintegy 270 000 élveszületést regisztráltak, amiből az 1915–1919 közötti élveszületések számának ismeretében könnyen kiszámítható az 550 000 elmaradt születés,²² ami több mint kétszerese az ugyancsak trianoni területre kalkulált negyedmilliós harctéri veszteségnek.

A tényleges problémát nem az elmaradt születések magas száma, hanem a háborút követő kompenzáció elmaradása jelentette, ráadásul úgy, hogy a másik termékenységi komponens, a férjezettséget tekintetében megtörtént a szükséges „kiigazítás”. A világháború után kiugró, még a „statisztikailag indokoltnál” is magasabb házasságkötési kedvről számol be a korabeli adatközlés és szakirodalom: „Öt évig – 1919-től 1923-ig – tartott az a fokozott házassági hullám, mely a világháborúban elmaradt házasságkötéseket volt hivatott pótolni. (...) A fellendült házassági hajlam nemcsak pótolta a világháború éveiben elmaradt 138 641

²² Kovács Alajos az elmaradt születések esetében négy év alatt félmillió veszteséggel kalkulál, a magunk részéről azonban – miután a jelenség 1919-ben is érzékelhető volt – nem négy, hanem öt évvel számoltunk, ami ötvenezerral növeli a hiányzó gyermekáldások számát.

családalapítást, de azokat még közel negyvenezer esettel túl is haladta.” (THIRRING, 1931: 13.) Teljes mértékben érthető tehát a kor elemzőinek megrökönyödése azon, hogy a házasságkötések megugrását a legkevésbé sem követte a születések megugrása. Ennek tükrében kell értékelnünk azokat az északkelet-magyarországi „babyboomokat” is, amelyek az elmaradt születések részleges és ideiglenes kompenzációjának halvány jeleként is értelmezhetők.

IV. Etnodemográfia

A bevezetésben leírtaknak megfelelően etnodemográfiai vizsgálatainknak két fő célja van: az anyanyelvi csoportokra jellemző népesedési folyamatok, konkrétan a házasodási és gyermekvállalási hajlandóság országos és regionális alakulásának feltárása, valamint az etnospecifikus demográfiai magatartás összlakossági mutatókra gyakorolt hatásának – s azon belül egyfajta oksági hierarchiának – a feltérképezése. Az alábbiakban azokat a termékenységi komponenseket vizsgáljuk anyanyelvi csoportok szerint, amelyeket fentebb összlakossági szinten már górcső alá vettünk. Az általános termékenység két fő komponensének, a férjezettségnek és a házas termékenységnek az etnikai csoportok szerinti meghatározásához a módszertani fejezetben leírt becslési eljárást alkalmaztuk.

IV/1. Termékenységi komponensek a történelmi Magyarországon

Táblázatunk a Magyar Királyság nemzetiségeinek 1910-es férjezettségi és termékenységi adatait mutatja.

15. táblázat: Az etnikumok férjezettsége, valamint házas és általános termékenysége 1910-ben

	Férjezett	Házas term.	Ált. term.
	%	‰	
Magyar	64,0	204,8	143,3
Német	65,5	177,9	128,8
Szlovák	65,3	222,4	155,9
Román	67,1	191,2	148,9
Ruszin	67,3	229,3	162,6
Horvát	66,2	208,1	146,6
Szerb	68,4	214,5	163,5
Egyéb	60,4	141,9	110,0
Összlakosság	65,1	201,9	144,9

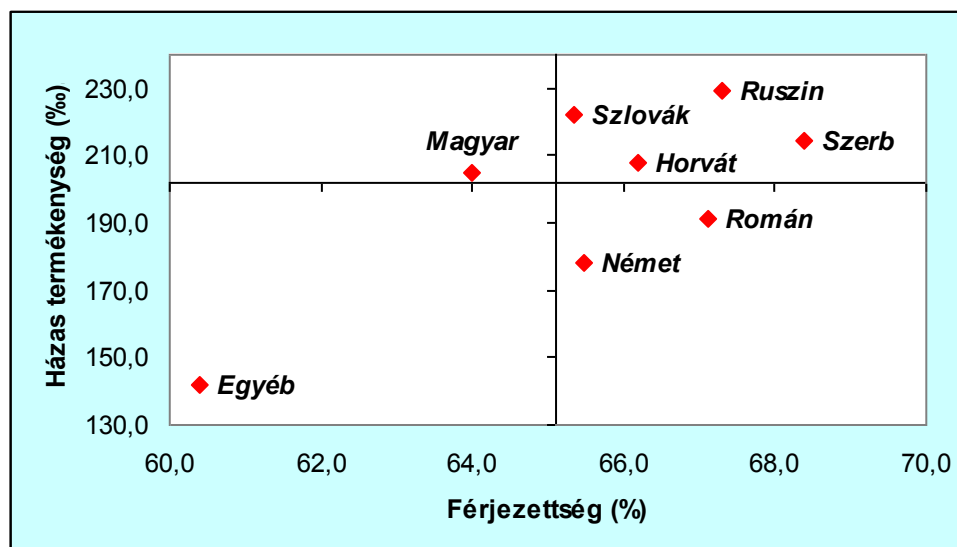
A soradatok jól szemléltetik a férjezettségnek és a házas termékenységnek az általános termékenységre gyakorolt hatását. A szerbek és a ruszinok férjezettsége és házas termékenysége egyaránt magasabb arányt értek el a többi nemzetiséghez képest, így az általános termékenység terén is élen jártak. A ruszinok esetében ennek a kiemelkedő termékenységnek köszönhető, hogy a soraikat ritkító erőteljes századfordulós kivándorlás, valamint az 1–6 éves gyermekek magas, 35,5%-os halandósága ellenére a számuk 1880 és 1910 között csaknem az egyharmadával gyarapodott (BOTLIK, 1997). A szlovákok a

magyarok után a legalacsonyabb férjezettséget produkálták, azonban kimagasló házas termékenységük okán az általános termékenység vonatkozásában a harmadik helyre kerültek. A magyarok közel 15 ezrelékponttal magasabb házas termékenységet mutattak fel, mint a románok, ugyanakkor alacsony férjezettségük miatt az általános termékenységet tekintve a hatodik helyre kerültek, kettővel a románok mögé. A németek ellenkező okból szerepelnek az általános termékenységi lista alján: bár férjezettségi arányszámuk meghaladta a szlovákokét és a magyarokét, a nemzetiségek közül az ő házas termékenységük volt a legalacsonyabb. (Az egyéb anyanyelvűek mutatói önmagukért beszélnek. Konkrét beazonosíthatóságuk hiányában azonban tanulmányunkban ritkábban foglalkozunk velük.)

Összességében elmondhatjuk, hogy a férjezettség terén – az „egyéb” kategóriába esőket leszámítva – nem észlelhetünk lényeges arányeltéréseket; komolyabb különbségek a házas termékenység mértékében tapasztalhatók, és az általános termékenység szintjét is ez utóbbi értékek határozzák meg. *A legfontosabb sajátosság a szláv népek egységesen nagyobb gyermekvállalási hajlandósága, függetlenül földrajzi elhelyezkedésüktől és felekezeti megoszlásuktól. A legmagasabb értékeket az északi szlávok, vagyis a szlovákok és a ruszinok képviselik, akiket a délszlávok, azaz a szerbek és horvátok követnek.* Ugyanakkor az északi és déli szlávok házas termékenysége között legalább akkora a különbség, mint a délszlávok és az őket követő nem-szláv etnikumok értékei között; a horvátok például több hasonlóságot mutatnak a magyarokkal, mint a szerbekkel. A szláv dominancia egyébként az általános termékenységi arányszámok esetében is megjelenik, ám ott a férjezettségi mutatók hatása már enyhíti ezt a szabályszerűséget.

Az alábbi pontdiagram célja, hogy vizuálisabb formában is láthatóvá tegye az etnikumok férjezettségét és házas termékenységét, valamint az azokból következő demográfiai magatartásmintákat.

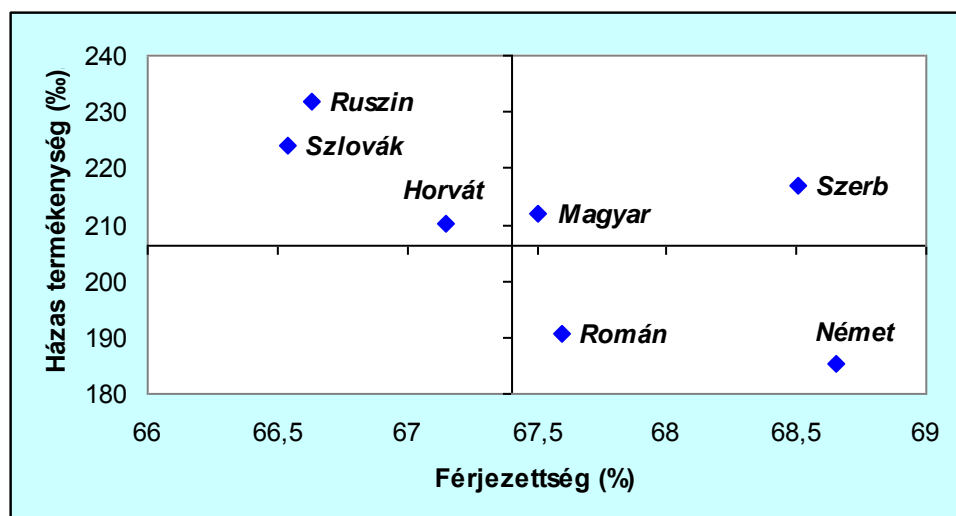
26. ábra: Az etnikumok férjezettségének és házas termékenységének együttes alakulása 1910-ben

Országos értékek szerint a magyarok – egyedüli népcsoportként – a malthusiánus, a németek és románok a neomalthusiánus, a horvátok, szerbek, szlovákok és ruszinok a tradicionális, míg az egyéb nemzetiségűek a modernnek nevezett demográfiai magatartásmintát követik. Ez utóbbiak a többi etnikumtól távol helyezkednek el, férjezettségi és házas termékenységi arányszámuk szélsőségesen alacsony értékei miatt. Mint látjuk, a legmagasabb általános termékenységi rátákkal jellemezhető jobb felső diagrammezőben kizárólagosan szláv népcsoportok találhatók. Kérdésre ad okot a magyarok malthusiánus magatartása, ugyanis ellentmondásos, hogy az ország lakosságának többségét adó nemzet egy olyan demográfiai magatartásmintát követ, amely statisztikai és földrajzi értelemben (ld. a 15. ábrát) egyaránt periférikusnak tekinthető a Kárpát-medencében. A jelenség a városi lakosok etnikai és demográfiai sajátosságaira vezethető vissza: a századelőn a magyarok 26 törvényhatósági jogú városból 18-ban abszolút, egyben pedig relatív többséget alkottak. Miután tehát az urbánus népesség döntő többségét magyar (valamint kisebb részben német) anyanyelvűek tették ki, a városokra jellemző hagyományosan alacsony férjezettség miatt a magyarok nupcialitása az országos átlagérték alá került, statisztikailag malthusiánus mintát eredményezve. Ha azonban az etnikumok mutatóit a t.j.v-k lakossága nélkül, vagyis csak a vármegyékre vonatkoztatva számítjuk, egészen más képet kapunk. Ezek elhelyezkedését (az egyéb kategóriába tartozókat leszámítva) az alábbi koordináta-diagram mutatja.²³

²³ Férjezettség: 67,4%; általános házas termékenység: 206,3‰.

27. ábra: Az etnikumok férjezettségének és házas termékenységének együttes alakulása a vármegyékben 1910-ben

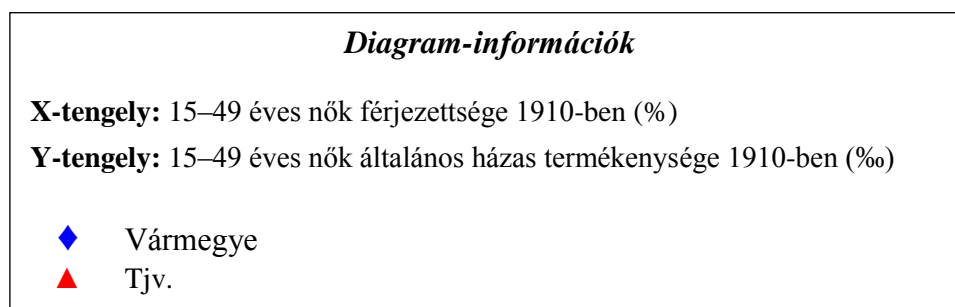
A férjezettség tekintetében valamennyi etnikum átlag feletti értéket mutatott fel. A sorrend azonban az előző táblázathoz viszonyítva eltérő, méghozzá a városi lakosság említett két etnikumát illetően. A magyarok és a németek – saját urbánus népességüktől „megszabadulva” – vármegyei szinten már tradicionálisabb karaktert mutatnak, a nupcialitást tekintve sereghajtó pozícióból előrébb kerültek (a németek egyenesen az első helyre), és a házas termékenység szintje is magasabb. A többi nemzetiségnél, urbanizáltságuk alacsony szintjéből adódóan, az összlakossági és a vármegyei értékek között – mindkét változó esetében – jóval kisebb az eltérés.

Települési szinten Őri Péter (2010) vizsgálta a nemzetiségi/felekezeti hovatartozás, valamint a nupcialitás és a termékenység viszonyát, ugyancsak a vizsgált periódusra vonatkozó statikus mutatók alapján. Tekintettel arra, hogy ez a periódus a 18–19. század, a kapott eredmények kutatásunk szempontjából inkább csak adalékként érdekesek. Az Őri által vizsgált időintervallumban, illetve térben – konkrétan Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében – „három alapvetően különböző stratégiát különböztettünk meg: egy archaikus, agrár változatot, amelyet katolikus szlovák falvak jelenítettek meg magas termékenységükkel és magas nupcialitásukkal. Egy másik típust a katolikus német falvak reprezentáltak: itt a magas, kontroll nélküli házas termékenységet a házassági szabályok szabályozták, míg a református hagyományú magyar falvakban a házasság volt korlátozás nélküli és a házas termékenység viszonylag alacsonyabb. Ezek a különbségek nyilvánvalóan kötődnek kulturális tradíciókhoz, de a társadalmi változások vagy a város mint sajátos társadalmi-gazdasági-demográfiai képlet szintén fontos faktorok lehetnek ezen a téren.” (ŐRI, 2010: 399)

Az időbeli eltérések miatt óvatosnak kell lennünk az idézett szövegben olvasható következtetések és az általunk kiszámított hasonló mutatók párhuzamba állításakor, még akkor is, ha az utóbbiakat csak Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyére vonatkoztatjuk. 1910-ben a magyarokat és a németeket a férjezettség azonos szintje (69%), míg a szlovákokat ennél valamivel alacsonyabb érték (68%) jellemezte, tehát ekkorra már elmosódnak az idézett tanulmányban kimutatott különbségek. Ami a házasság termékenységet illeti, a 20. század elején a magyarok és a szlovákok hasonló arányszámot mutatnak fel (221‰–215‰), szemben a németek magasabb értékével (279‰). Arra a kérdésre, hogy ebben az időszakban mit tekinthetünk magas vagy alacsony értéknek akár a nupcialitás, akár a házasság termékenységre vonatkozásában, többféle válasz is adható, azonban a három etnikai közösség egymáshoz viszonyított értékei alapján változatlanul érvényesnek tűnik a németek magasabb házasság termékenysége. Semmiképpen nem beszélhetünk viszont már a helyi szlovákság archaikus magatartásáról, amely a velük egy megyében élő magyar és német közösségeknél (s a házasság termékenységre esetében saját országos átlagánál) alacsonyabb értékeket mutatott fel.

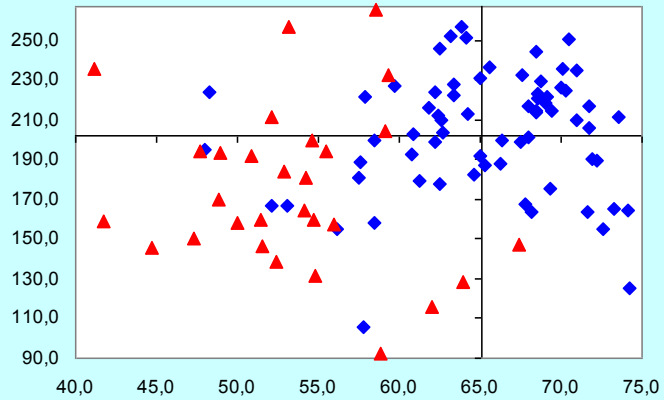
Az alábbi pontdiagramok az anyanyelvi csoportoknak az egyes törvényhatóságokban mért férjezettségi és házasság termékenységi értékeit mutatják. (Egy pontdiagramhoz egyetlen etnikum tartozik.) Célunk, hogy az előző két ábrán látottaknál összetettebb és árnyaltabb képet kapjunk a nemzetiségek demográfiai magatartásáról. Minden olyan etnikai közösség, amely egy adott törvényhatóságban megfelelt a reprezentációs kritériumoknak, felkerült a saját grafikonjára, ezért az azonos méretben ábrázolt diagramelemek valójában igen különböző demográfiai súlyt képviselnek, vagyis például egy százfős kisebbség grafikailag nem különböztethető meg az azonos anyanyelvi csoportba tartozó, de 99%-os vármegyei többséget alkotó népcsoporttól. A pontdiagramok célja tehát nem a helyi demográfiai jelenlétnek megfelelő súlyozás, hanem az egyes etnikumok területileg rendkívül heterogén népesedési magatartásának az illusztrálása.

28–35. ábra: Az etnikumok férjezettségének és házasság termékenységeinek együttes alakulása 1910-ben törvényhatóságokként

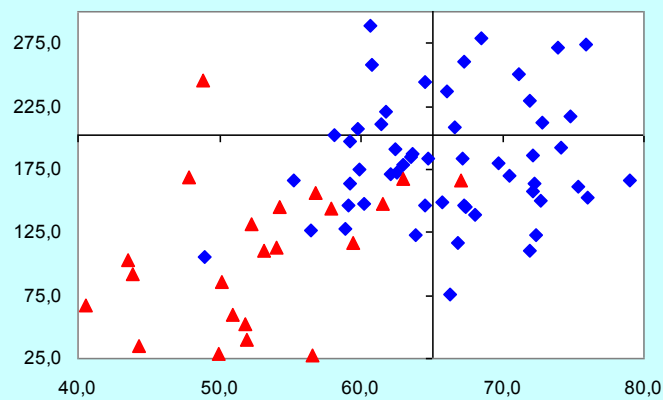

Magyarok

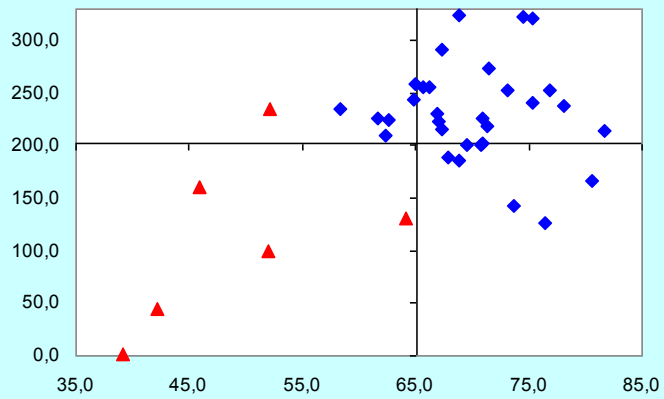
DOI: 10.15774/PPKE.BTK.2013.007

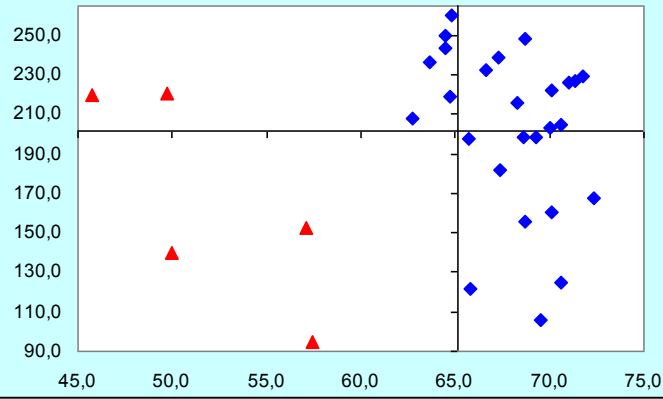
Németek

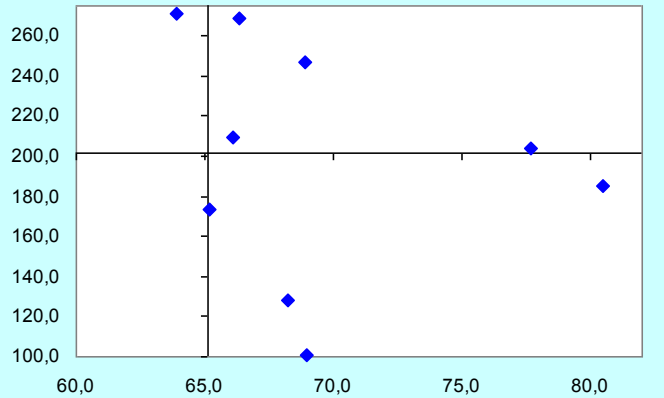
Szlovákok

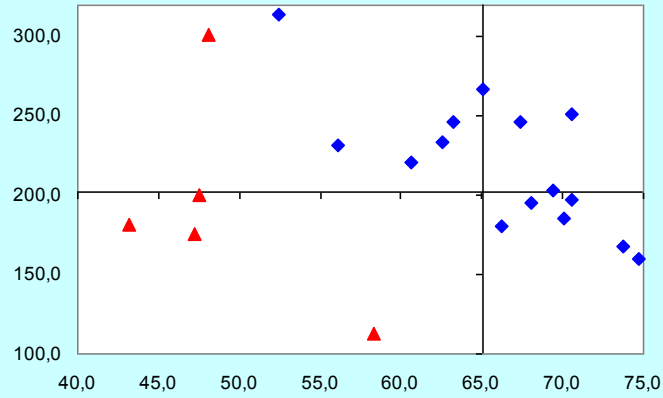
Románok

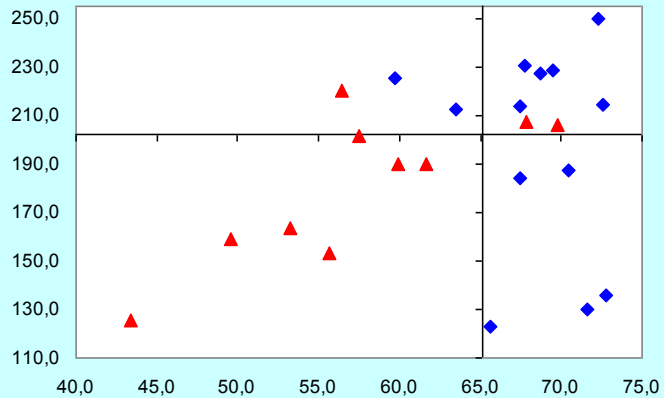
Ruszinok

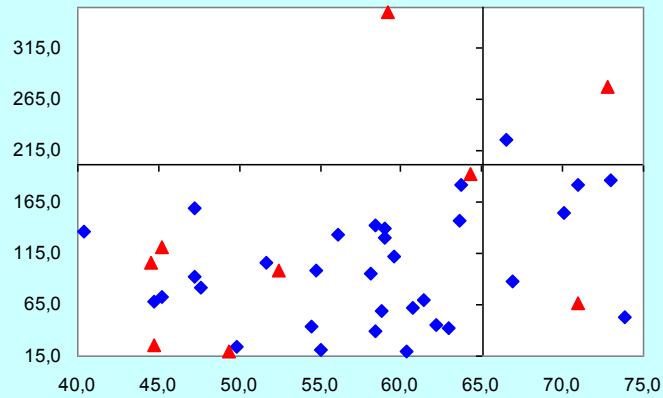
Horvátok

Szerbek

Egyéb

Az egyéb anyanyelvűeket leszámítva világosan elkülönülnek egymástól a vármegyei csoportokat jelző kék, és a városi csoportokat mutató piros halmazok. Ez az eltérés az X-tengely mentén mindegyik grafikonon megfigyelhető, vagyis az egyes etnikumok és felekezetek közös tulajdonsága, hogy alacsonyabb a férjezettségük a városokban, mint a vármegyékben. Ugyanez már kevésbé érvényes a házasság termékenység esetében. Egyértelműen csak a németeknél, a szlovákoknál és némileg elnagyoltabban a magyaroknál lehet megállapítani a városi lakosság alacsonyabb házasság termékenységét.

Nem egyforma az értékek szórássterjedelme sem, aminek több oka is lehet. Egyrészt a nagyobb esetszám növeli a szélső értékek előfordulásának esélyét. Másrészt az alacsony reprezentáció is a mutatók gyakoribb „kilengéséhez” vezethet, noha nincs rá bizonyítékunk, hogy az alacsony arányú jelenlét bármelyik mutató terén tendenciaszerűen túl alacsony vagy magas értékekhez vezetne. (Ami biztos, hogy a kevésbé urbanizált szlovákok, románok és szerbek városi értékei feltűnő szórtságot mutatnak.) Végül befolyással van az értékek szórására a földrajzi elhelyezkedés is, amely eleve egyfajta demográfiai determinánst jelent.

Ami a demográfiai magatartásmintákat illeti, láthatjuk, hogy a törvényhatósági jogú városokban nem csak a lakosság egészét tekintve, hanem az etnikai közösségekben is a modern demográfiai magatartás érvényesül. Ez azt igazolja, hogy a városokban valójában nem beszélhetünk etnikai (és felekezeti) demográfiai sajátosságokról, inkább az urbánus mikrotársadalmakra jellemző uniformizáló szabályszerűségek határozták meg – többnyire a modern demográfiai magatartásminta dominanciáját eredményezve – a különféle csoportok népesedési mutatóit.²⁴ Ezért amikor definiálni akarjuk a nemzetiségek helyi szempontokon alapuló demográfiai jellemzőjét, kizárólag a vármegyei értékekre érdemes hagyatkoznunk.

Ennek megfelelően a magyart tekinthetjük az egyetlen nemzetiségnek, ahol mindegyik demográfiai magatartásminta releváns mértékben van jelen. A németek többsége törvényhatósági szinten a tradicionális, a neomalthusiánus, illetve a modern demográfiai magatartásmintát követi. A többi etnikum – feltételezhetően az alacsonyabb létszámból és a szűkebb földrajzi jelenlétből adódóan – egyértelműebb demográfiai magatartást tanúsít. A szlovákok túlnyomórészt a tradicionális, a románok, ruszinok és szerbek részben a

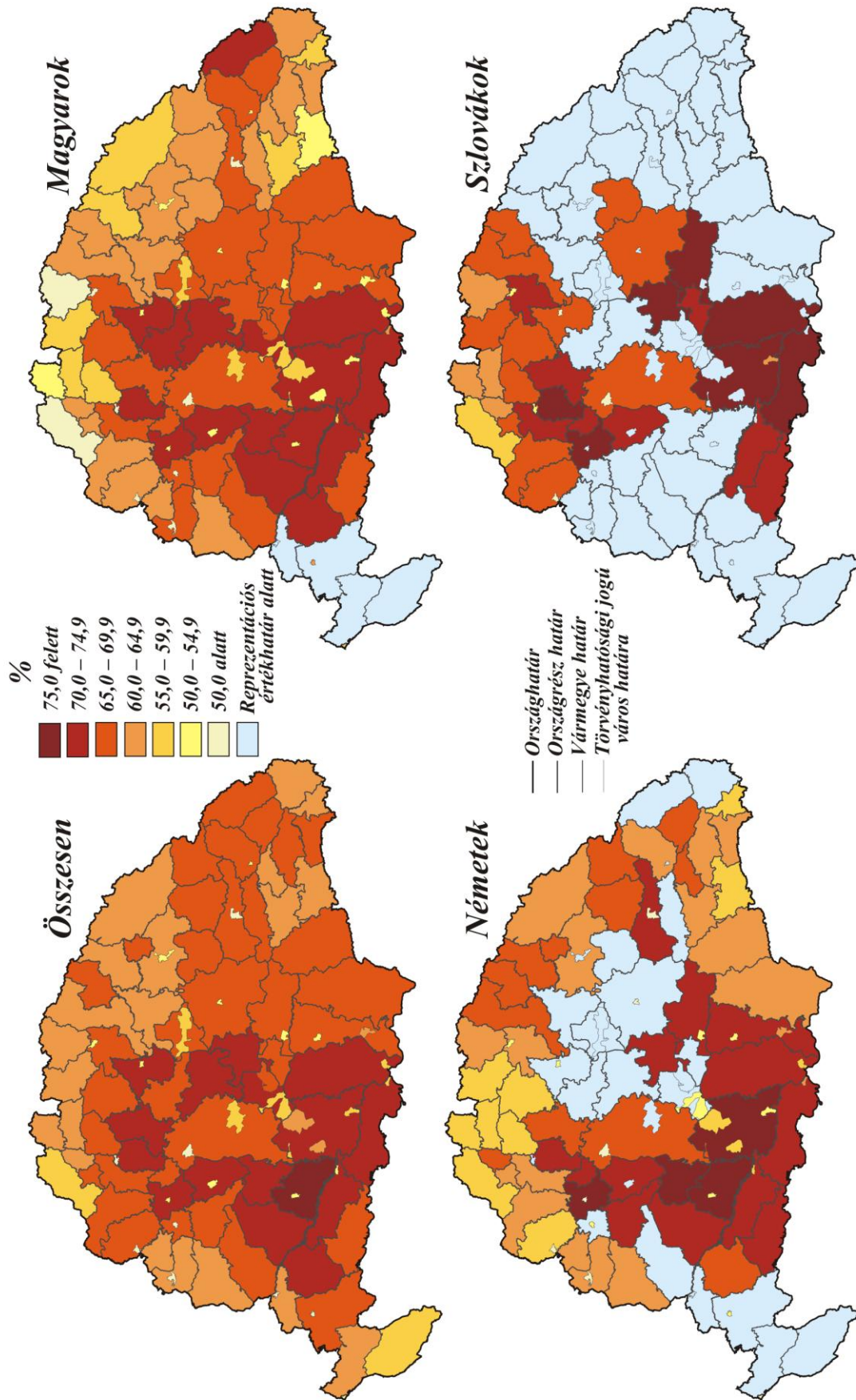
²⁴ Mindezt arra a néhány városra is érvényesnek tekintjük, amelyet az adott időszakban magas házasság termékenység jellemez. A kiemelkedő értéket felmutató Szabadkán – ahol az 1910-es év fertilitási viszonyai szerint egy termékeny korú nőre átlagosan 8,63 élveszületés jutott – a magyarokat, a bunyevácokat és a szerbeket egyaránt a gyermekvállalási hajlandóság magas szintje jellemezte.

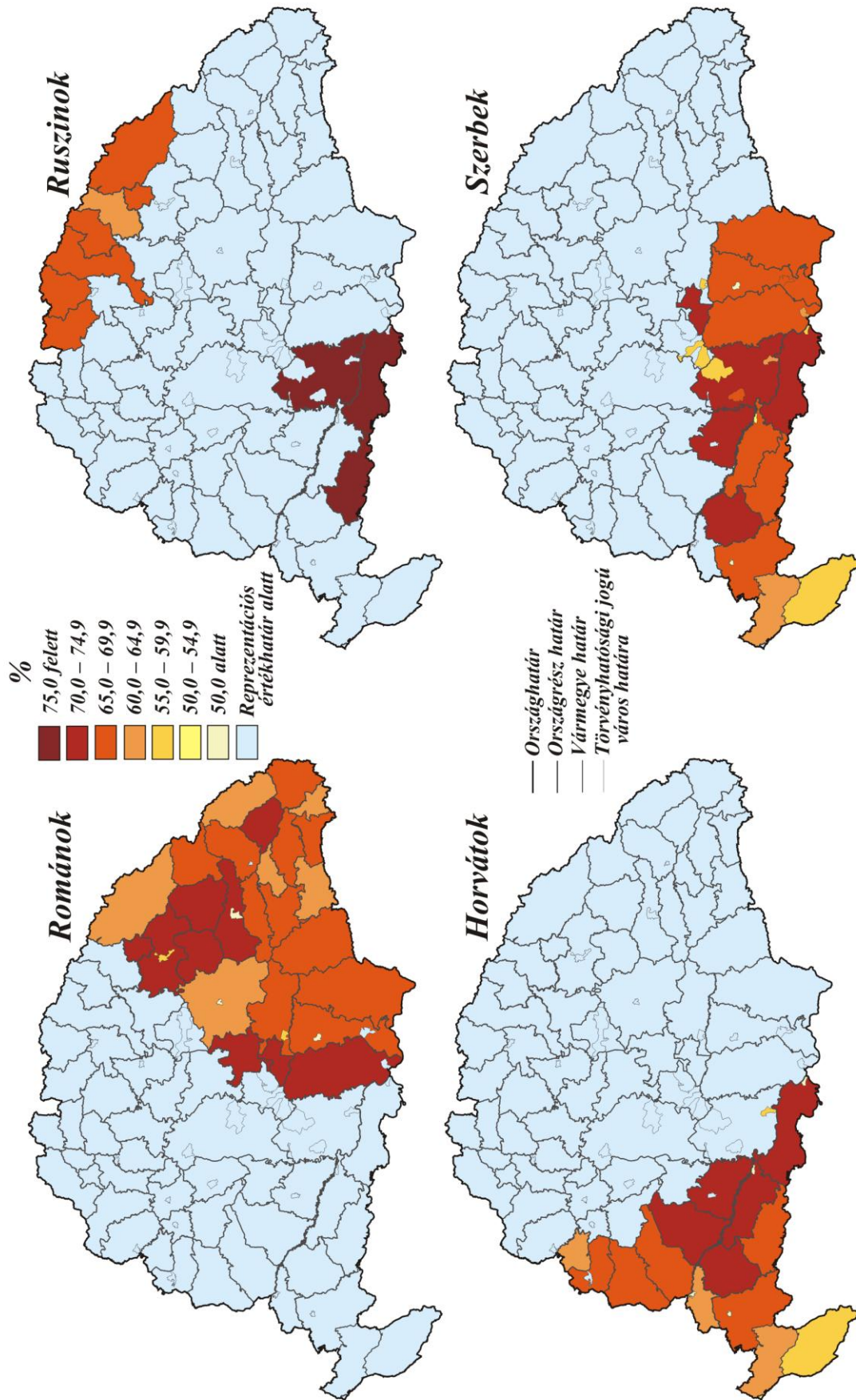
tradicionális, részben a neomalthusiánus modellt képviselik. A malthusiánus magatartás jelentősebb mértékben csupán a horvátoknál jelenik meg, mégpedig a nyugati határ mentén, ahol az összlakosság eleve ezt a mintát követi.

IV/2. A nemzetiségek férjezettségének regionális jellemzői

A következő oldalakon látható térképek a Magyar Királyság területén élő etnikumok férjezettségi arányszámait mutatják a termékeny korú nők körében, törvényhatósági bontásban. A kartogramokon, mint látható, nem tüntettük fel a reprezentációs értékhatár által érintett etnikai közösségek adatait.

36–43. ábra: Az egyes anyanyelvi csoportokhoz tartozó 15–49 éves nők férjezettsége 1910-ben törvényhatóságokként (%)

A térképeket összevetve megállapítható, hogy a Kárpát-medence központi és főleg déli területein jelenlévő etnikumok általában magasabb férjezettséget mutatnak fel az említett területen, mint más törvényhatóságokban, függetlenül attól, hogy összlakossági arányukat tekintve meghatározó mértékben vagy csak szórványként vannak jelen. *A nemzetiségek nem rendelkeznek saját, karakteres férjezettségi mutatókkal, így az összlakosság nupcialitási értékeit aligha határozhatják meg. Az oksági viszony éppen fordított: az egyes anyanyelvi csoportok helyi férjezettségi arányszámait az adott régióra általánosan jellemző – nem etnikai okok által determinált – mutatók határozzák meg.* Kisebb területi egységekben, törvényhatósági szinten azonban léteznek különbségek, ezek az eltérések azonban másodlagosak a Kárpát-medencében érvényes földrajzi szabályszerűségekhez képest.

Pozitív és negatív rekordértékek (I.)

A férjezettségi adatokra vonatkozó reprezentációs kritériumok figyelembevételével törvényhatósági szinten összesen 353 etnikai csoportot regisztráltunk. Az alábbiakban ezen csoportok 20 legmagasabb és 20 legalacsonyabb férjezettségi adatait tesszük közzé.

16–17. táblázat: Az etnikumok legalacsonyabb és legmagasabb férjezettségi értékei 1910-ben törvényhatóságoként

	Törvényhatóság	Etnikum	Férjezett		Törvényhatóság	Etnikum	Férjezett
1	Marosvásárhely	román	35,3	1	Torontál	szlovák	81,7
2	Sopron (tjv.)	horvát	36,9	2	Bács-Bodrog	szlovák	80,5
3	Selmecbánya	német	37,8	3	Bács-Bodrog	ruszin	80,5
4	Miskolc	szlovák	39,2	4	Baranya	német	79,0
5	Nagyvárad	német	40,1	5	Szerém	szlovák	78,1
6	Verőce	egyéb	40,3	6	Szerém	ruszin	77,6
7	Marosvásárhely	egyéb	40,4	7	Arad (vm.)	szlovák	76,8
8	Pozsony (tjv.)	magyar	41,1	8	Hont	szlovák	76,5
9	Sopron (tjv.)	magyar	41,7	9	Tolna	német	76,0
10	Budapest	szlovák	42,1	10	Komárom (vm.)	német	75,9
11	Versec	egyéb	42,6	11	Pozsega	ruszin	75,6
12	Zágráb (tjv.)	horvát	43,1	12	Komárom (vm.)	szlovák	75,4
13	Zágráb (tjv.)	szerb	43,4	13	Békés	szlovák	75,3
14	Komárom (tjv.)	német	43,5	14	Bács-Bodrog	német	75,3
15	Kolozsvár	egyéb	43,7	15	Verőce	német	74,9
16	Kolozsvár	német	43,9	16	Belovár-Kőrös	horvát	74,7
17	Budapest	német	44,3	17	Fejér	szlovák	74,4
18	Zágráb (tjv.)	egyéb	44,6	18	Baranya	magyar	74,2
19	Ung	egyéb	44,7	19	Veszprém	magyar	74,1
20	Budapest	magyar	44,8	20	Hont	magyar	74,1

A táblázatokból az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

- A legalacsonyabb és a legmagasabb férjzettségi arányszámok közötti szorzó körülbelül kétszeres, a különbség abszolút értékben mintegy 40 százalékpont.
- A legalacsonyabb férjzettségi mutatóval rendelkező etnikai csoportok – két kivétellel – mind városokban élnek. Ugyanez a magas nupcialitást felmutató etnikumok esetében fordított: itt kivétel nélkül csak megyei adatokról beszélhetünk. (A legmagasabb, 72,8%-os nagyvárosi férjzettségi arányszámot az „egyéb” etnikai kategóriába eső népesség – ez esetben a dél-magyarországi horvátok identitáscsoportjának tekinthető bunyevác közösség – mutatta fel Szabadkán.)
- Míg a legalacsonyabb férjzettséget megjelenítő nagyvárosok a Kárpát-medence legkülönbözőbb földrajzi régióit képviselik, addig a legmagasabb férjzettséget felmutató etnikumok többsége – 20-ból 14 – dél-magyarországi, illetve horvátországi vármegyékben él.
- A legalacsonyabb férjzettségű csoportok jelentős része az „egyéb” etnikai kategóriába tartozik, ami megfelel az országos szintű értékből adódó elvárásnak.
- A húsz legmagasabb férjzettségű csoport közül nyolc a szlovák etnikumhoz tartozik, ezen kívül németek, ruszinok, magyarok és egy ízben horvátok szerepelnek a listán; románok és szerbek nem. Utóbbiak hiányát – magasabb férjzettségi arányuk ismeretében – a kiegyensúlyozottabb mutatókkal, így a kiugróan magas (és alacsony) értékek hiányával magyarázhatjuk.

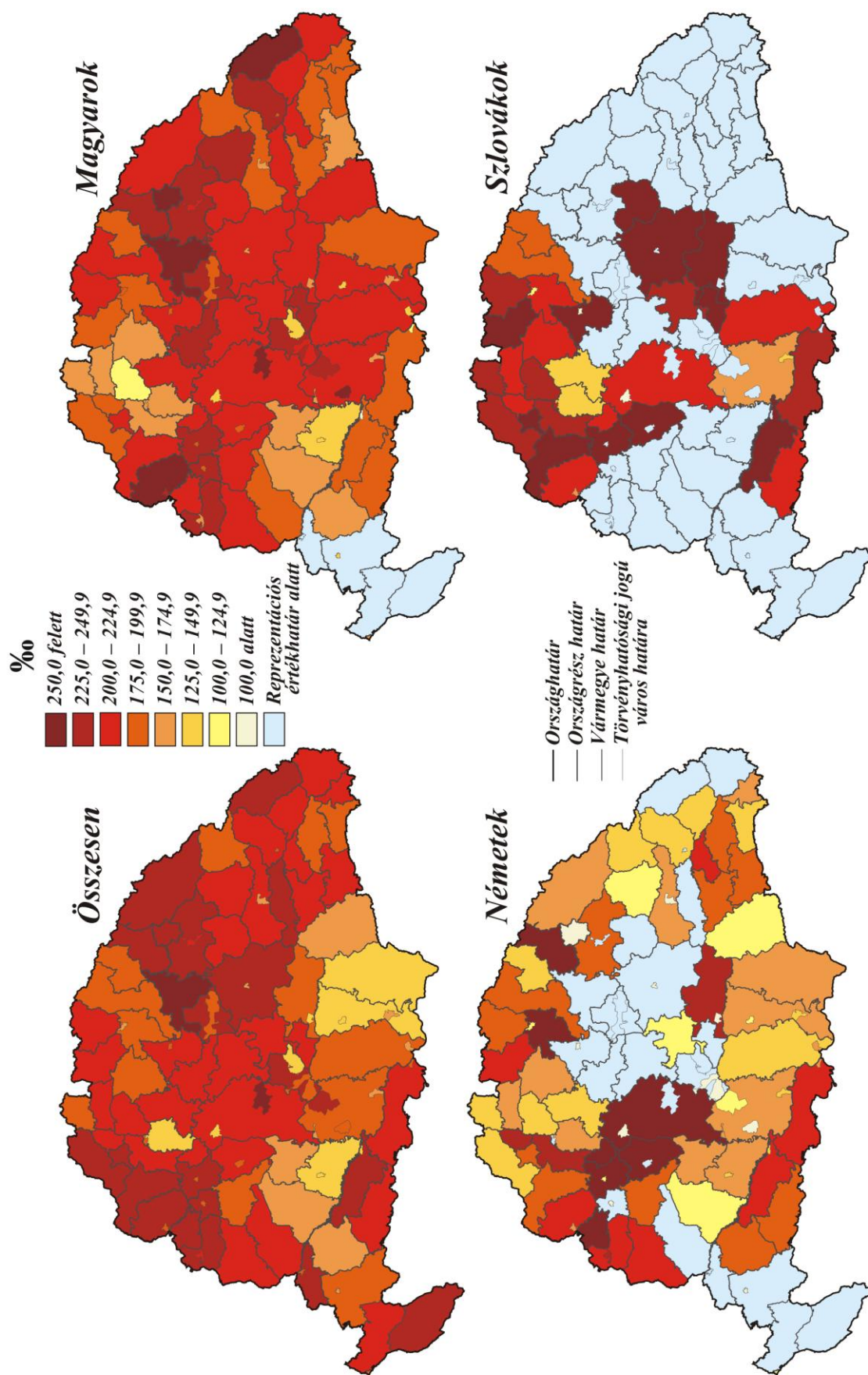
Érdeemes megemlíteni, hogy a századelőn még jelentéktelen arányt képviselő marosvásárhelyi román közösség a rekordmértékben alacsony férjzettség mellett az etnikai közösségeken belül az egyik legmagasabb házas termékenységet produkálta, azonban a fertilitás vonatkozásában – éppen szélsőségesen alacsony nupcialitásuk következményeként – már nem érték el a reprezentációs értékhatárt, így nem számítottuk be őket.

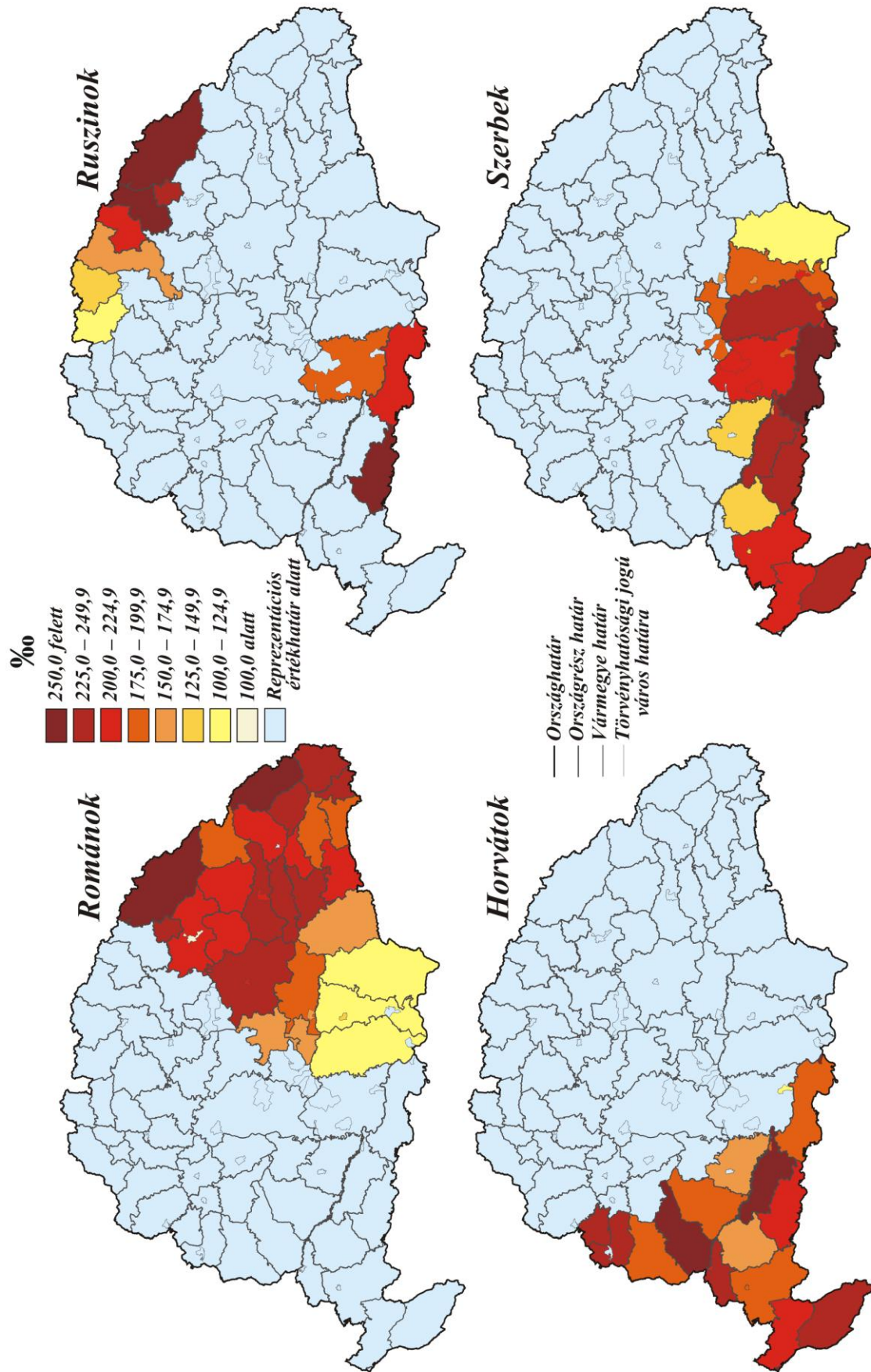
IV/3. A nemzetiségek házas termékenységének regionális jellemzői

Az alábbi térképek az anyanyelvi csoportok házas termékenységét mutatják törvényhatósági bontásban, a módszertani fejezetben említett „szigorított” reprezentációs értékhatár figyelembevételével. Itt kell felhívni a figyelmet arra, hogy a térképek között feltüntetett összlakossági kartogram nem a 10. ábrán már ismertetett teljes házas termékenységet, hanem

az etnikumok és felekezetek esetében alkalmazott általános házasságtermékenységi arányszámokat mutatja, összehasonlítási céllal. A színmegoszlás alapján ezen az ábrán sokkal termékenyebbnek tűnnek a megyék, mint az említett korábbi térképen. Ennek egyik oka, hogy amíg a teljes házasságtermékenységnél egy objektív értékkategóriát használtunk (átlagos születésszám), addig az alábbi ábrán – sokkal kevésbé megragadható arányszámokról lévén szó – szubjektív kategóriaintervallumokat kellett alkalmaznunk, aminek következtében a korábbinál több megyei mutató került a sötétebb színekkel jelzett értéktartományokba.

44–51. ábra: Anyanyelvi csoportok általános házasságtermékenysége 1910-ben törvényhatóságokként (%)

A férjzettségi értékekhez hasonlóan itt is egyértelműek a helyi értékszintek alakulásának szabályszerűségei, ugyanakkor az egyedi földrajzi sajátosságok is tetten érhetők. A földrajzi párhuzamok a magasabb északkeleti, egyes esetekben északnyugati vármegyékben, illetve a demográfiailag depressziós térségekben a leginkább egyértelműek. Fontos látnunk továbbá, hogy a fertilitás imént említett térbeli hasonlóságai nem a férjzettségi arányszámokra jellemző földrajzi sajátosságokat követik; tehát amíg a nupcialitás területi alakulása összefüggésbe hozható a gazdasági térségek elhelyezkedésével, addig a házas termékenység esetében nem találunk ilyen racionális kapcsolódási pontokat. „Európai viszonylatban eléggé különös, hogy a házas termékenység legmagasabb értékei az ország legfejlettebb és legelmaradottabb vidékein találhatók” – állapítja meg a korszakra vonatkozóan Katus László (2011: 118).

Ami konkrétan az etnikumokat illeti, a magyarok négy térségben – az északnyugati Duna menti megyékben, az Alföld északkeleti, illetve déli részén (Csongrád és környéke), valamint a Székelyföldön – mutattak fel kiemelten magas értékeket. Ugyanez a németek esetében a nyugati határmenti sávban, és főképp az ország középső térségében, valamint az Abaúj-Torna, Bereg és Arad megyékben élőkre volt elmondható. (Bereg esetében elsősorban izraelitákra kell gondolnunk, akik a német anyanyelvűek 70%-át tették ki.) A szlovákokra a Felvidék nagyobb, főként nyugati részén, továbbá Komárom és Fejér megyében, az Alföld keleti részén, valamint a Dráva horvátországi oldalán volt jellemző a magas házas termékenység. A románok fertilitását északról dél felé haladva az értékek csökkenése jellemezte. A horvátok és a szerbek az általuk többségben lakott területen részben, míg a ruszinok szinte teljes egészében magas arányszámokat mutattak fel. A horvátok részéről a számukra szórványmegyének számító Zalaiban is kiemelkedő házas termékenységet regisztráltunk.

Tekintettel arra, hogy a Magyar Királyság lakosságának felét a magyarok adták, az összlakosságra vonatkozó általános házas termékenységi mutatók földrajzi jellemzői is elsősorban a magyarokra jellemző regionális sajátosságokat tükrözik. Látnunk kell azt is, hogy az egyes anyanyelvi csoportok nagyon sok esetben számukra szórványterületnek számító régiókban értek el magas házas termékenységet. Bár korábbi definíciónk szerint ezeket a térségeket az adott nemzetiség szempontjából nyugodtan nevezhetjük demográfiai régióknak, a tényleges etnikai reprodukció nem ezekben a térségekben, hanem a nemzetiségi szállásterületen fekvő és egyúttal magas termékenységi rátát felmutató törvényhatóságokban zajlott.

Érdekes összhangot mutatnak az egyes etnikumok a demográfiailag depressziós térségben regisztrált értékek vonatkozásában. A bánási–dél-erdélyi demográfiai régió lakossága elsősorban magyarokat, németeket, románokat és szerbeket foglalt magába. A magyarok átlagos, illetve mérsékeltén átlag alatti házas termékenységet mutattak fel a térségben, azonban három másik etnikumot, különösen a románokat, alacsony mutatók jellemezték. A Belovár-Kőrös vármegyével kiegészített dél-dunántúli régiót ugyancsak négy anyanyelvi csoport lakta – magyarok, németek, horvátok és szerbek –, szintén alacsony fertilitással. Végül ugyanezt figyelhetjük meg a közép-felvidéki régió népességét alkotó magyarok, németek és szlovákok esetében. A demográfiai térségeken belül azonban különbözőképpen oszlottak el az alacsony házas termékenységi értékek. A Közép-Felvidéken például a magyarok Zólyom vármegyében, a németek Zólyomban és Nógrádban, a szlovákok pedig Hontban és Nógrádban mutattak fel kirívóan alacsony fertilitást.

Pozitív és negatív rekordértékek (II.)

A házas termékenységnél alkalmazott reprezentációs kritériumokat figyelembe véve összesen 336 megyei és városi etnikai közösség adatait elemeztük. Alábbi táblázatainkban a 20 legmagasabb és a 20 legalacsonyabb fertilitási értéket tesszük közzé.

18–19. táblázat: Az etnikumok legalacsonyabb és legmagasabb házas termékenységi arányszámai 1910-ben törvényhatóságokként

	Törvényhatóság	Etnikum	Ház. term.		Törvényhatóság	Etnikum	Ház. term.
1	Miskolc	szlovák	0,0	1	Kassa	egyéb	350,3
2	Alsó-Fehér	egyéb	18,9	2	Szilágy	szlovák	323,6
3	Varasd (tjv.)	egyéb	19,8	3	Fejér	szlovák	321,9
4	Kolozs	egyéb	20,7	4	Komárom (vm.)	szlovák	321,5
5	Szolnok-Dob.	egyéb	23,6	5	Fiume és ker.	horvát	314,3
6	Pozsony (tjv.)	egyéb	25,4	6	Zimony	horvát	301,8
7	Zombor	német	27,5	7	Bihar	szlovák	291,3
8	Miskolc	német	29,1	8	Abaúj-Torna	német	289,0
9	Budapest	német	34,7	9	Pest-P-S-K.	német	279,1
10	Szeben	egyéb	39,3	10	Szabadka	egyéb	277,9
11	Arad (tjv.)	német	39,7	11	Komárom (vm.)	német	274,5
12	Nagy-Küküllő	egyéb	42,7	12	Verőce	szlovák	273,8
13	Torda-Arany.	egyéb	43,4	13	Fejér	német	271,9
14	Budapest	szlovák	44,2	14	Bereg	rutén	271,2
15	Háromszék	egyéb	47,0	15	Máramaros	rutén	269,0
16	Hont	egyéb	49,1	16	Zala	horvát	266,6
17	Szeged	német	52,3	17	Kecskemét	magyar	265,1
18	Baranya	egyéb	52,6	18	Máramaros	román	260,3
19	Árva	egyéb	58,5	19	Bereg	német	260,1
20	Győr (tjv.)	német	60,0	20	Moson	német	258,4

A táblázatokból levont következtetéseink:

- A házas termékenységi arányszámoknál sokkal nagyobb szórást tapasztalhatunk, mint a férjezettségi adatok esetében. Míg az utóbbiaknál a szélső értékek közötti szorzó mintegy kétszeres, jelen esetben közel hússzoros, a miskolci szlovákok extrém esetnek számító nullás termékenységét természetesen nem számítva.
- Az értékek nem különülnek el élesen városok és megyék szerint, ami nem csak az itt látható esetekre, hanem az egész adathalmazra érvényes. Mindez azt jelenti, hogy a városi létforma sokkal kevésbé befolyásolja az etnikumok házas termékenységét, mint ahogy azt a férjezettségi mutatók esetében láttuk.
- A legalacsonyabb értékeket felmutató csoportok túlnyomó többsége – húszból tizenhárom – az „egyéb” kategóriába tartozik, tehát többnyire etnikai szóránycsoportokról van szó. Országos és helyi szinten mért alacsony mutatóikra nem tudunk racionális magyarázatot adni. Ugyanakkor a magas házas termékenységű csoportok között is több „egyéb” anyanyelvűt találunk, például a szabadkai bunyevác közösséget.
- A legmagasabb házas termékenységet felmutató közösségeknél nem beszélhetünk domináns etnikumról, viszont a húszból 11 valamelyik szláv nemzetiséghez tartozik.

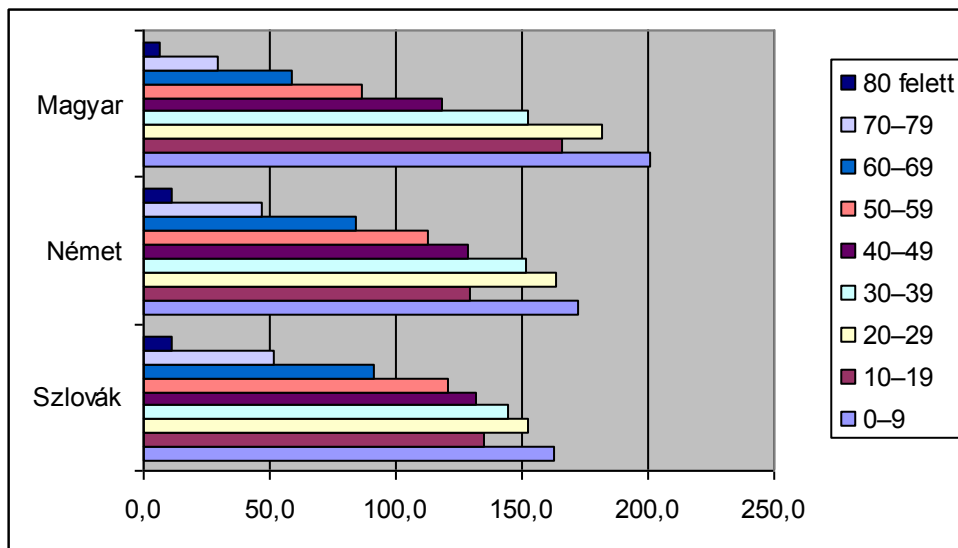
IV/4. Az etnodemográfia idődinamikai sajátosságai

Elemzésünket – ahogy az összlakosság esetében tettük – az anyanyelvi csoportok esetében is az 1910–1930 közötti időszak idődinamikai vizsgálatával folytatjuk, választ keresve arra, hogy az említett két évtizedben tapasztalt drasztikus termékenységcsökkenés hogyan nyilvánult meg arra a három etnikumra – a magyarokra, a németekre és a szlovákokra – vonatkozóan, akiről részletesebb adatokat is találtunk a korabeli statisztikákban. A két világháború közötti etnodemográfiai helyzet – igaz, az általunk alkalmazott módszereknél prózaibb módon – már a kortárs magyar értelmiséget is élénken foglalkoztatta, részben a magyar sajátosságként aposztrofált egykeprobléma, részben a Dunántúl elnémetesedéséről alkotott látképek okán. Fülep Lajos, a Baranya megyei Zengővárkony református lelkésze 1929-ben cikksorozatot írt az egykekérdésről a Pesti Naplóba, amelyben a jelenség folyamatos földrajzi terjedéséről számolt be, s a helyi németeknek az apadó falvakba való beköltözéseit látva egy dunántúli német–magyar népességcsere negatív vízióját festette le. Ez a félelem egyébként Németország megerősödésével és a hitleri nemzetiszocializmus

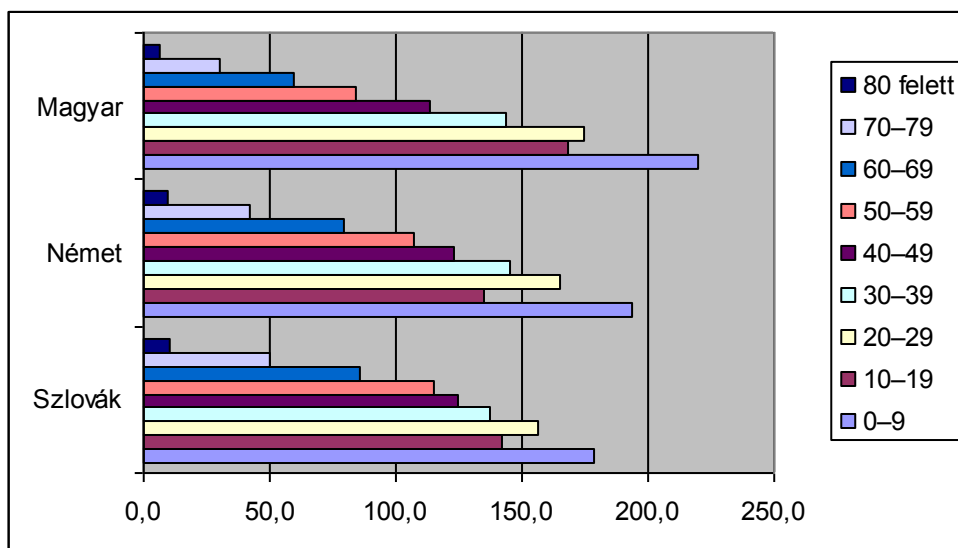
megjelenésével egyre inkább visszaköszönt a korabeli humán értelmiség megnyilvánulásában. Illyés Gyula (1933) szavaival: „...ha így megy tovább, tíz év múlva, ha alkalom kerül rá, már nem is kell elfoglalni a Dunántúlt. Egyszerű népszavazással a nagy német tengerbe olvad.”

Az alábbiakban a három említett etnikumra vonatkozó 1930-as női korfákat tekintjük át, egyrészt az ország egészére, másrészt a vármegyék összességére vetítve.

52. ábra: A nők korcsoportos megoszlása Magyarországon etnikumonként 1930-ban (%)

53. ábra: A nők korcsoportos megoszlása a vármegyékben etnikumonként 1930-ban (%)

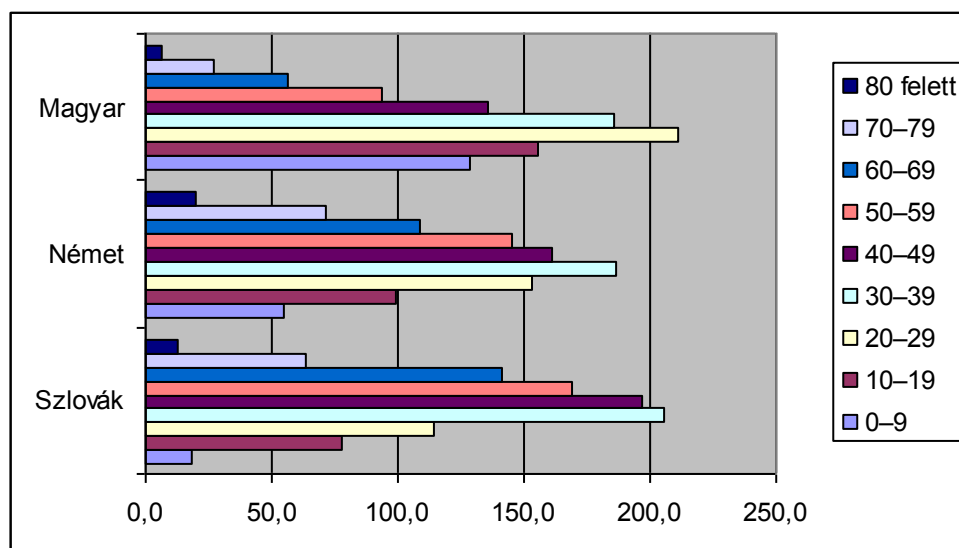
A magyaroknál alig észlelhető eltérés az összlakossági korfához képest (ld. 16. ábra), aminek

oka, hogy országos arányuk Trianon után 92%-ra nőtt. A magyarság kormegoszlásáról tehát lényegében ugyanazokat mondhatjuk el, mint amit fentebb a teljes népességre vonatkozóan leírtunk. Némileg eltérő a németek korfája, ahol a korcsoportok arányszámai már jobban közelítenek egymáshoz, vagyis az utánpótlás valamivel kisebb mértékű. Látható tehát – és ezt nem a sokkal alábbi szám adatok még inkább megerősítik –, hogy az ország elnémetesedéséről való aggodalmaknak demográfiai szempontból nem volt létjogosultsága.²⁵ Ami a szlovákokat illeti, az utánpótlási bázis csökkenése itt még inkább érvényes, összességében azonban még egészséges a kormegoszlás. A vármegyei korfákon különösen jól látszik, milyen mértékű demográfiai bázist jelentenek mindhárom anyanyelvi csoport számára a kisebb települések. Mindez különösen a magyarok esetében szembetűnő, ahol a tíz év alatti lányok a női lakosság 22%-át, a húsz évnél fiatalabbak pedig közel 40%-át tették ki.

Az alábbi ábrán a tjv-k összességében felmutatott etnikai korfák láthatók, a fenti két grafikonon látottaktól jelentősen eltérő megoszlási arányokat tükrözve.

²⁵ A helyi adatok szintén a félelmek alaptalanságát támasztják alá. Az 1910-es népszámlálás szerint a németek aránya Baranya megyében jelentős, 35% volt, míg a másik két dél-dunántúli megyében 5%-ot, illetve 28%-ot ért el a jelenlétük. 1910-ben a Baranya megyei magyarok általános termékenysége valóban alulmúlta a németekét (101‰ vs. 136‰), azonban a másik két dél-dunántúli megyében ennek fordítottja érvényesült (Somogy: 124–96, Tolna: 127–120). Ugyanakkor az említett évben a németek általános termékenysége összességében sem a Kárpát-medencében, sem a mai országterületre számítva nem haladta meg a magyarokét. A két világháború közötti időszak népszámlálási adatközléséből sajnos nem számíthatók ki megyei szinten az egyes etnikumok demográfiai mutatói, a nemzetiségek országos és helyi kormegoszlása viszont igen. Eszerint 1930-ban Baranya megyében a 15 éven aluliak aránya a magyarok részéről valóban alacsonyabb, mint a németeknél (25,2% vs. 26,8%), a másik két dél-dunántúli megyében a sorrend – éppúgy mint 1910-ben az általános termékenységi mutatók esetében – fordítva alakult (Somogy: 25,2–23,4, Tolna: 26,4–26,2). A teljes Dunántúlon a magyarok körében 28,4%, a németek között 27,1% volt a 15 éven aluliak aránya. A Dunántúl elnémetesedéséről szóló korabeli víziókat tehát inkább a korabeli magyar értelmiség egy részének társadalom-, illetve Európa-képét tükröző kordokumentumokként kell értékelnünk.

54. ábra: A nők korcsoportos megoszlása a törvényhatósági jogú városokban etnikumonként 1930-ban (%)

A korfák tanúsága szerint a városok összességét tekintve az utánpótlási bázis egyik etnikum esetében sem éri el az önreprodukciójához elégséges szintet. Szemben az országos és különösen a vármegyei értékekkel, ez esetben a népesség derékhatát már nem a gyermekek és a fiatalok, hanem a fiatal felnőttek és a középkorúak adják. A városi kormegoszlás mértéke nemzetiségenként igen eltérő. A modális értéket a magyarok esetében a 20–30, a németeknél és a szlovákoknál a 30–40 év közöttiek adják. Még szembetűnőbb a tíz év alattiak aránya, amely a magyaroknál 12,8%, a németeknél 5,5%, a szlovákoknál pedig mindössze 1,9%. Ez utóbbi érték a városi szlovákok szinte teljes felszívódását prognosztizálja. A jelenség a nagyvárosi asszimiláció feltételezhető hatásai mellett a városi szlovák nők kimutathatatlantul alacsony házasságtermékenységére vezethető vissza (a témáról bővebben ld. alább), vagyis az asszimiláció és az önfelszámolás egyidejűségéről kell beszélnünk. Hozzá kell tennünk, hogy erre a kvázi terméketlenségre nincsen logikus magyarázat, hiszen házasságban élő, produktív korú nőkről van szó, egy olyan korszakban, amelyet a csökkenő tendencia ellenére sem jellemzett ilyen alacsony szintű gyermekvállalás.

A városokban mért elégtelen utánpótlási értékek országos szinten különbözőképpen befolyásolták az egyes etnikumok etnodemográfiai kilátásait. Előbbiek jelentősége ugyanis attól függ, hogy egy anyanyelvi csoport lakossága milyen arányban oszlik meg a vármegyék és a tjv-k között. Ezeket az értékeket az alábbi táblázatban láthatjuk.

20. táblázat: Etnikumok százalékos megoszlása a vármegyékben és a törvényhatósági jogú városokban 1930-ban

%	Magyar	Német	Szlovák
Vármegye	79,3	84,7	90,0
Tjv.	20,7	15,3	10,0
Összesen	100,0	100,0	100,0

Látható, hogy a hagyományosan urbanizált magyaroknak az egyötöde, míg a szlovákoknak csupán egytizede lakott a törvényhatósági jogú városokban. A németek ebben a tekintetben a magyarok és a szlovákok között helyezkednek el. Egyértelmű tehát, hogy a városi lakosság demográfiai apadása – bár sokkal kevésbé volt drasztikus mértékű, mint a németeknél, s főleg a szlovákoknál – a magyarok esetében érzékenyebben befolyásolta az országos értékek alakulását.

A továbbiakban, akár csak az összlakosság esetében, etnikai vonatkozásban is áttekintjük a két fő termékenységi komponens, valamint az általános termékenységi arányszám kronológiai változásait, úgy a vármegyékben, mint a tjv-kben és az ország egész területén. (Sárgával a reprezentációs értékhatár alapján érdektelen adatokat jelöltük.)

21. táblázat: A magyarok termékenységi komponenseinek alakulása 1910–1930 között

	Férjezettség			Házass term-i arányszám			Ált. term-i arányszám		
	1910	1920	1930	1910	1920	1930	1910	1920	1930
Vármegyék	68,6	60,3	62,8	212,4	202,5	145,8	155,0	130,2	98,3
Tjv-k	49,0	49,0	48,6	164,5	133,7	99,7	98,7	76,3	58,4
Budapest	44,8	47,2	46,7	145,8	120,2	83,1	86,8	69,0	48,3
33 törvényhatóság	63,9			203,4			141,3		
Magyarország	64,0	57,7	59,1	204,8	189,0	136,7	143,3	117,7	88,8

22. táblázat: A németek termékenységi komponenseinek alakulása 1910–1930 között

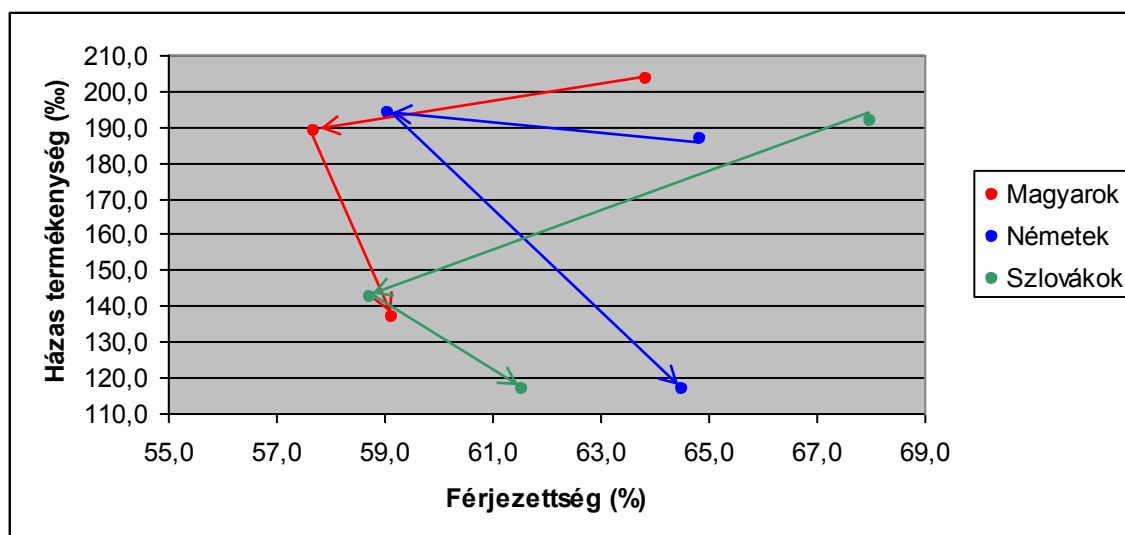
	Férjezettség			Házass term-i arányszám			Ált. term-i arányszám		
	1910	1920	1930	1910	1920	1930	1910	1920	1930
Vármegyék	69,1	64,1	68,8	204,0	215,7	126,1	153,0	151,1	92,1
Tjv-k	46,0	43,0	9,4	73,0	59,6	42,5	43,5	32,8	23,5
Budapest	44,3	40,5	43,4	34,7	13,1	8,7	24,4	9,7	5,0
33 törvényhatóság	64,9			186,7			132,7		
Magyarország	65,5	59,1	64,5	177,9	193,9	117,0	128,8	126,2	80,5

23. táblázat: A szlovákok termékenységi komponenseinek alakulása 1910–1930 között

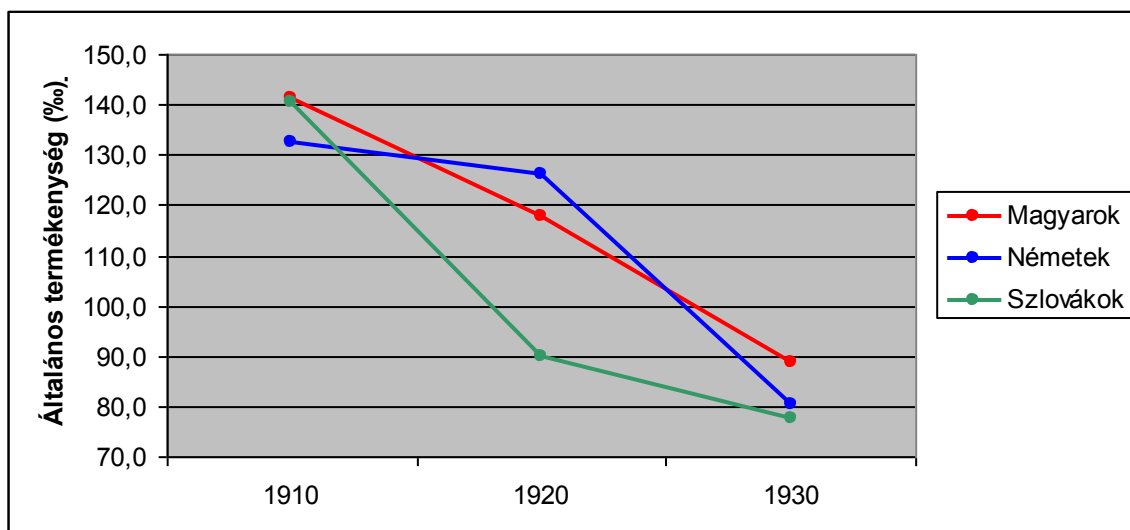
	Férjezettség			Házass term-i arányszám			Ált. term-i arányszám		
	1910	1920	1930	1910	1920	1930	1910	1920	1930
Vármegyék	72,8	62,1	64,1	207,6	159,4	126,7	160,8	105,6	87,2
Tjv-k	42,3	41,2		43,7	15,2		31,0	10,4	
Budapest	42,1	41,1		44,2	14,6		31,3	9,5	
33 tv.hatóság	68,0			191,6			140,4		
Magyarország	65,3	58,7	61,6	222,4	142,4	117,1	155,9	89,9	77,5

A táblázat adatainak értékelése előtt a 17. és 18. ábrán látott sémák szerint pontdiagrammon is bemutatjuk a három anyanyelvi csoport férjezettségének és házass termékenységének idődinamikai változásait, valamint általános termékenységük alakulását. Az áttekinthetőség érdekében ezúttal eltekintettünk a vármegyei és a városi értékek ismertetésétől, és csak az országos arányszámokat tüntettük fel.

55. ábra: Etnikumok férjezettségének és házass termékenységének együttes alakulása 1910–1930 között

56. ábra: Etnikumok általános termékenységének alakulása 1910–1930 között

Akárcsak a korfák esetében, a magyarok mutatói lényegében itt is megegyeznek az össznéesség esetében érvényes számokkal. A vizsgált intervallumban mindhárom csoportra az általános termékenységi arányszám komoly mértékű esése jellemző, ám ennek lefolyása, valamint a csökkenés mértéke már jelentősen eltérő. A fenti táblázatok és ábrák alapján tehát az alábbiakat állapíthatjuk meg:

- A férjezettségi arány mindhárom anyanyelvi csoport esetében a már ismertetett módon alakul. Viszont amíg a magyarok és a szlovákok a húsz év alatt nem érték el az első világháború előtti szintet, a német nők gyakorlatilag igen.
- A házas termékenység a magyaroknál 1910–1920 között enyhébb, 1920–1930 között már radikális csökkenést mutat. A németeknél az első évtizedben még növekednek is ezek az értékek (itt ismét utalnánk a termékenység háború utáni, helyi szinten regisztrált átmeneti emelkedésére), amelyek a következő évtizedben szintén átfordulnak drasztikusan csökkenésbe. Ezzel szemben a szlovákoknál az első évtizedben, 1910–1920 között esett erőteljesebben a házas termékenység, amit a követő évtizedben már enyhébb mértékű csökkenés követ.
- A két komponens alakulásainak következtében a magyarok általános termékenysége mindkét évtizedben azonos mértékben csökken. A németeknél az első évtizedben enyhe, a másodikban erőteljes esés tapasztalható, míg a szlovákok arányszámai a németekével ellentétesen alakulnak: a tízes éveket drasztikus zuhanás, a húszas éveket demográfiai konszolidáció jellemezte.
- A termékenységi mutatók eltérő szintjei megerősítik a korfák esetében leírt következtetéseket. A táblázatokból látható, hogy a vármegyékben mindhárom etnikum

általános termékenysége elégséges az utánpótláshoz, a csökkenő tendencia ellenére még 1930-ban is.²⁶ A törvényhatósági jogú városokban azonban ezek az arányszámok az említett évre mindegyik etnikum esetében az utánpótlási szint alá esnek.

De valóban a nemzetiségek sajátos népesedési magatartására vezethetők-e vissza a vitathatatlanul karakteres etnodemográfiai mutatók, vagy pedig egyéb, földrajzi sajátosságokhoz kapcsolódó ok(ok) van(nak) a háttérben, és csak az etnikai szállásterületek különbözősége miatt tűnnek egyedinek az adatok? A kérdés csak akkor válaszolható meg, ha a magyarok demográfiai mutatóit a fő német, illetve szlovák szállásterületekre is kiszámítjuk, összehasonlítva az érintett kisebbség ugyanazon területre vonatkozó adataival. Ha a nemzetiségi szállásterületeken a magyar és a német/szlovák mutatók értéke, illetve azok változásának iránya és mértéke hasonló, a földrajzi determináció a meghatározó, míg a mutatók változásában látható jelentősebb különbségek inkább az etnikumok önálló demográfiai magatartását valószínűsítik. (Habár a statikus értékek közötti lényegi különbségek is az utóbbit igazolják, itt elsősorban az idődinamikai szempontok érdekelnek minket.)

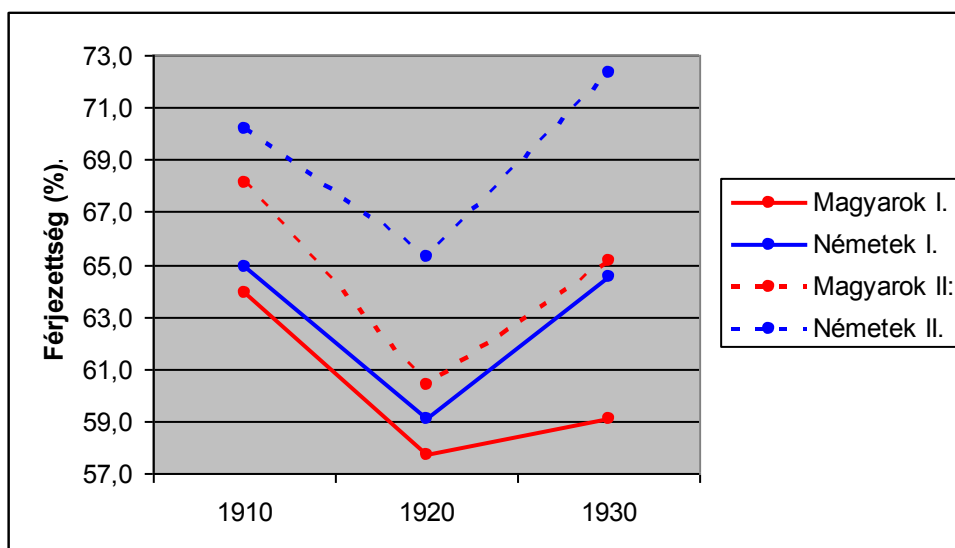
A statisztikai adatközlések sajátosságaiból adódóan csak a férjzettségre vonatkozóan tudjuk az összehasonlítást elvégezni, ugyanis mint láttuk, a két világháború közötti időszakból a házas termékenységről nem állnak rendelkezésünkre törvényhatósági adatok. Ez elsősorban azért sajnálatos, mert a férjzettségi adatok a háború miatt – a gyermekvállalási hajlandóságtól eltérően – általában hasonlóan alakultak. Elsőként a magyarok és a németek nupcialitásának alakulását vizsgáljuk. Az I. számmal jelölt csoportadatok az országos értékeket, a II. számú csoportadatok pedig a német szállásterületre korlátozott arányszámokat mutatják.

Szállásterület alatt a trianoni Magyarországon már nem etnikailag homogén térséget, hanem az adott nemzetiség által is lakott, tehát multietnikus – általában egyébként magyar többségű – régiót kell értenünk. Jelen esetben ezt a fogalmat azon törvényhatóságok összességére vonatkoztattuk, ahol a termékeny korú német nők aránya a hasonló korú női lakosságon belül az adott népszámlálási évben elérte a 10%-ot.²⁷

²⁶ A következtetés módjáról ld. a 20. oldaljegyzetet.

²⁷ A következő törvényhatóságokról van szó. 1910: Baranya, Bács-Bodrog, Fejér, Moson, Sopron, Tolna, Vas, Veszprém vármegyék, valamint Pécs és Sopron városok. 1920: Baranya, Bács-Bodrog, Fejér, Győr, Moson és Pozsony, Komárom és Esztergom, Tolna, Veszprém vármegyék, valamint Pécs és Sopron városok. 1930:

57. ábra: A magyarok és németek férjezettségének alakulása a trianoni területen 1910–1930 között országosan és a német kisebbség szállásterületén

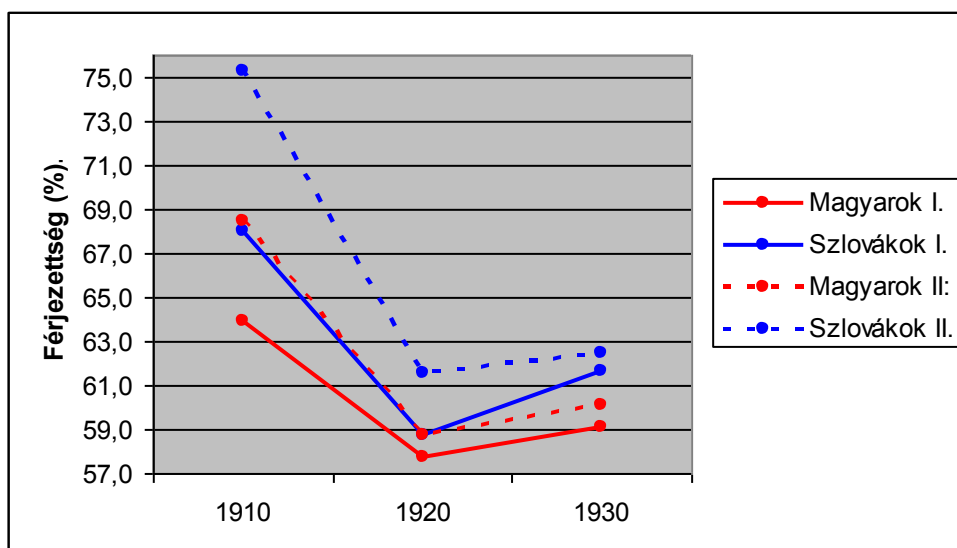

Fentebb már megállapítottuk, hogy a német nők férjezettsége 1930-ra ismét elérte az 1910-es értéket, míg a magyaroké a húszas években csak kisebb mértékben növekedett. A megállapítás még inkább érvényes, ha a németlakta térségekre korlátozzuk az összehasonlítást. Az etnikai különbségek tehát itt nem földrajzi szempontokra vezethetők vissza: a házassági sajátosságokat illetően valóban létezik önálló etnikai karakter.

Következő grafikonunk a magyarok és szlovákok nupcialitásának változásait mutatja. Mivel a szlovákok Trianon után törvényhatósági szinten csupán Békésben mutattak fel jelentősebb arányt, ezt az egy megyét tekintettük szállásterületnek.

Baranya, Bács-Bodrog, Győr, Moson és Pozsony, Komárom és Esztergom, Tolna vármegyék, valamint Sopron város. Vas megye az 1920-as és 1930-as felsorolásból azért került ki, mert túlnyomórészt németlakta nyugati részét Ausztriához csatolták. A németek által szórványosan lakott Győr vármegye pedig azért került be, mert közigazgatásilag összevonták az erőteljesen német jellegű Moson vármegyével. Az a tény, hogy az 1930-as halmaz kisebb az 1920-asnál, értelemszerűen a németek arányának általános csökkenésére vezethető vissza.

58. ábra: A magyarok és szlovákok férjzettségének alakulása a trianoni területen 1910–1930 között országosan és a szlovák kisebbség szállásterületén

A két anyanyelvi csoport férjzettségének eltérő jellege – előző grafikonunktól eltérően – itt nem annyira a változások mértékében, mint inkább az adott évszámokra vonatkozó értékek jelentős különbségeiben keresendő. Ezt szintén értékelhetjük az önálló etnodemográfiai magatartás jeleként, azonban Békés megyében a felekezeti átfedések is komolyabb szerepet játszhatnak, tekintettel a magyarok többségében református és a szlovákok túlnyomórészt evangélikus hitére. Az etnikai és a vallási faktor helyi szinten játszott lehetséges demográfiai szerepkörével azonban nem itt, hanem alább, az esettanulmányokban foglalkozunk. Tekintettel arra, hogy a házasságtermékenység alakulását a nemzetiségi szállásterületeken nem tudtuk vizsgálni, az önálló demográfiai magatartás létrehozásához csak részben adhattunk feleletet. A számunkra fontosabb komponens esetében azonban a kérdés megválaszolatlan maradt.

V. Felekezeti demográfia

V/1. A felekezetek termékenységi komponensei Trianon előtt

Táblázatunk ezúttal a felekezetek férjezettségi és termékenységi adatait mutatja, szintén a történelmi Magyarországra vonatkozóan.

24. táblázat: A felekezetek férjezettsége, valamint házas és általános termékenysége 1910-ben

	Férjezett	Házas term.	Ált. term.
	%	‰	
Római kat.	64,5	210,6	148,1
Görög kat.	66,6	221,2	161,3
Református	65,8	191,0	138,1
Evangélikus	66,1	187,8	132,0
Ortodox	66,9	189,4	148,1
Unitárius	64,2	184,5	137,7
Izraelita	60,1	156,3	104,9
Egyéb	73,9	180,7	139,5
Összlakosság	65,1	201,9	144,9

A táblázat adatai szerint *a reformáció előtt létrejött keresztény egyházak – a katolikusok²⁸ és az ortodoxok – általános termékenysége meghaladja a Magyar Királyságra jellemző átlagértéket, míg a protestánsoké az országos értéke alatt marad. A házas termékenység esetében még egyértelműbbé válnak a katolikus–protestáns különbségek, viszont itt az ortodoxok már alacsonyabb, a protestánsokhoz közelítő értéket képviselnek.* (Ennek fő oka, hogy a görögkeletiek jelentős hányada, szülőképes korú női népességének közel 30%-a ekkor a depressziós bánáti–dél-erdélyi demográfiai régióban él.) Az elmondottakkal szemben a férjezettségi arányszámok sorrendje már nem tükrözi a vallási kultúrkörök esetleges szerepét. Összességében látnunk kell, hogy országos szinten nem jellemzőek a kiugró különbségek, s az egykeirodalomban oly sokat emlegetett katolikus–protestáns eltérés lényeges mértékben inkább csak helyi szinten volt mérhető. Országos szinten jelentősebb eltérést csak az izraeliták és az egyéb felekezetűek értékei mutatnak, előbbiek a feltűnően alacsony férjezettség és házas termékenység, utóbbiak a kiemelkedő nupcialitás okán. Az izraeliták esetében az urbanizált közeg lehetne a legkézenfekvőbb magyarázat – szülőképes korú női népességük 38%-a élt t.j.v.-kben, a 13%-os országos átlaggal szemben –, amint azonban alább

²⁸ A görög katolikusok ugyan a reformáció után csatlakoztak Rómához – tehát ebben az értelemben új felekezetnek számítanak –, kulturális értelemben az 1054-es szizmával létrejött két keresztény alapegyház kései „hibridjének” tekinthetők.

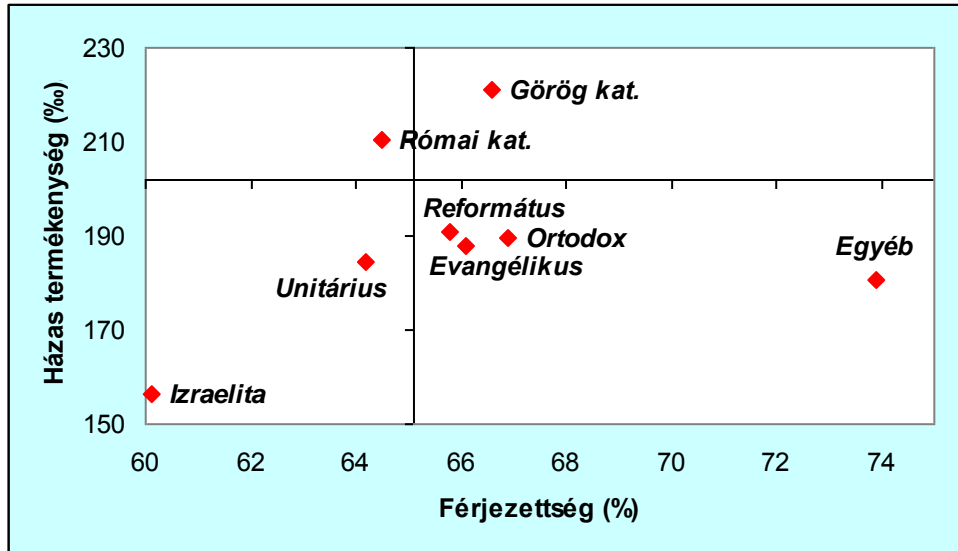
látni fogjuk, más okok (is) állhatnak a háttérben.

Külön érdekesség, hogy míg az egyéb anyanyelvűek a legalacsonyabb, az egyéb vallásúak a legmagasabb férjezettséget mutatták fel a maguk csoportjában. A jelenséget azzal a szociológiai sajátossággal magyarázhatjuk, hogy a párválasztás folyamatában kiemelt jelentőséget kap az etnikai hovatartozás, ami hátrányosan érinthette a sokszor lokálisan is szórványt képző egyéb anyanyelvűeket. Ezzel szemben a kiségyházi közösségek erős belső kohéziója, illetve hagyományrendszere kifejezetten ösztönözhetette a homogám házasságkötéseket.

A görögkeletiek esetében két kérdés is felmerül. Az első, hogy miért magasabb közel 10 százalékponttal az általános termékenységük, mint ahogy azt férjezettségi és házasság termékenységi mutatóik alapján feltételezni lehetne. A választ egy fentebb már említett, de a jelen kutatásban szándékosan figyelmen kívül hagyott komponens adja meg, ez pedig a nem-házasság termékenysége. A házasságon kívüli élveszületések aránya – amely országosan alig haladta meg a 10%-ot – a bánáti régió román ortodox többségű megyéiben volt a legmagasabb (15% körül, egy esetben 24%-ban), ami a hajadon nők kiemelkedő termékenységére vezethető vissza. A másik kérdés az etnikai adatokkal is összefügg. Az ortodoxok házasság termékenysége ugyanis a románokénál és a szerbekénél egyaránt alacsonyabb, más etnikumban pedig csak elenyésző számban találunk görögkeletieket. Az első látásra nehezen magyarázható jelenség oka, hogy a románok közel 40%-át kitevő görög katolikusok magasabb fertilitása az egész etnikum házasság termékenységét „felhúzta”.

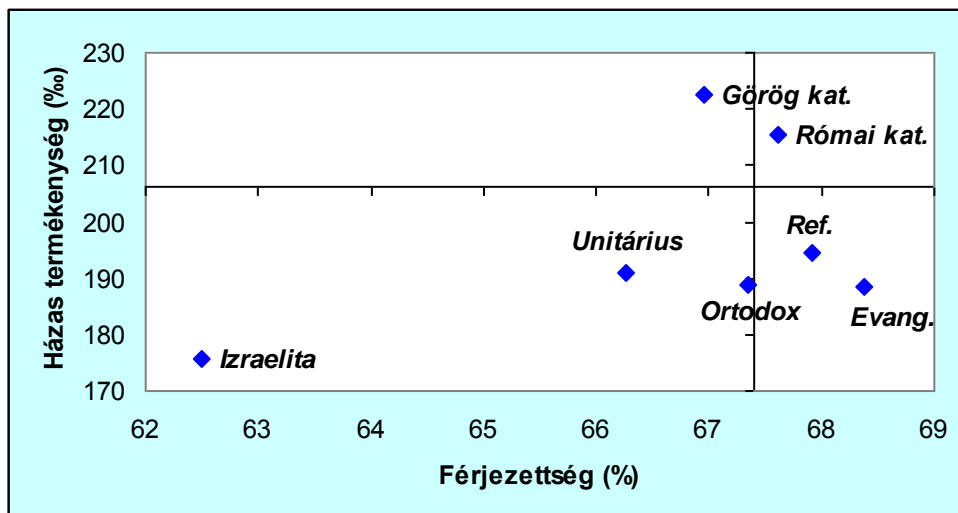
Az alábbiakban pontdiagramos megoldással tesszük szemléletesebbé a felekezetek országos férjezettségi és házasság termékenységi arányszámairól leírtakat.

59. ábra: A felekezetek férjezettségének és házasságtermékenységének együttes alakulása 1910-ben

Az ábra szerint a római katolikusok a malthusiánus, a reformátusok, evangélikusok és ortodoxok a neomalthusiánus, a görög katolikusok a tradicionális, az izraeliták és az unitáriusok pedig a modern demográfiai magatartást követik. Ahogy azonban az etnikumok esetében, úgy a felekezetek vonatkozásában is áttekintettük az összesített vármegyei értékeinek a pontdiagramos elhelyezkedését, amelyet ezúttal a t.j.v-k összességére kiszámított adatokkal is kiegészítünk. A koordináta-tengelyek itt is az egyes változók országos szinten összesített megyei átlagértékeit mutatják. (Rendkívül alacsony arányszámuk miatt az egyéb felekezetűekkel itt nem foglalkozunk.)

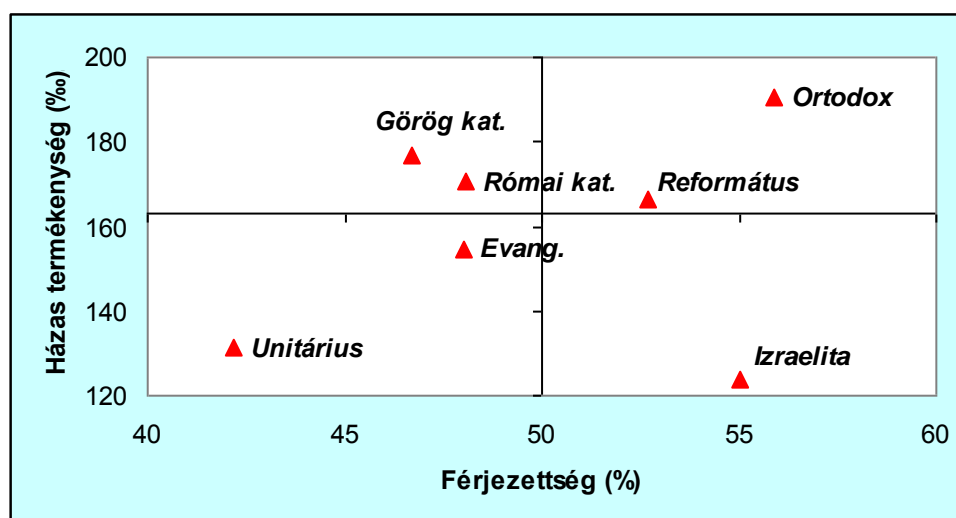
60. ábra: A felekezetek férjezettségének és házasságtermékenységének együttes alakulása a vármegyékben 1910-ben

A vármegyei arányszámok főként a házas termékenység vonatkozásában térnek el az országos értékektől, a nupcialitást illetően legfeljebb 2–3 (egy esetben alig fél) százalékpontos a különbség. Két fő oka lehet annak, hogy a táblázatban látható értékek „növekedtek” az országos szinthez képest: egyrészt az adott felekezet magas urbanizáltsága (például izraeliták), másrészt a tjv-kben mért házas termékenységének szokatlanul alacsony szintje (például unitáriusok). Minden bizonnyal a rurális szállásterület az oka annak, hogy a két görög rítusú felekezet itteni arányszámai alig térnek el az előző pontdiagramon látható értékektől, sőt az ortodoxok házas termékenysége itt némileg még alacsonyabb is. (Utóbbi tény azt jelenti, hogy a görögkeletiek – egészen kivételes esetként – magasabb gyermekvállalási hajlandóságot mutattak fel a nagyvárosokban, mint a falvakból és általában kisebb városokból álló megyékben.) Ugyancsak kismértékű az eltérés az evangélikusok házas termékenységét illetően, ellentétben a római katolikusokkal, és még inkább az unitáriusokkal. Az országos és a vármegyei fertilitási értékek között az izraeliták esetében a legnagyobb a különbség (közel 20 százalékpont), aminek oka igen magas urbanizáltságukban keresendő. (Szülőképes korú női népességük 38%-a élt a nagyvárosokban, a 13%-os országos átlaggal szemben.) Az a tény viszont, hogy izraeliták a férjezettség és a házas termékenység vonatkozásában vármegyei szinten is az utolsó helyen állnak, látszólag arra utal, hogy saját demográfiai mutatóikban az urbanizáltság mellett más társadalmi tényezők is jelentős szerepet játszanak. A valóság azonban az, hogy a vármegyei zsidóság többsége nem a falvakban, hanem a kis- és középvárosokban élt, amelyek bizonyos szinten ugyancsak magukban hordozták az urbánus társadalmak jellemvonásait. Emellett persze nem zárható ki, hogy a zsidóság népesedési sajátosságainak kialakulásában olyan egyéb társadalmi tényezők is szerepet játszottak, mint az iskolázottsági szint, a foglalkozási sajátosságok, vagy a gyermekvállalási hajlandóságot elvileg ugyancsak meghatározó kedvezőbb, az alábbiakban még tárgyalt csecsemő- és gyermekhalandósági mutatók.

Alábbi ábránk a felekezeteknek a tjv-kben összesített férjezettségi és házas termékenységi adatait mutatja. Az átlagértékeknek itt – bár bejelöltük őket – jóval kisebb a relevanciája, ugyanis nagyvárosi szinten a felekezetek mind alacsony mutatókkal rendelkeznek, az értékkülönbségek tehát csak viszonylagosak.

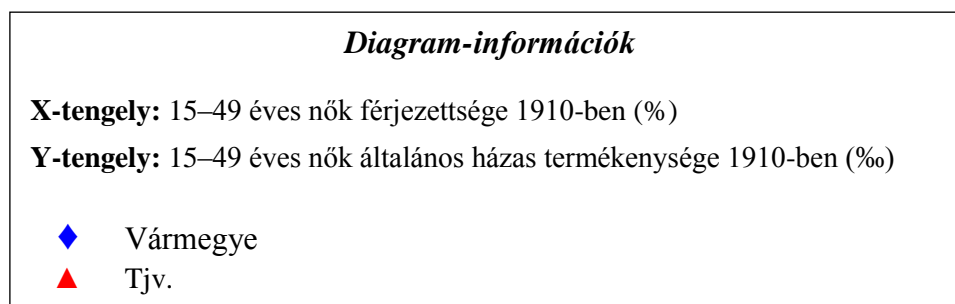
61. ábra: A felekezetek férjezettségének és házas termékenységének együttes alakulása a törvényhatósági jogú városokban 1910-ben

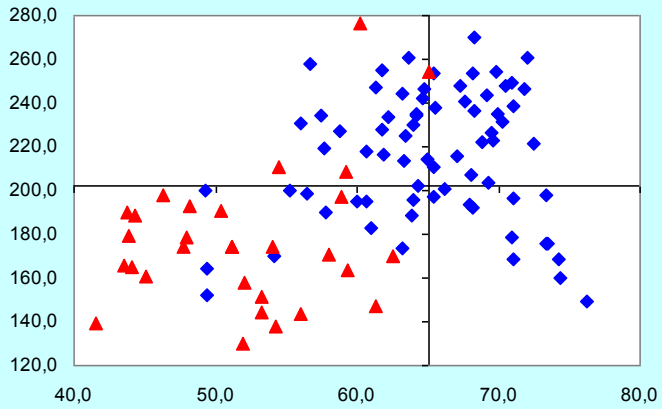
Az érdekes eseteket között kell említenünk a görög katolikusokét, akik 1910-ben országosan a második legmagasabb férjezettséget mutatták fel, ám a városokban igen alacsony nupcialitás jellemezte őket. Az általában minden szinten gyengébb mutatókat felmutató unitáriusok ezúttal a diagram bal alsó sarkában helyezkedtek el, eltérően az izraelitáktól, akik a t.j.v.-kben a második legmagasabb arányú férjezettséget produkálták. A házas termékenység vonatkozásában viszont ezúttal is hozzájuk kapcsolódik a legkisebb érték.

Az alábbiakban a felekezetek termékenységi komponenseinek törvényhatóságonkénti adatait mutatjuk a fentebb már látott séma szerint. (Az izraeliták esetében – mivel a zágrábi zsidóság rendkívül alacsony férjezettségi mutatója eltorzítja az ábrát – két diagramot közlünk: egyet minden érintett közösség adataival, egyet pedig a zágrábiak nélkül.)

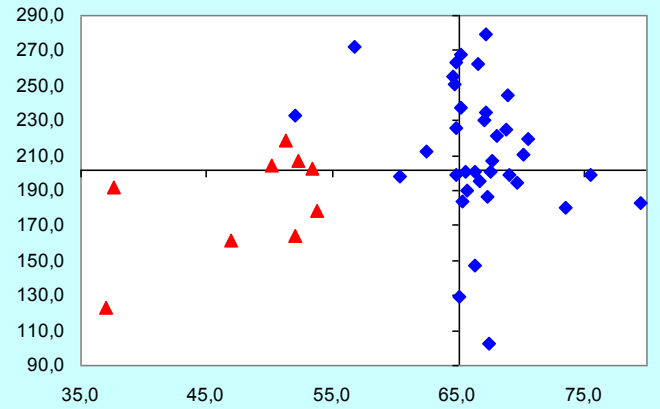
62–69. ábra: A felekezetek férjezettségének és házas termékenységének együttes alakulása 1910-ben törvényhatóságonként

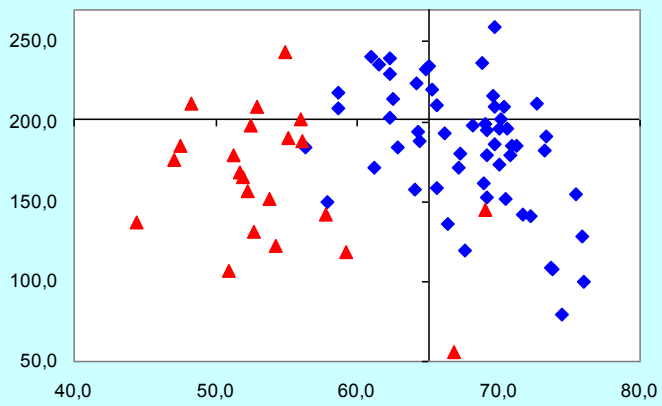
Római katolikusok DOI: 10.15774/PPKE.BTK.2013.007

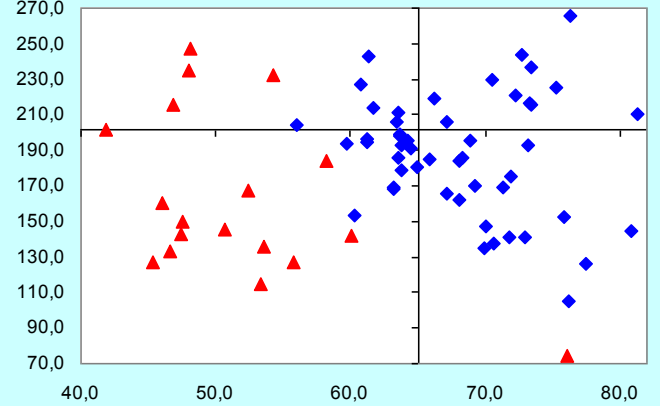
Görög katolikusok

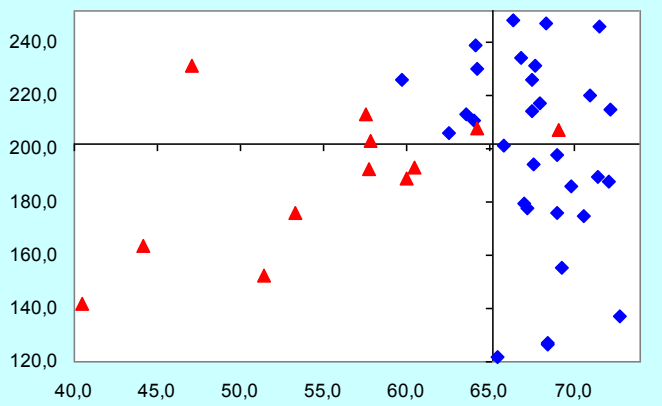
Reformátusok

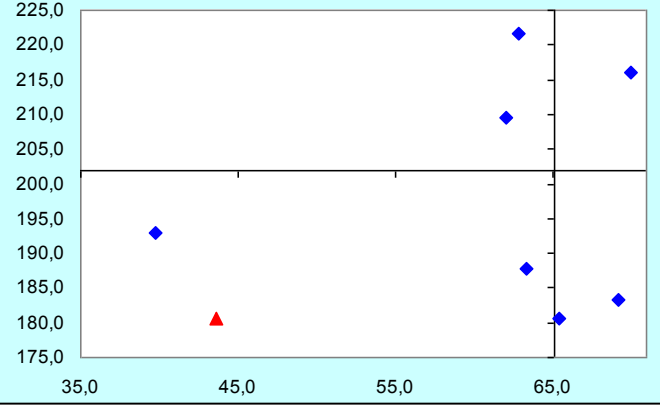
Evangélikusok

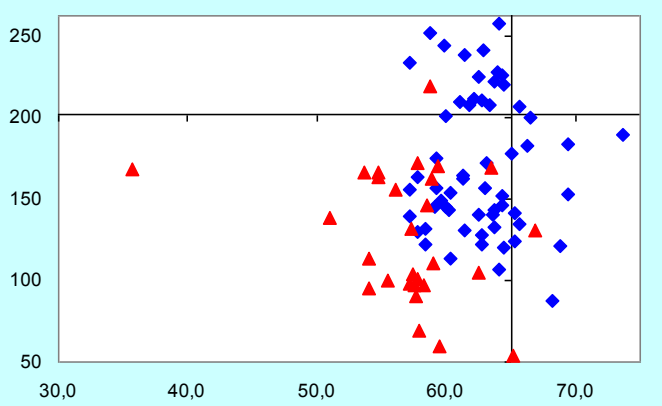
Ortodoxok

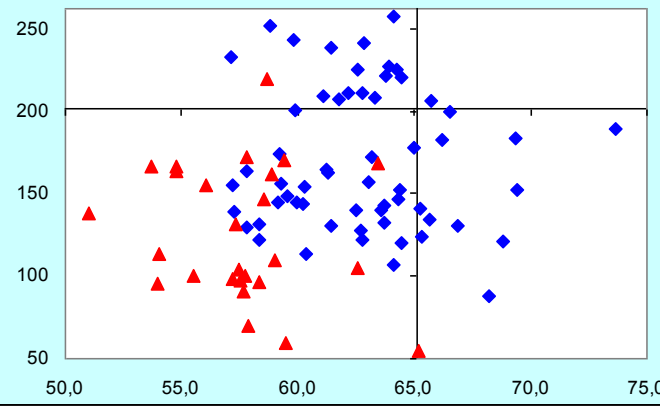
Unitáriusok

Izraeliták

Izraeliták (Zágráb nélkül)

Az anyanyelvi csoportok hasonló diagramjaihoz fűzött következtetések a felekezetek esetében is érvényesek. Mint írtuk, a városi lakosság alacsonyabb férjezettségét minden grafikon visszatükrözi, a házasság termékenysége vonatkozásában azonban csak részben figyelhető meg mindez. A felekezetek közül egyedül az izraelitáknál látható egyértelműen, a római katolikusoknál pedig valamivel elnagylabban a városi lakosság alacsonyabb fertilitása.

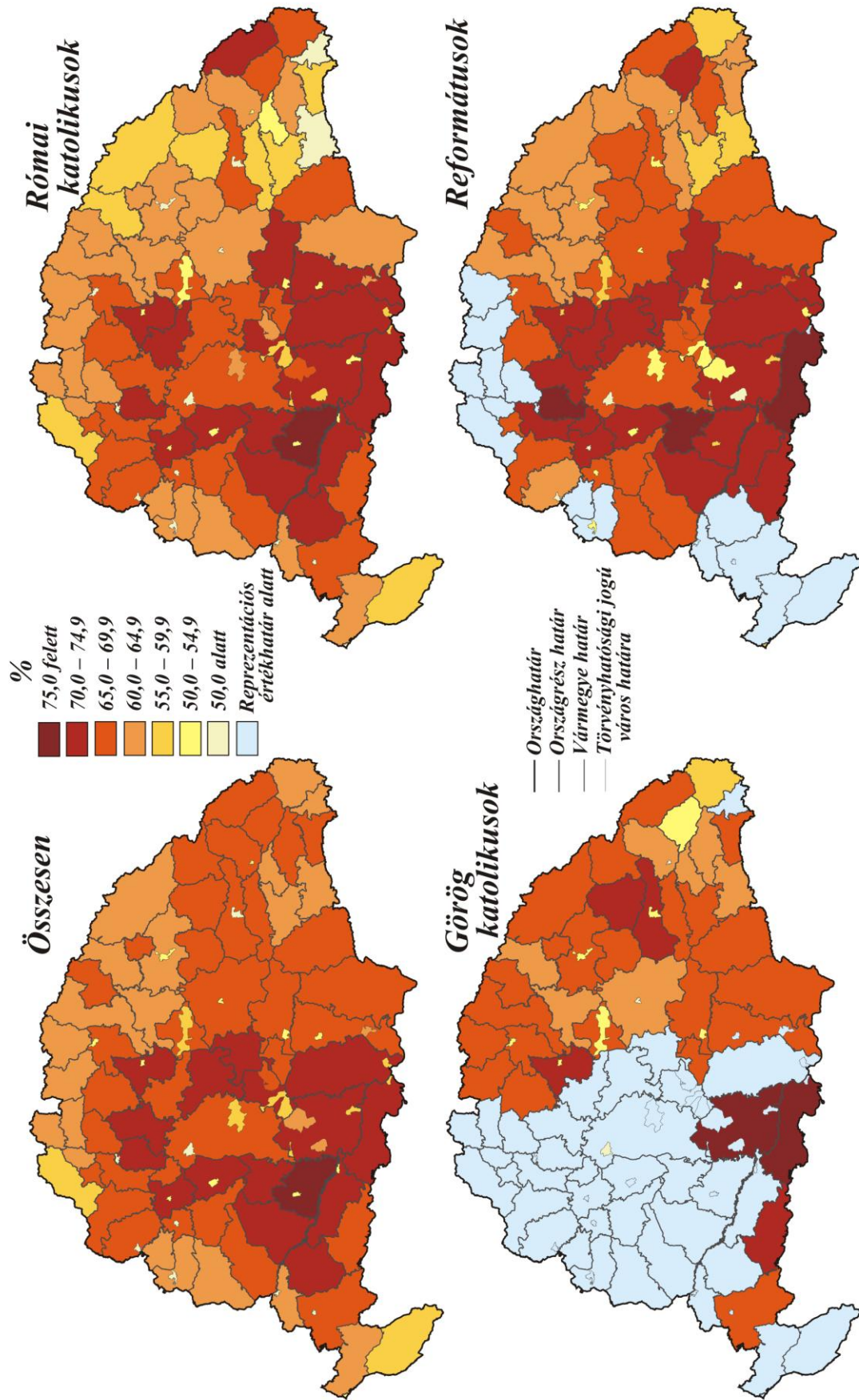
Bár mint megjegyeztük, a nagyobb esetszám növeli a szélső értékek előfordulásának esélyét, a férjezettségi adatok szórássterjedelme a közepes felekezetnek tekinthető görög katolikusoknál a legnagyobb (43 százalékpont), a valóban kisegyháznak tekinthető, konkrét régióhoz köthető unitáriusoknál pedig a legalacsonyabb (30 százalékpont). A házasság termékenysége esetében a két szélső érték közötti eltérés a reformátusoknál és az izraelitáknál a legmagasabb (mindkét esetben 203 ezrelékpont), és ugyancsak az unitáriusoknál a legkisebb (41 ezrelékpont).

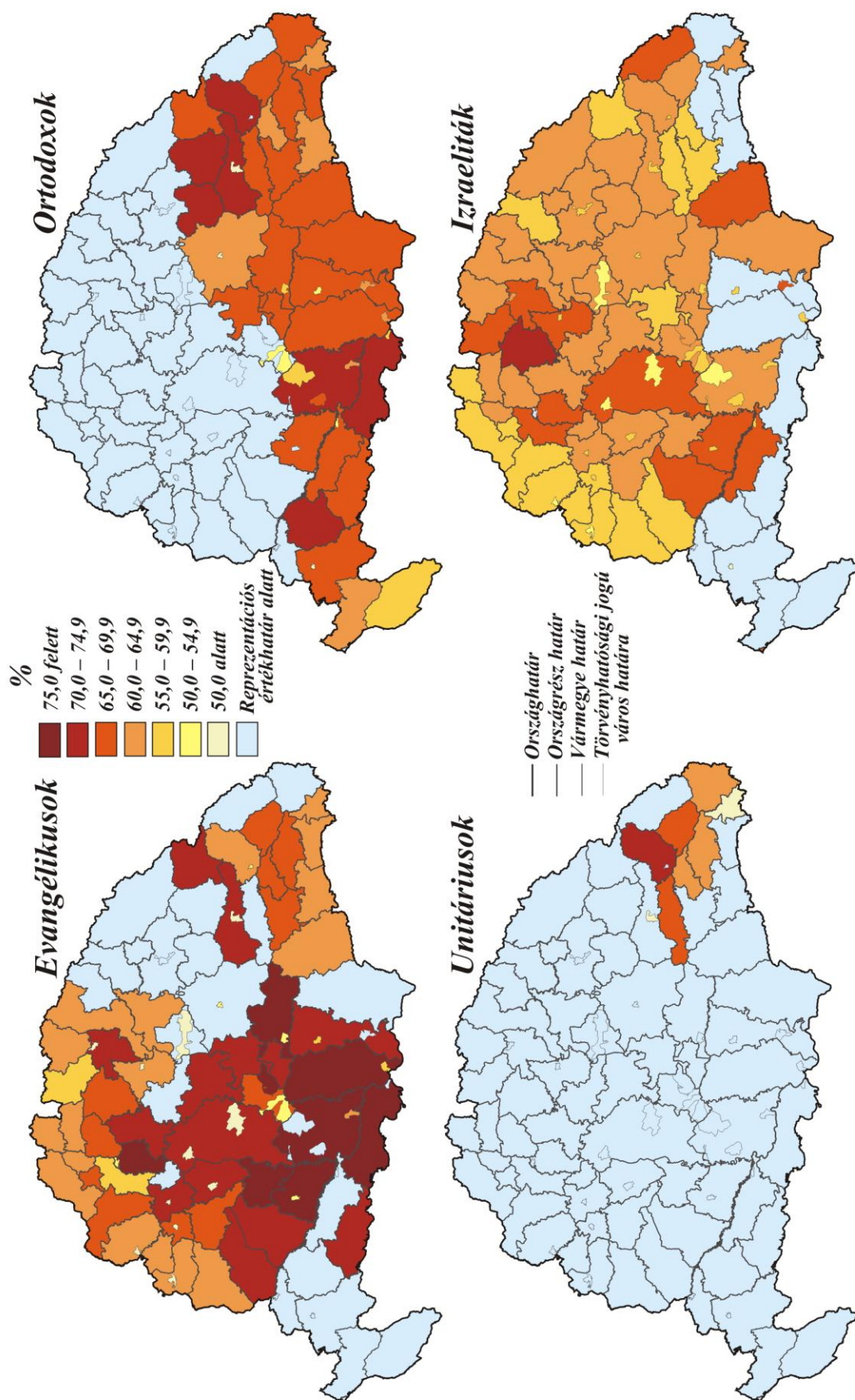
A koordináta-diagramok mind a négy mezejében csak a nagyobb földrajzi lefedettséggel rendelkező, jellemzően nyugati keresztény egyházak – római katolikusok, reformátusok és evangélikusok – megyei csoportadatai találhatóak meg. Az ortodoxokra a tradicionális és a neomalthusiánus modell jellemző, míg az izraeliták megyei közösségei a malthusiánus vagy a modern demográfiai magatartásmintát követik. (Az unitáriusok mutatóit, miután csak hat vármegyében voltak jelen, nem értékeltük.) Az etnikumok és a felekezetek törvényhatósági szinten közölt termékenydetermináló sémái egyébként bizonyos esetekben lényeges hasonlóságokat mutathatnak – éppen az imént tárgyalt ortodox egyház, valamint a románok és a szerbek esetében –, amelyek értelemszerűen a két szegmens közötti átfedésekre vezethetők vissza. Végül, de nem utolsósorban ezúttal is hangsúlyozzuk, hogy a diagramelemek által képviselt eltérő demográfiai súly következtében az egyes diagramokból kiolvasható demográfiai magatartásminták elsősorban az egyes helyi közösségek egyedi népesedési magatartásának az összességét, és nem az adott felekezet statisztikailag is igazolható országos karakterjegyét tartalmazzák.

V/2. A felekezetek férjezettségének regionális jellemzői

Következő térképeinken törvényhatósági szinten ábrázoltuk a felekezeti férjezettséget.

70–77. ábra: Az egyes felekezetekhez tartozó 15–49 éves nők férjezettsége 1910-ben törvényhatóságoként (%)

A térképek megerősítik az etnikumok férjezettségére vonatkozóan tett korábbi észrevételünket: a férjezettségi arány felekezeti hovatartozástól függetlenül magasabb szintet ér el a Kárpát-medence déli és középső részein, vagyis elsősorban nem a vallás, hanem – hipotézisünknel maradva – a mezőgazdasági régiók határozzák meg a szóban forgó komponens törvényhatósági értékeit.

Pozitív és negatív rekordértékek (III.)

A férjezettségi adatok vizsgálatakor törvényhatósági szinten 447 felekezeti csoport adatait regisztráltuk. Ez közel százal haladja meg a hasonló szempontból vizsgált etnikai csoportok számát. Az elemzett egységek többletének oka, hogy a megyékben összességében jóval több felekezeti, mint etnikai csoport multa felül a reprezentációs értékhatárt. Táblázatainkban ezúttal a felekezetekre vonatkozó legmagasabb, illetve legalacsonyabb férjezettségi mutatók láthatók.

25–26. táblázat: A felekezetek legalacsonyabb és legmagasabb férjezettségi értékei 1910-ben törvényhatóságokként

	Törvényhatóság	Felekezet	Férjezett		Törvényhatóság	Felekezet	Férjezett
1	Zágráb (tjv.)	izraelita	35,7	1	Torontál	evang.	81,3
2	Budapest	görög kat.	37,0	2	Baranya	evang.	80,8
3	Marosvásárh.	görög kat.	37,6	3	Bács-Bodrog	görög kat.	79,5
4	Brassó (vm.)	unitárius	39,7	4	Tolna	evang.	77,5
5	Kolozsvár	ortodox	40,1	5	Szerém	evang.	76,4
6	Budapest	római kat.	41,5	6	Baranya	római kat.	76,3
7	Pozsony (tjv.)	evang.	41,9	7	Hont	evang.	76,2
8	Kolozsvár	római kat.	43,5	8	Hódmezőv.	evang.	76,1
9	Kolozsvár	unitárius	43,7	9	Hont	református	76,0
10	Sopron (tjv.)	római kat.	43,8	10	Tolna	református	75,9
11	Szatmárném.	római kat.	43,8	11	Bács-Bodrog	evang.	75,8
12	Zágráb (tjv.)	római kat.	44,1	12	Szerém	görög kat.	75,5
13	Zágráb (tjv.)	ortodox	44,2	13	Szerém	református	75,4
14	Pozsony (tjv.)	római kat.	44,3	14	Arad vm.	evang.	75,2
15	Budapest	református	44,5	15	Baranya	református	74,5
16	Versec	evang.	44,9	16	Belovár-Kőrös	római kat.	74,4
17	Nagyvárad	római kat.	45,1	17	Hont	római kat.	74,2
18	Budapest	evang.	45,4	18	Somogy	református	73,8
19	Kassa	evang.	46,1	19	Bars	református	73,7
20	Győr (tjv.)	római kat.	46,3	20	Gömör és K.	izraelita	73,7

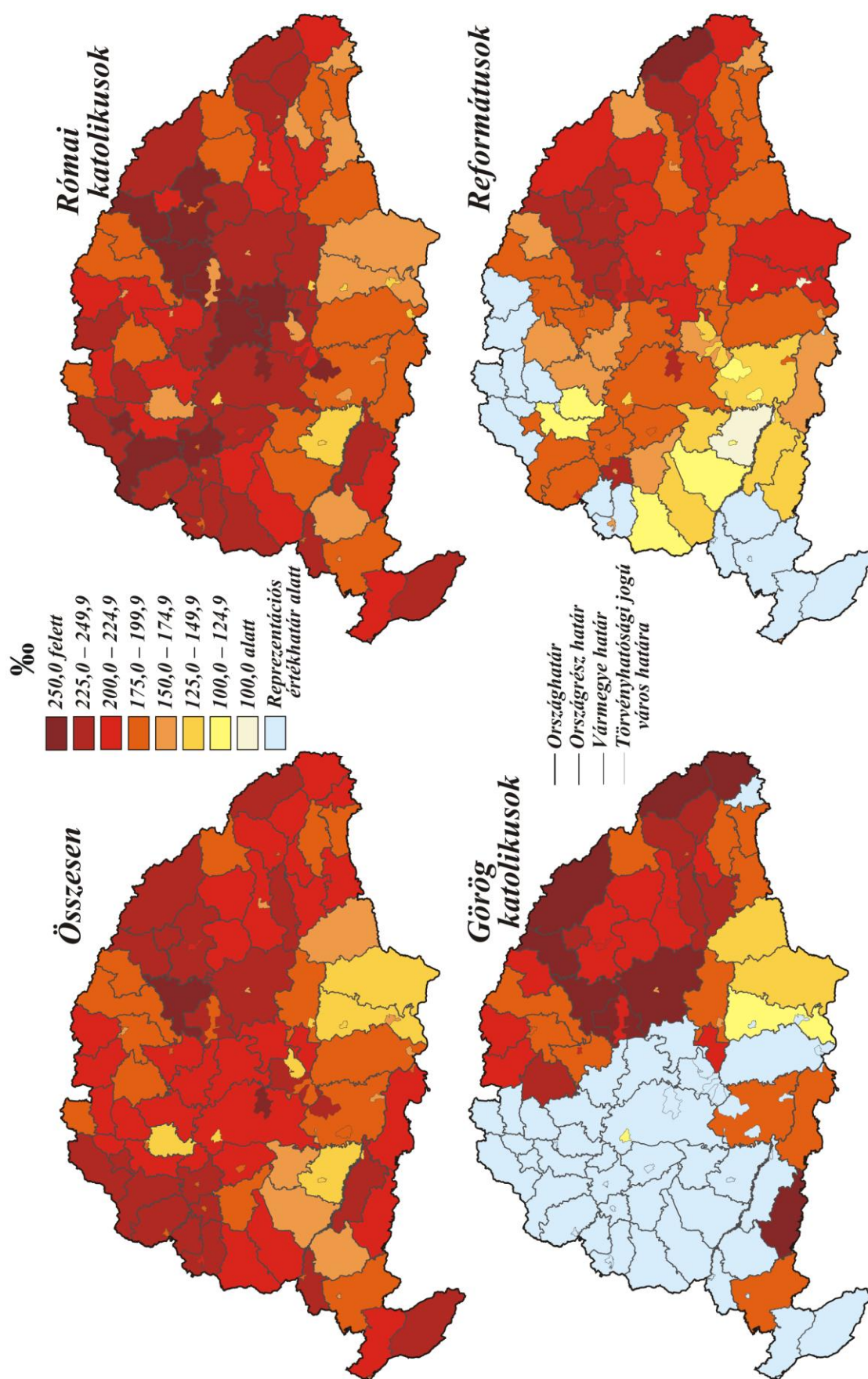
- A legalacsonyabb és a legmagasabb férjezettségi arányszámok között több mint kétszeres a szorzó; a legmagasabb különbségek értéke 40–45 százalékpont.

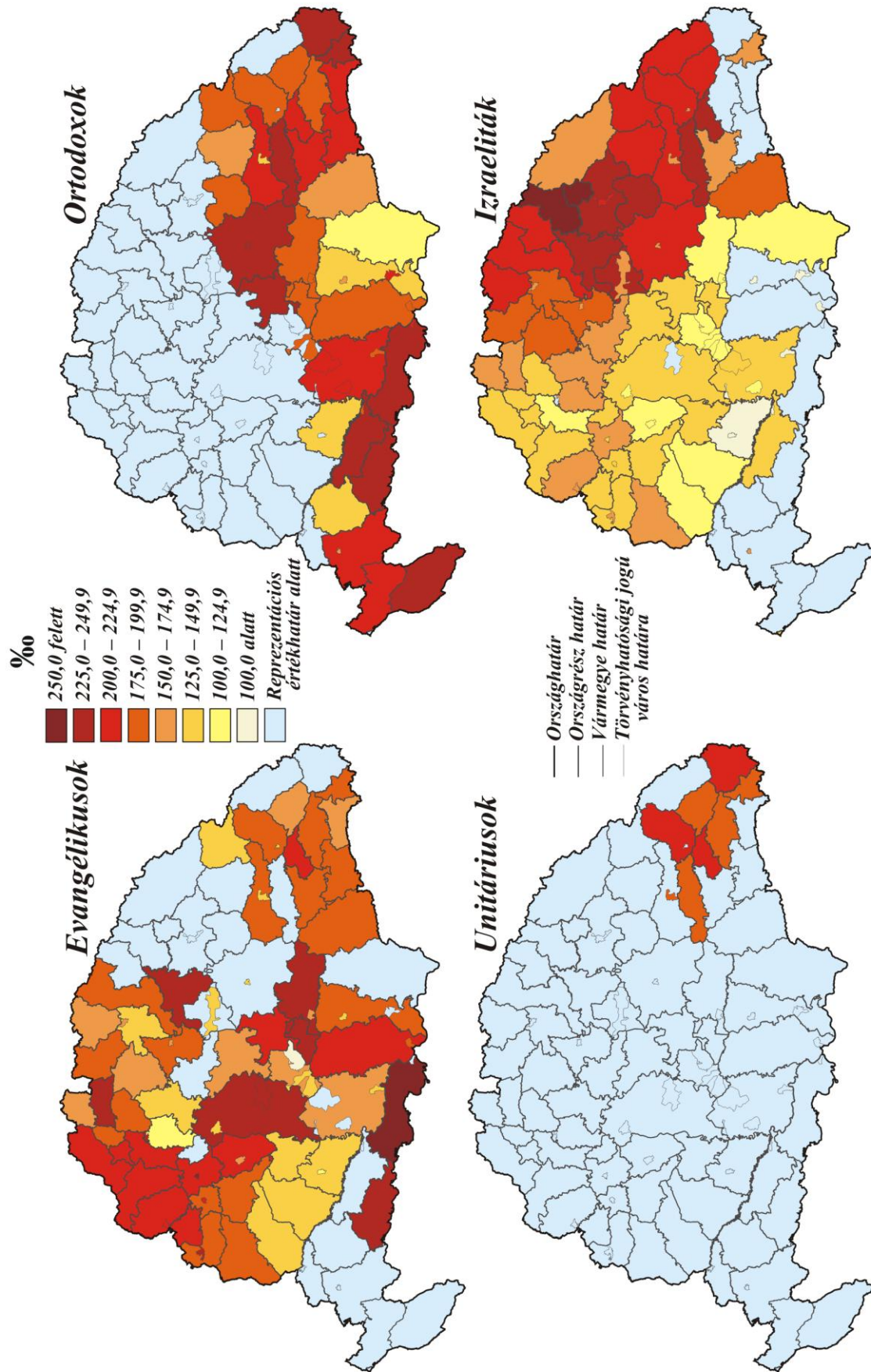
- A legalacsonyabb férjezettségű felekezeti csoportok egyetlen kivétellel mind városban élnek, míg a magas férjezettségűek – ugyancsak egy kivétellel – kizárólag megyékben. Megyei szinten a legalacsonyabb férjezettséget a brassói unitáriusok, míg a városi szinten a legmagasabbat a hódmezővásárhelyi evangélikusok mutatják fel.
- A legnagyobb nupcialitási értéket képviselő felekezetek többsége – 20-ból 15 – Dél-Magyarországon vagy Horvátországban található, hasonlóan a legmagasabb arányszámokkal rendelkező (és a felekezeti közösségekkel vélhetően nagymértékű átfedettséget felmutató) etnikai csoportokhoz.

V/3. A felekezetek házas termékenységének regionális jellemzői

Alábbi térképeink a felekezetek házas termékenységét mutatják törvényhatóságokként.

78–85. ábra: Felekezetek általános házas termékenysége 1910-ben törvényhatóságokként (%)

Akárcsak az etnikumok esetében, itt is megállapítható, hogy az értékszintek területi párhuzamosságai ellenére az egyes felekezetek fertilitása földrajzi szempontból eltérő karakterjegyeket mutat. *Ugyanakkor a magas fertilitással jellemezhető demográfiai régiókban – északnyugaton, északkeleten, a Székelyföldön és az Alsó-Dráva horvátországi szakaszán – általában a térségi sajátosságoknak megfelelő házasságtermékenységet mutattak fel a reprezentációs értékhatár felett jelen lévő felekezetek. Önálló területi szabályszerűséget csak a reformátusok és izraeliták esetében figyelhetünk meg, keletről nyugatra haladva egyre csökkenő fertilitási értékeik révén.*

Az etnikumok esetében megfigyelt szabályszerűség, miszerint a demográfiailag depressziós térségekben hovatarozástól függetlenül általános az alacsony termékenység, lényegében itt is érvényes. Ugyanakkor – a Békés megyei magyarokra és szlovákokra vonatkozó fenti vizsgálódáshoz hasonlóan – itt is jogosan merül fel a kérdés, hogy ha ezen régiókban az anyanyelvi csoportokat és a felekezeteket egyaránt hasonló népesedési magatartás jellemzi, akkor elsősorban az etnikai, vagy pedig a vallási szempont a meghatározó. A témával tanulmányunk végén, a *Házasságtermékenység a depressziós régiókban* című esettanulmányunkban foglalkozunk részletesebben.

Pozitív és negatív rekordértékek (IV.)

A házasságtermékenység reprezentációs kritériumait figyelembe véve törvényhatósági szinten 431 felekezeti közösséget regisztráltunk. Táblázatainkban a már megszokott módon a 20–20 legmagasabb és legalacsonyabb házasságtermékenységi érték látható.

27–28. táblázat: A felekezetek legalacsonyabb és legmagasabb házasságtermékenységi arányszámai 1910-ben törvényhatóságokként

	Törvényhatóság	Felekezet	Házasság term.		Törvényhatóság	Felekezet	Házasság term.
1	Versec	izraelita	54,3	1	Hajdú	görög kat.	279,6
2	Eszék	református	55,6	2	Kecskemét	római kat.	276,7
3	Újvidék	izraelita	59,3	3	Háromszék	görög kat.	272,2
4	Pancsova	izraelita	69,6	4	Hajdú	római kat.	269,8
5	Hódmezőv.	evang.	74,3	5	Máramaros	görög kat.	267,9
6	Baranya	református	79,5	6	Srijem	evang.	265,4
7	Baranya	izraelita	87,6	7	Szabolcs	görög kat.	262,8
8	Baja	izraelita	90,5	8	Csík	görög kat.	262,1
9	Kecskemét	izraelita	95,0	9	Szabolcs	római kat.	261,0
10	Pécs	izraelita	96,8	10	Komárom (vm.)	római kat.	260,9
11	Eszék	izraelita	96,9	11	Csík	református	259,1

12	Temesvár	izraelita	98,0	12	Bereg	római kat.	258,0
13	Arad (tjv.)	izraelita	100,0	13	Ugocsa	izraelita	257,1
14	Hont	református	100,1	14	Bereg	görög kat.	254,9
15	Zombor	izraelita	100,4	15	Szatmár	római kat.	254,7
16	Temes	görög kat.	102,6	16	Jász-N-Sz.	római kat.	254,5
17	Székesf. h.	izraelita	104,0	17	Szabadka	római kat.	254,3
18	Hódmezőv.	izraelita	104,8	18	Békés	római kat.	253,6
19	Hont	evang.	105,4	19	Nyitra	római kat.	253,4
20	Szabadka	református	106,4	20	Bereg	izraelita	251,4

- A felekezeti közösségek esetében a házas termékenységi arányszámok szórásterjedelme – a jóval nagyobb esetszám dacára – lényegesen kisebb annál, mint amit az etnikai csoportoknál tapasztalhattunk. Ennek oka az adatok kiegyensúlyozottsága, a szélső értékek kisebb mértékű extrémítása.
- A legalacsonyabb 20 értékből 13 városi izraelita közösséghez kapcsolódik, ugyanakkor a vármegyékben élő izraeliták házas termékenysége jóval magasabb: az ugocsai és beregi zsidóság házas termékenységi arányszámai a legmagasabb értékek listáján is szerepelnek.
- A 20 legmagasabb fertilitású vallási csoportból 16 római vagy görög katolikus, földrajzi megoszlásukat tekintve pedig a legtöbben Északkelet-Magyarországot és a Székelyföldet képviselik.
- Míg az etnikumok esetében nem különültek el élesen a városok és a megyék a házas termékenység nagysága szerint, addig a 20 legalacsonyabb fertilitású felekezeti közösségből 15, míg a legmagasabb értékűek közül csak kettő nagyvárosi.

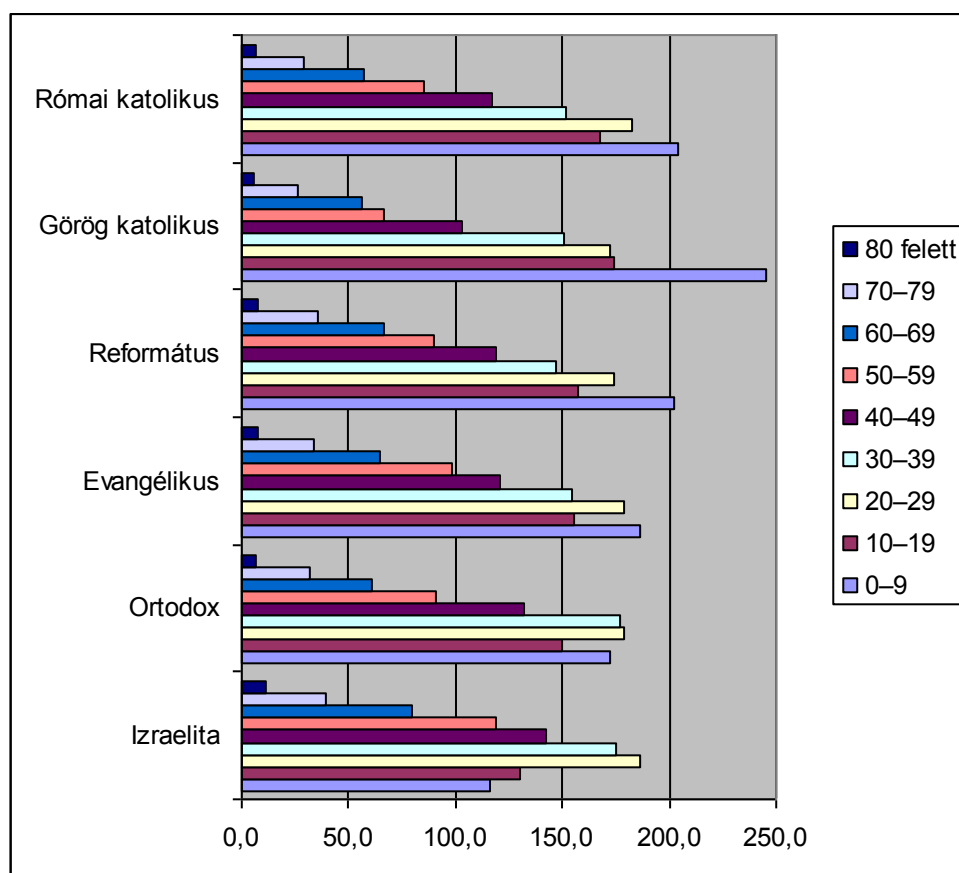
Utóbbi tény azért lényeges, mert ez esetben látványosan szétválnak – legalábbis a szélső értékeket illetően – az etnikai és a vallási szegmens demográfiai szabályszerűségei. A jelenség közvetlen oka az etnikumok termékenységi arányszámainak nagyobb szórásterjedelme: az extrém magas/alacsony értékeknél a településföldrajzi szempontok már kevésbé fontosak, vagy egyenesen jelentéktelenek. A közvetett ok pedig az érintett etnikai közösségek szinte jelentéktelen helyi számaránya, ugyanis vélhetően a csekély reprezentáció áll a kiugróan alacsony vagy magas mutatók mögött. Feltételezésünket igazolja, hogy a „konzolidáltabban szélsőséges” felekezeti közösségek jelentősebb összlakossági arányt képviselnek, különösen a magas arányszámoknál: itt a felekezeti csoportok – ellentétben az etnikai rekordértékeket megjelenítő marginális szórványközosségekkel – a helyi lakosság többségét vagy jelentős hányadát adják. (A legmagasabb etnikai fertilitási mutatókat ismertető táblázatban egyébként a szórványközösségek csak a lista első 13 helyet foglalják el, onnantól szintén többséget vagy erős kisebbséget képező csoportok következnek, a felekezeti rekordértékekhez hasonló

arányszámokkal.)

V/4. A felekezeti demográfia idődinamikai sajátosságai

Mint láttuk, Magyarország felekezeti sokszínűsége – szemben az elveszített etnikai diverzitással – Trianon után is megmaradt. Tudjuk azt is, hogy a korabeli statisztikai adatközlés sokkal bőségebb az egyházakat, mint az anyanyelvi csoportokat illetően. Az 1910–1930 közötti idődinamikai vizsgálódások során összesen hat felekezet (római katolikusok, görög katolikusok, reformátusok, evangélikusok, ortodoxok, izraeliták) adatait elemeztük, ugyanis kihagytuk a szállásterületük elcsatolásával jelentéktelenné vált unitáriusokat, valamint az egyéb felekezetűeket. Az etnikumok esetében alkalmazott eljáráshoz hasonlóan itt is az 1930-as, ezúttal vallási alapon kategorizált női korfák ismertetésével kezdjük a kronológiai alfejezetet.

86. ábra: A nők korcsoportos megoszlása Magyarországon felekezetenként 1930-ban (‰)

A korfán – az összlakossághoz hasonlóan – a római katolikusok, a görög katolikusok, a

reformátusok és az evangélikusok gyarapodó tendenciát mutatnak, az ortodoxoknál és az izraelitáknál viszont a demográfiai utánpótlás csökkenése látható. A kormegoszlás mértéke azonban mindkét csoportban igen eltérő. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az adott évben az egyházak a demográfiai lejtmenet különböző fázisaiban voltak. Nem vonhatunk tehát egyértelmű határvonalat az utánpótlás tekintetében 1930-ban *éppen* növekvő nyugati keresztény felekezetek és az ugyanezen szempontból *éppen* csökkenő két másik egyház között. Érdeemes viszont megvizsgálni az utánpótlási arány nagysága szerinti sorrendet. Amint az alábbi táblázatból is látható, mindegy, hogy az utánpótlási bázis fogalmát a 10, 20 vagy 30 év alattiakra vonatkoztatjuk, az egyházak sorrendje hasonlóan alakul.

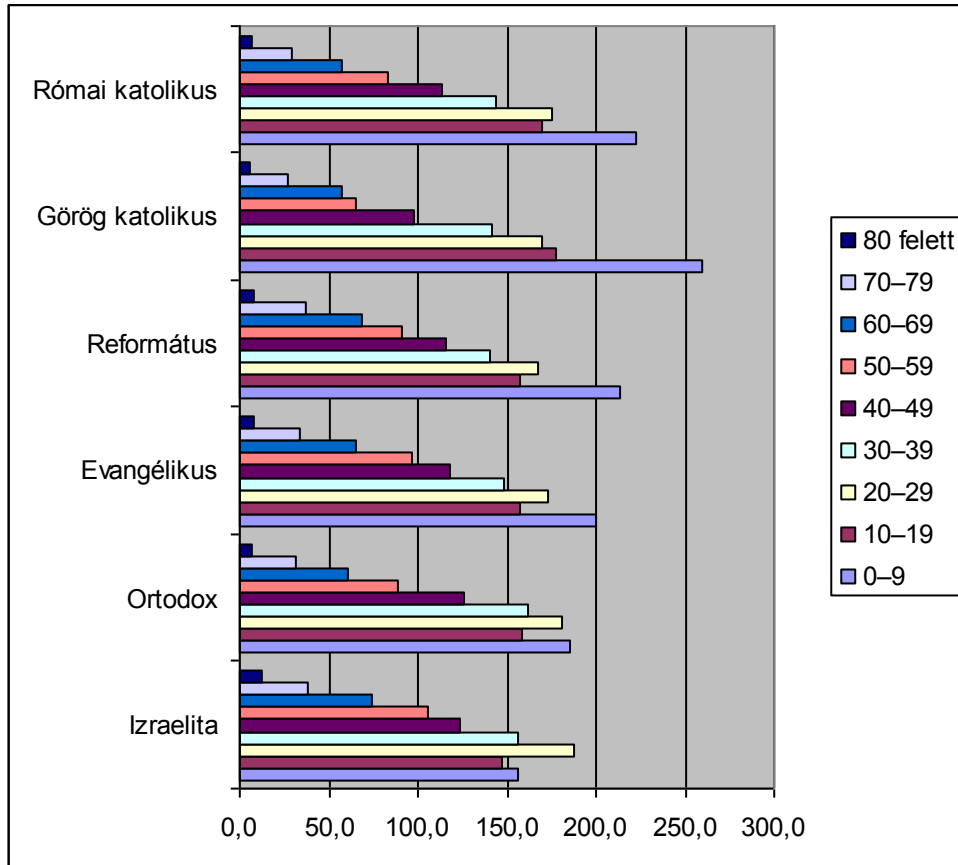
29. táblázat: Fiatal korcsoportok aránya az egyes felekezetek női népességén belül 1930-ban (‰)

0–9 évesek		0–19 évesek		0–29 évesek	
Görög katolikus	245,1	Görög katolikus	419,3	Görög katolikus	591,3
Római katolikus	203,9	Római katolikus	371,9	Római katolikus	554,0
Református	202,4	Összlakosság	361,5	Összlakosság	541,8
Összlakosság	198,5	Református	360,2	Református	534,7
Evangélikus	186,0	Evangélikus	341,8	Evangélikus	520,6
Ortodox	172,2	Ortodox	321,7	Ortodox	500,8
Izraelita	116,0	Izraelita	246,2	Izraelita	432,2

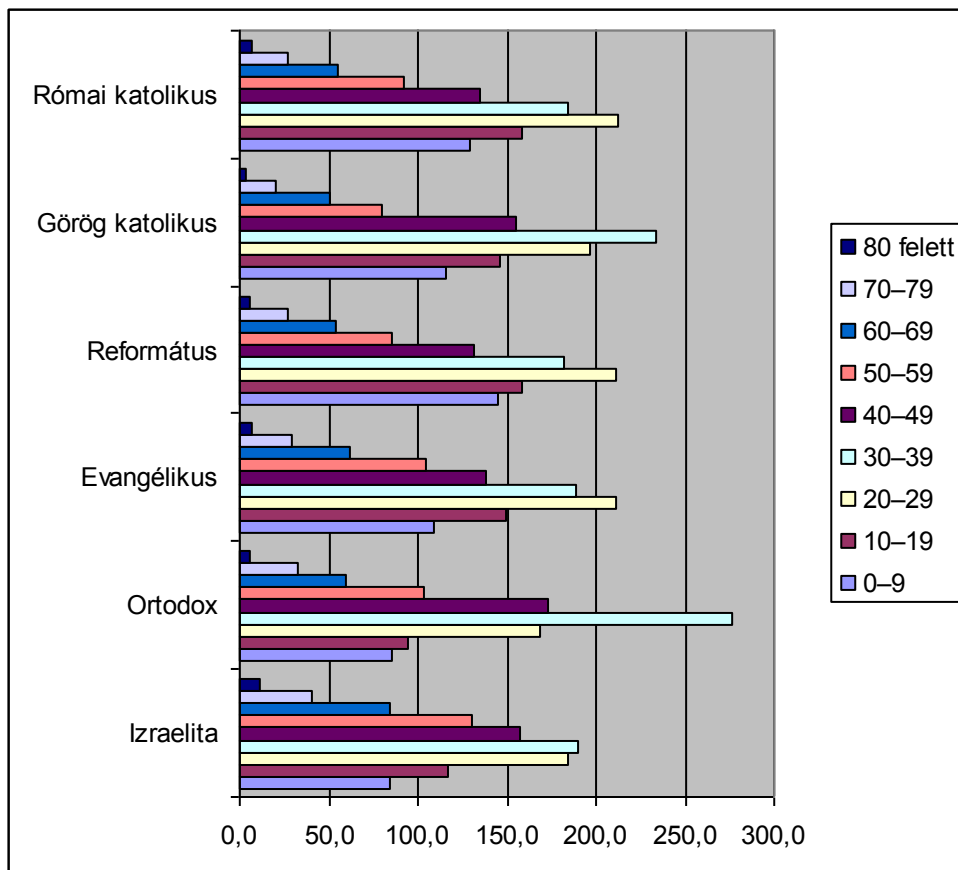
Eszerint a kimagasló utánpótlással rendelkező görög katolikusokat a római katolikusok, a reformátusok és az evangélikusok, majd az ortodoxok követik (mindhárom oszlopban jóval kisebb értékekkel), utolsó helyen pedig – a többiektől ugyancsak jócskán leszakadva – az izraeliták találhatók. A két szélső érték tehát mindegyik csoportban, de különösen a tíz év alattiaknál, lényegesen eltér a többitől, miközben a középső négy felekezet adatai között mérsékelt a különbség. Másképp fogalmazva a római katolikusokat nagyobb értéktávolság választja el a listán előttük álló görög katolikusoktól, mint a jóval mögöttük lévő ortodoxoktól, az ortodoxok pedig nagyobb hasonlóságot mutatnak a római katolikusokkal, mint az utánuk következő izraelitákkal.

A felekezeti korfák különbözőségeit tovább árnyalják a vármegyék, illetve a törvényhatósági jogú városok összességére számított női korcsoportok.

87. ábra: A nők korcsoportos megoszlása a vármegyékben felekezetenként 1930-ban (%)

88. ábra: A nők korcsoportos megoszlása a törvényhatósági jogú városokban felekezetenként 1930-ban (%)

A vármegyei lakosságnál a tíz év alattiak aránya kizárólag az izraeliták esetében múlja alul más életkorcsoportokét, vagyis csak itt prognosztizálható biztosan a későbbi létszámcsökkenés. A tjt-v-kben viszont mindegyik egyháznál a tíz év alattiak jelentős csökkenése tapasztalható. A városi lakosság előregedése tehát a 20. század első harmadában olyan általános, hogy nincs olyan felekezet, amely e tendencia alól kivonta volna magát.

Az alábbiakban az egyházakra vonatkoztatott férjezettségi, házas termékenységi és általános termékenységi arányszámoknak a népszámlálási években mért értékeit látjuk. (Az 1910-es oszlopoknál, a már megszokott módon, a 33 törvényhatóságra szűkített terület adatai láthatók.)

30. táblázat: A felekezetek termékenységi komponenseinek alakulása 1910–1930 között

	Férjezettség			Házas term-i arányszám			Ált. term-i arányszám		
	1910	1920	1930	1910	1920	1930	1910	1920	1930
Római katolikus	63,8	57,9	59,6	212,7	196,2	137,2	148,6	123,4	90,2
Görög katolikus	62,0	59,1	61,2	236,2	251,8	201,1	162,5	159,5	132,9
Református	66,3	59,2	60,2	183,3	181,0	139,3	131,8	116,2	92,9
Evangélikus	66,7	58,0	60,4	186,0	179,1	118,6	132,3	111,2	77,1
Ortodox	64,6	60,8	62,7	173,5	185,4	111,2	133,0	129,0	86,5
Izraelita	58,0	52,0	54,0	134,8	106,0	71,2	82,8	57,1	39,6
Összlakosság	64,0	57,8	59,5	200,7	184,5	134,5	140,3	115,5	88,0

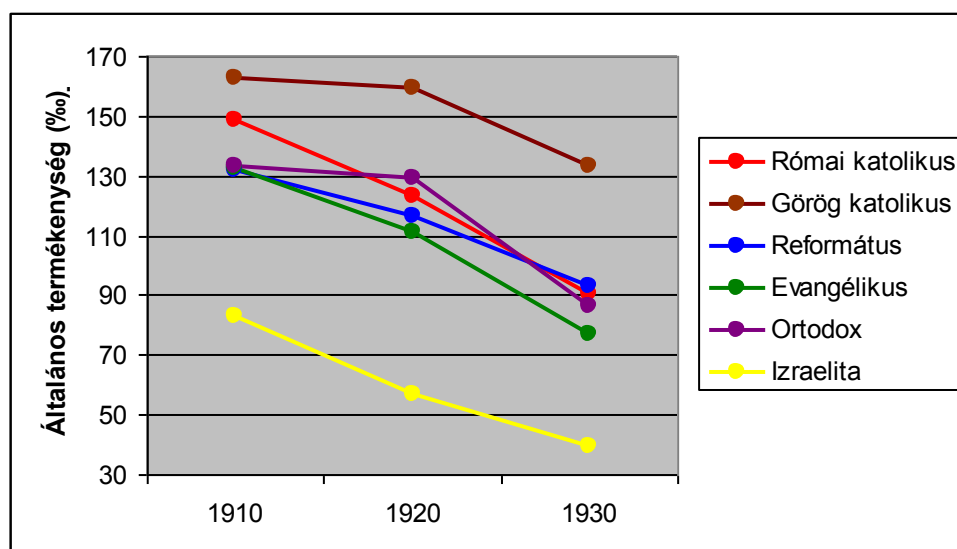
Akárcsak az utánpótlási arányoknál, az általános termékenység esetében is látható az a sajátos szóródás, amely a szélső értékeket megjelenítő két felekezetet teljesen elkülöníti az egymáshoz viszonylag közeli arányszámokat felmutató többi egyháztól. Az értékek ily módon való alakulása már az 1910-es adatoknál kimutatható, s az évtizedek múltán mind markánsabbá vált.

Itt kell megjegyeznünk, hogy a csecsemő- és gyermekkori halálozások felekezetenként eltérő arányai miatt a nettó reprodukciós mutatók terén sokkal kisebbek a különbségek, mint amelyeket a fenti táblázatban láttunk. A két világháború közötti szakirodalomban az egy nőre jutó élveszületések számának és a népszámlálás eszmei időpontjában életben lévő gyermekek számának (tehát a korabeli értelmezés szerinti nettó reprodukciónak) az összehasonlítását is megtaláljuk (THIRRING, 1936), noha ezeket az arányszámokat – az adott korban használt termékenységdefinícióknak megfelelően – nem a produktív évekre, hanem a teljes felnőtt életciklusra kalkulálták. (Az idősebb generációk magasabb fertilitása miatt az utóbbi számítási mód esetén magasabbak az értékek.) Az említett összehasonlítás alapján 1930-ban a

görög katolikusoknál egy férjzett nőre átlagosan 3,98 élveszületés, és 2,25 életben lévő gyermek jutott. Ugyanez a két átlagérték az izraelitáknál 2,40, illetve 1,88. A legnagyobb és a legkisebb gyermekvállalási hajlandóságot felmutató két felekezetekre vonatkozó átlagértékek különbsége tehát az élveszületések esetében 1,58, míg az életben lévő gyermekeknél csak 0,37, ami a görög katolikusok magasabb, és az izraeliták alacsonyabb – tehát a termékenység nagyságával éppen egyenesen arányos – csecsemő- és gyermekhalandósági mutatóira vezethető vissza.

Az alábbi grafikon – az iménti táblázatban foglalt adatok alapján – a felekezetek általános termékenységének időbeli alakulását szemlélteti. (A férjzettség és a házas termékenység pontdiagramos ábrázolásától, tekintettel a diagramelemek nagyobb számára, ezúttal áttekinthetőségi szempontok miatt eltekintettünk.)

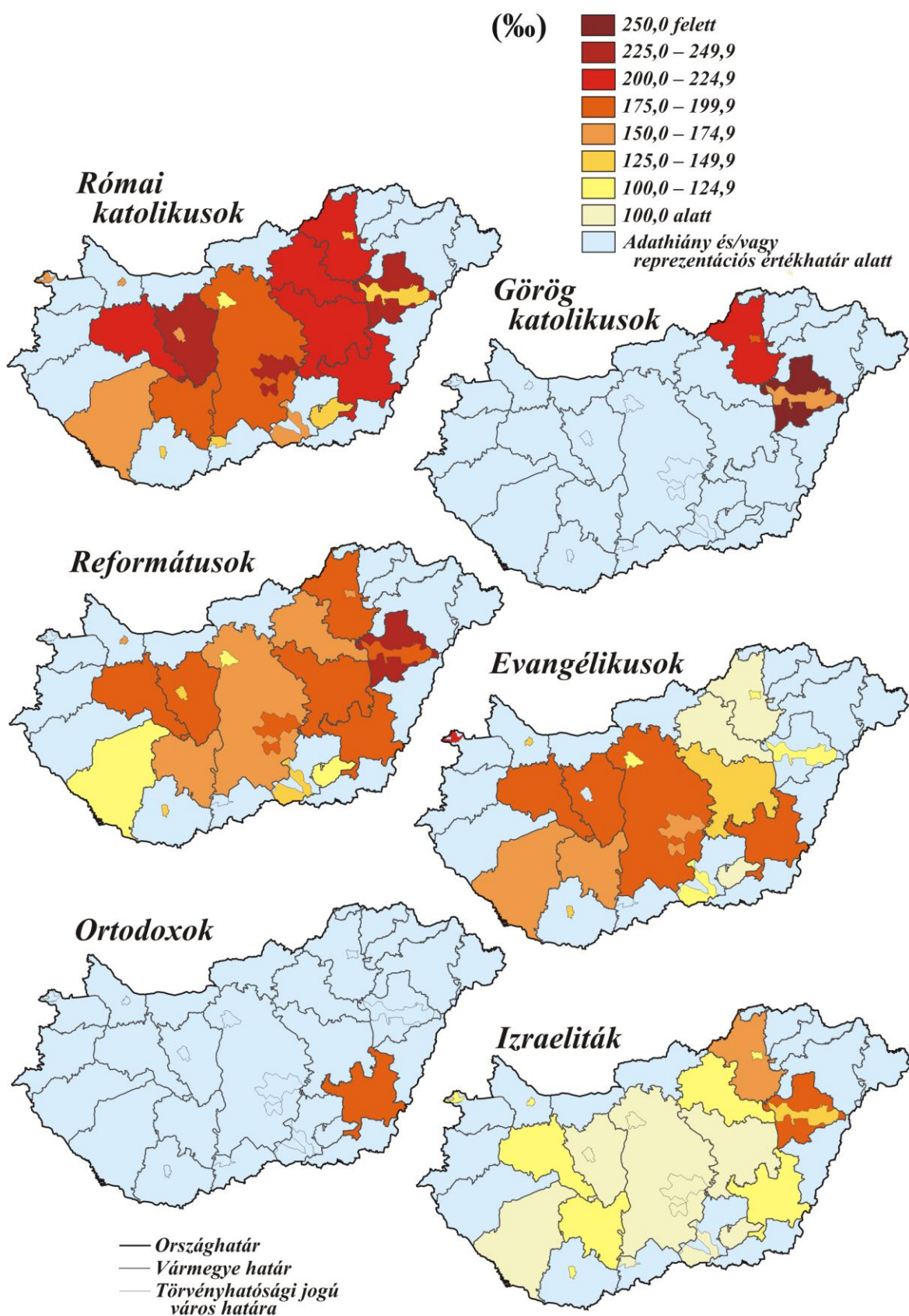
89. ábra: A felekezetek általános termékenységének alakulása 1910–1930 között

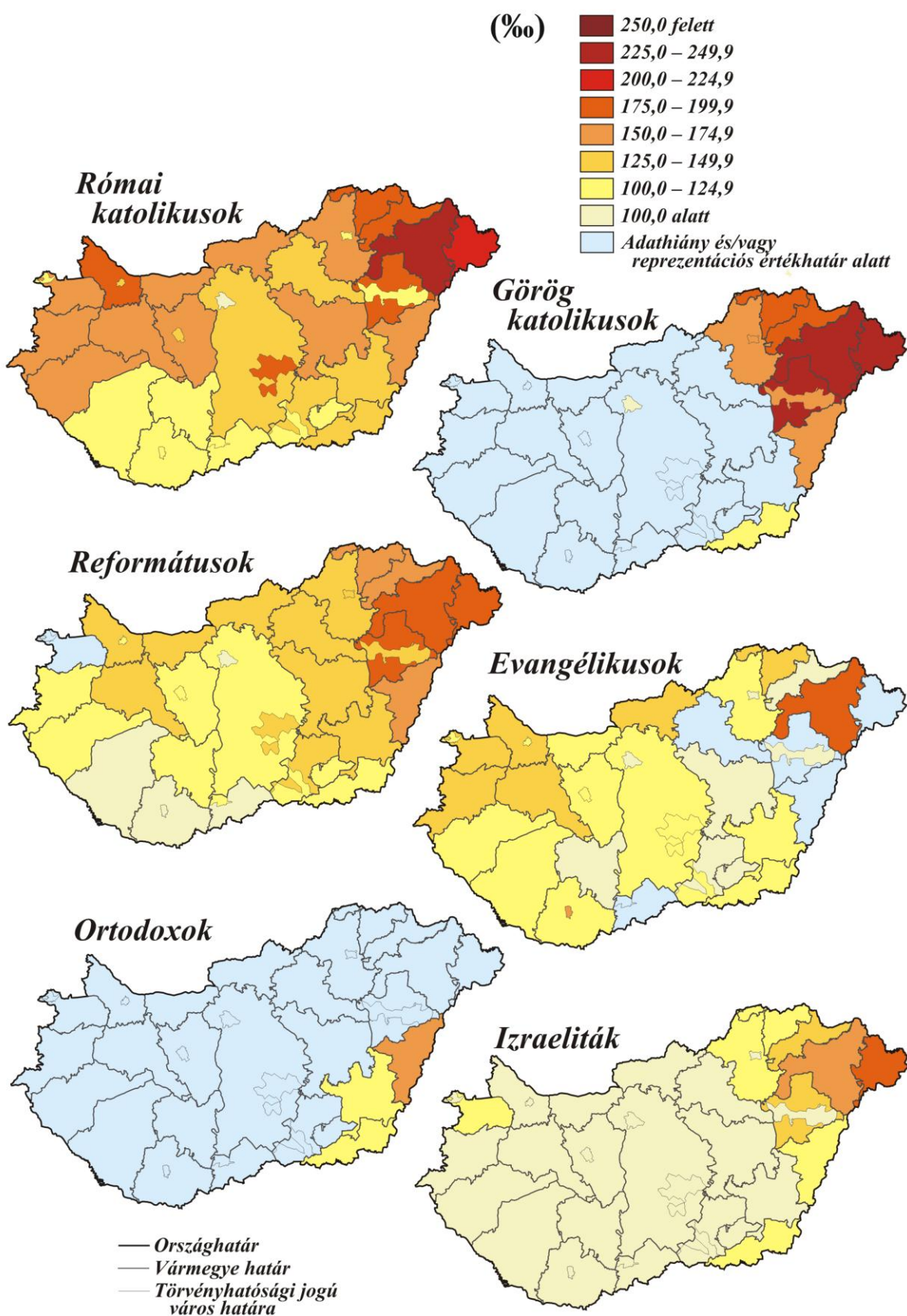

Látjuk, hogy 1910–1930 között minden felekezet általános termékenysége komoly mértékben esett, függetlenül eredendően magas vagy alacsony értéküktől. Kivételes esetekként az ortodoxoknál az első tíz évben alig csökkent, a görög katolikusoknál pedig még nőtt is az általános termékenység, ami házas termékenységük ideiglenes erősödésének köszönhető. A felekezetek többségét azonban a nagyjából egyenletes értékcsökkenés jellemezte, ami mögött 1910–1920 között elsősorban a férjzettség, 1920–1930 között pedig a házas termékenység csökkenése áll. Az alábbiakban ez utóbbi jelenséggel, vagyis a férjzett nők gyermekvállalási hajlandóságának egy évtized alatti drasztikus csökkenésével, pontosabban annak felekezeti vonatkozásaival foglalkozunk.

1920-as és 1930-as térképeinken törvényhatósági szinten mutatjuk, hogyan változott az említett időszakban a felekezetek fertilitása. Miután a húszas évek felekezeti elveszületési statisztikái nem tartalmazzák a Trianonban két vagy több részre osztott vármegyék adatait, a két évszám adatai csak részben vethetők össze.

90–101. ábra: Felekezetek általános házas termékenysége 1920-ban és 1930-ban törvényhatóságoként (%)

A térképek alapján a két világháború között is a történelmi Magyarországon érvényes összefüggések érvényesek. *Az egyes felekezetek megyei házasság termékenységi értékei mindhárom népszámlálási évben korrelációt mutatnak a megyei összlakossági házasság termékenységi arányszámokkal, s ennél fogva egymással is. Ez azt jelenti, hogy elsősorban nem a vallás, hanem a földrajzi faktor határozza meg a házasság termékenység megyei értékeit.* (A termékenység felekezeti determinációja esetén ugyanis az egyházak hasonló termékenység értékeket mutatnának fel a megyékben, a megyék összlakosságának fertilitását pedig lényegesen meghatároznák a helyi felekezeti arányok.) Fontos hangsúlyoznunk, hogy „földrajzi” jelző alkalmazása természetesen csupán kényszermegoldás, hiszen a konkrét változók ismerete helyett be kell érünk annak tudatával, hogy „a magyarországi fertilitáscsökkenés gazdasági, szociológiai, politikai, pszichológiai és feltehetően egyéb mozgatórugóit mind ez ideig nem sikerült feltérképeznünk és még kevésbé kvantitatív modellel verifikálni” (DÁNYI, 1994: 111).

A kartogramok ugyanakkor az értékek korrelációján túl még két lényeges jelenséget megmutatnak:

1. egyes megyékben nem érvényesül az értékek párhuzamos területi alakulásának a szabályszerűsége, tehát országos szinten nem teljes a korreláció;
2. valamennyi megyében megfigyelhető a katolikus és a református értékeknek az előbbi javára szóló, tehát önálló szabályszerűségként is értelmezhető különbözősége.

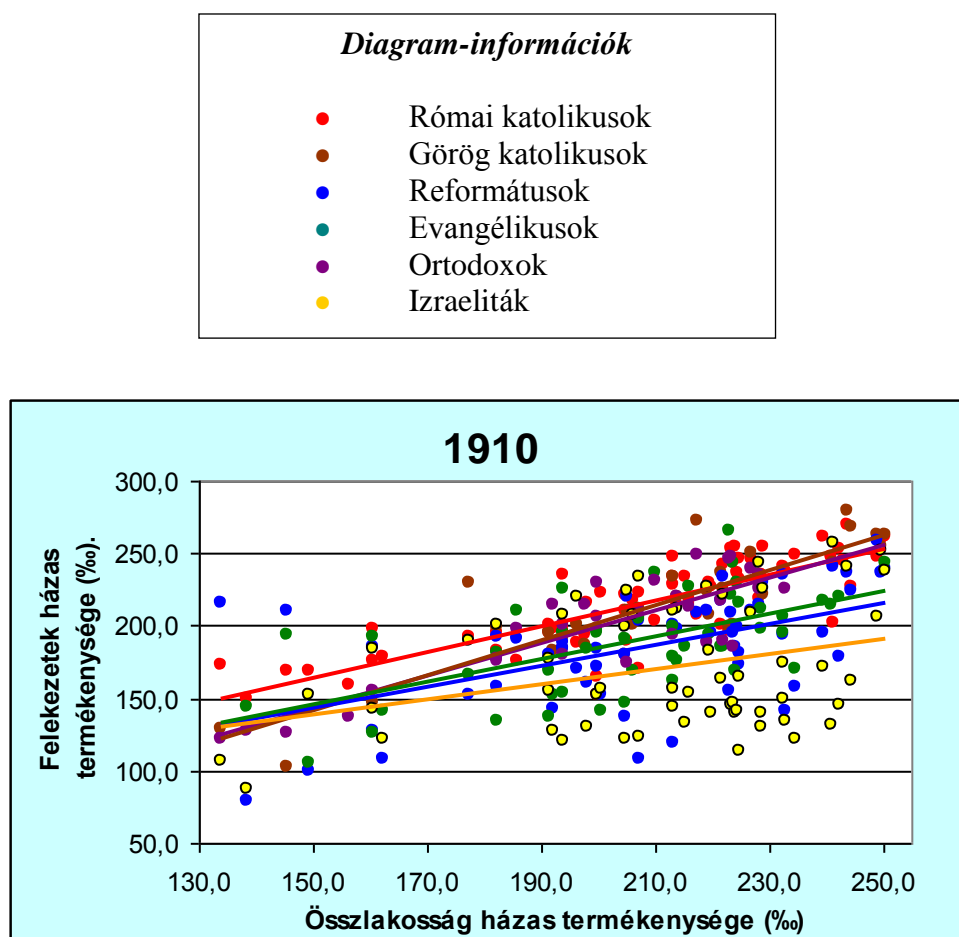
Mindkét jelenség arra utal, hogy a földrajzi faktor mellett bizonyos keretek között a vallási faktor jelenléte is tetten érhető – feltételezve természetesen, hogy a felekezetek említett sajátosságai mögött nem egyéb változók állnak. Számunkra elsősorban a második megállapítás bír jelentőséggel, abból ugyanis levezethetjük kutatásunk két alapkérdését: meghatározza-e a vallás a demográfiai magatartást, s ha igen, a felekezeti determinációt hogyan hozhatjuk összhangba más oksági változókkal? A kérdésre adható választ a következő alfejezetben fejtjük ki részletesen.

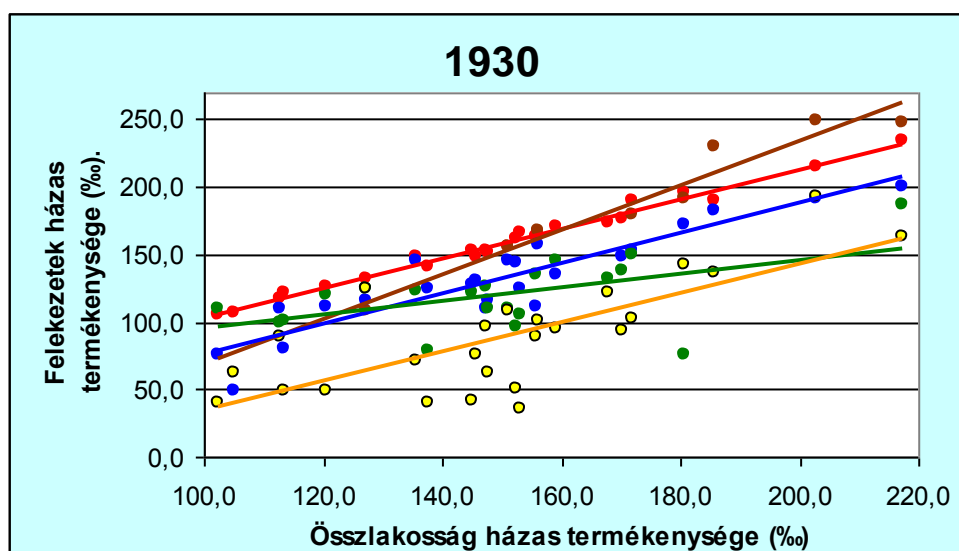
V/5. Az elsődleges és másodlagos demográfiai faktor

Alább látható grafikonunk célja, hogy általános, egzakt és azonnal átlátható képet kapjunk a két egymás mellett ható oksági tényező, a földrajzi és a felekezeti faktor kölcsönös

viszonyáról. A pontdiagramok – a hozzájuk tartozó regressziós egyenesekkel együtt – az összlakossági és a felekezeti értékek közötti, imént említett korrelációt mutatják. A diagramelemek az egyes vármegyék felekezeti csoportjainak felelnek meg. Házasság termékenységi értékeik az Y-tengelyen, míg az adott diagramelemhez tartozó megye összlakossági fertilitási értékei az x-tengelyen láthatók. Diagramunk tehát tulajdonképpen függőleges sorba rendezett, az egyes törvényhatóságok felekezeti csoportjai által képzett pontok sokasága (ez a diagramelemek nagy száma miatt tisztán csak az x-tengely két végén észlelhető). A diagram csak vármegyei adatokat tartalmaz, mert a nagyvárosok bevonása esetén túlságosan magától értetődő lett volna a korreláció.

102–103. ábra: Az összlakossági és a felekezeti házasság termékenység együttes alakulása a vármegyékben 1910-ben és 1930-ban

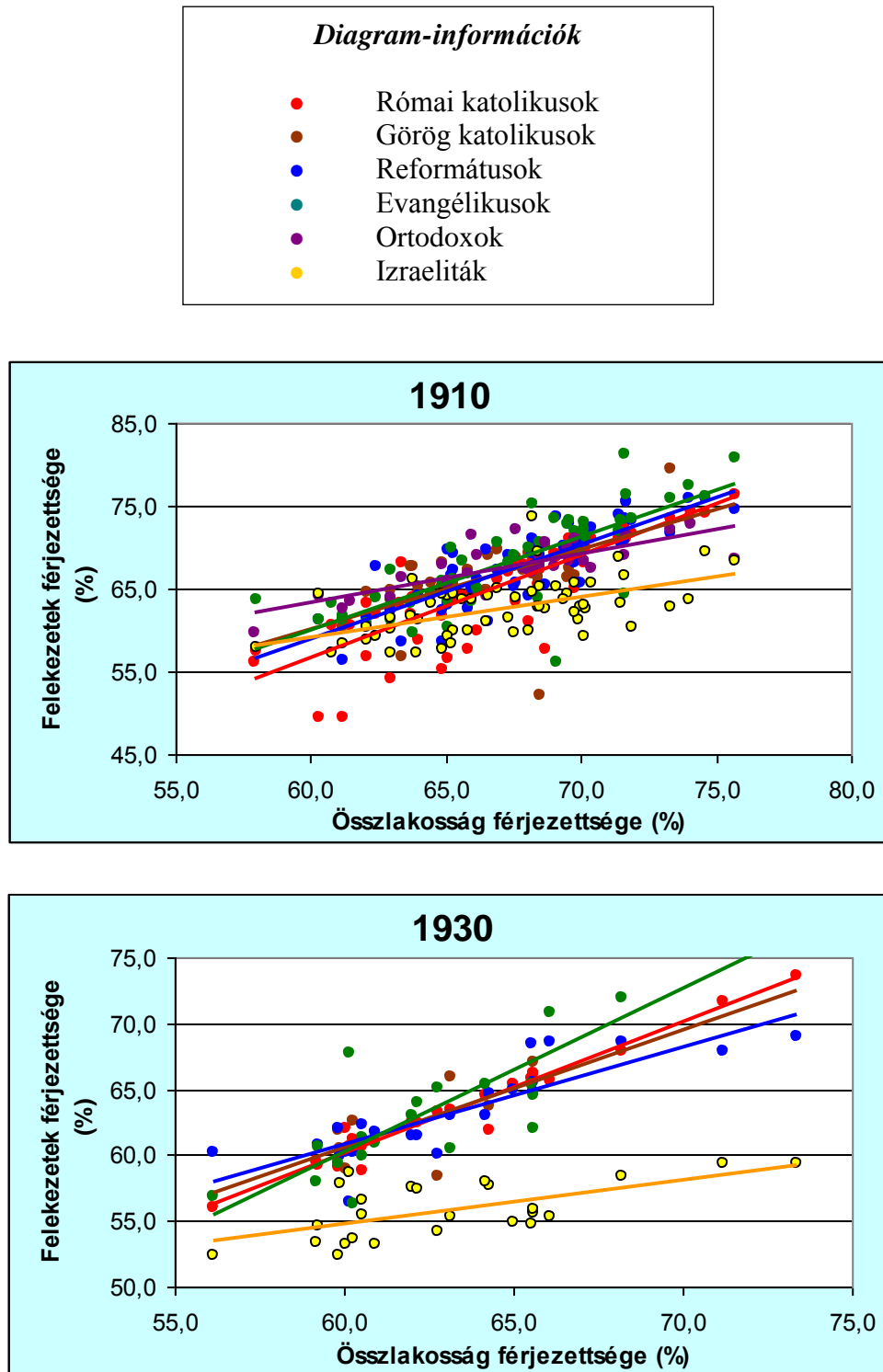
A diagramelemek elhelyezkedése és főképp a regressziós egyenesek iránya egyértelműen visszaigazolja az egyes vármegyék összlakossági és felekezeti értékeinek az összefüggését. A párhuzamosan futó egyenesek pedig a sorrendiség terén érvényesülő – fentebb a római katolikusok és a reformátusok példáján ismertetett – szabályszerűségeket mutatják. *A földrajzi tényező tehát meghatározza egy adott régió termékenységi szintjének nagyságrendjét, a vallási-kulturális tényező pedig az adott felekezetek termékenységi mutatóinak sorrendiségét determinálja a termékenységi szinttartománytól függetlenül. A földrajzi tényezőt elsődleges, a vallási-kulturális tényezőt másodlagos demográfiai faktornak nevezzük.*

Itt kell megjegyeznünk, hogy a másodlagos demográfiai faktor léte akkor is megállapítható, ha egy felekezet nem országosan, hanem csak egyes régiókban foglal el más felekezetekhez képest sajátos demográfiai pozíciót. A felekezeti sajátosságok nem feltétlenül univerzálisak. Például a zsidóság, amely országos szinten a legalacsonyabb házas termékenységi arányszámmal rendelkezett, Északkelet-Magyarországon és Észak-Erdélyben – tehát egy összefüggő, nagyobb régióban – kimagasló értékeket mutatott fel, s itt több megyében is ők produkálták a legmagasabb fertilitást. Ugyanakkor kétségtelen, hogy minél kisebb földrajzi területen érvényesül a felekezetek között valamely demográfiai szabályszerűség, annál kisebb a valószínűsége, hogy speciálisan a valláshoz köthető jelenségről van szó.

A megyei szinten mért összlakossági és felekezeti értékek korrelációja a másik komponens, a férjzettség esetében is érvényes, ugyanakkor itt hiányoznak a házas termékenység esetében meglévő felekezetközi szabályszerűségek. Összehasonlítási céllal ezek alakulását is

megmutatjuk.

104–105. ábra: Az összlakossági és a felekezeti férjezettség együttes alakulása a vármegyékben 1910-ben és 1930-ban

A különböző felekezetek regressziós egyenesei – a teljesen egyedi függvényt produkáló izraelitákat leszámítva – szinte ugyanazon metszéspontban keresztezik egymást, vagyis a

férjezettség esetében sehol nem találjuk nyomát a házas termékenység esetében látott felekezetközi szabályszerűségnek. A másodlagos demográfiai faktor hiánya azonban nem jelent rendszernélküliséget: a közös metszéspontban találkozó (vagy annak közelében elhaladó) regressziós egyenesek egy általánosan érvényes területi kiegyenlítettiségre utalnak, amelynek során a szélsőségesen alacsony helyi értékeket felmutató felekezeteket más megyékben kirívóan magas arányszámok jellemzik, míg más felekezetek az alacsony és a magas nupcialitású megyékben is mérsékeltnek számító értékeket produkálnak..

Visszatérve a házas termékenységre, alábbi ábráink szintén a római katolikusok és a reformátusok példáján szemléltetik az elsődleges és másodlagos demográfiai faktorok megnyilvánulását. Pontdiagramjainkon két teljesen különböző karakterű megye, Baranya és Hajdú településeit hasonlítjuk össze; a különbözőségeik megnyilvánulásait az alábbi táblázatban foglaltuk össze.

31. táblázat: Az összehasonlítás alá vont megyék néhány paramétere

	Baranya	Hajdú
Tájszerkezet	dombvidéki	síkvidéki
Településszerkezet	aprófalvak	óriásfalvak
TFR ²⁹	3.82	6.03
Római katolikusok (%)	76.3	12.9
Reformátusok (%)	11,5	75.9
Esetszám ³⁰	358	172

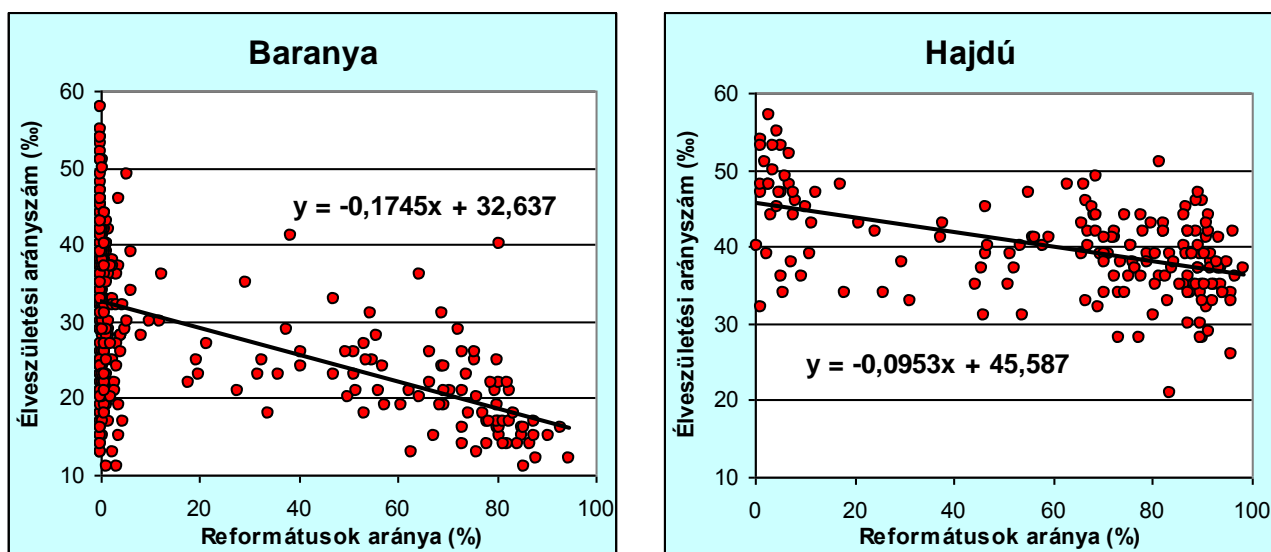
Az összehasonlítás során az egyes helységek református lakóinak aránya és élveszületési arányszáma között kerestünk korrelációt. (A korabeli statisztikai adatközlésben a kistelepülésekre nem számíthatók ki a termékenységi mutatók, ezért itt ezt a „gyengébb” mutatót használjuk. Miután a települések élveszületési arányszámát kiszámított formában, de tíz éves átlagban közli a statisztika, összehasonlításunk az 1901–1910 közötti időszakra vonatkozik.) Ábránkon a diagramelemek értelemszerűen a vonatkozó térségek településeit

²⁹ A megyei TFR elrejti/elfedi a demográfiai depresszió két fontos megnyilvánulási formáját. Az egyik a kirívóan alacsony gyermekvállalási hajlandóságot felmutató települések magas száma. Kovács (1923) szerint a megye lakosságának 24%-a lakik olyan településen, ahol az élveszületési arányszám nem éri el az általa kritikusnak tekintett 25%-ot. A másik tényező a magas csecsemő- és gyermekhalandóság (az 1910-ben meghaltak 44%-a öt éven aluli volt), aminek következtében a családonkénti 3-4 gyermek is csak a reprodukciós szint fenntartására volt elegendő.

³⁰ Miután az óriásfalvas jelleg miatt csupán 20 település található Hajdú megyében, a vizsgált helységek körét itt kiegészítettük a környező vármegyék (Hajdú megyéhez hasonló adottságú) járásainak a településeivel, 172-ra emelve az elemzési egységek számát.

jelölik.

106–107. ábra: A református létszamarány és az élveszületési arányszám összefüggései a baranyai és hajdúsági településeken 1901–1910 között

A diagraemelemből képzett regressziós egyenesekből a magas szórásstartomány ellenére is jól látható a két változó közötti negatív korreláció. A diagramok szerint minél nagyobb egy településen a reformátusok aránya, általában annál kisebb ott az élveszületési arányszám, függetlenül az adott területi egység felekezeti, demográfiai és településföldrajzi sajátosságaitól. Az ábrák ugyanakkor az elsődleges és másodlagos demográfiai faktort is látványosan illusztrálják. Az y-tengelyt szándékosan ugyanarra az intervallumra tüntettük fel, így látható, hogy a két megyében a diagraemelemek az y-tengely különböző értéktartományában, viszont hasonló lejtésű egyenesek körül szóródnak. Az $y=ax+b$ függvényben a „b” az elsődleges, az „a” pedig a másodlagos demográfiai faktor, vagyis az előbbi a regressziós egyenesnek az y-tengelyen elfoglalt pozícióját, utóbbi pedig az egyenes irányát, „dőlésszögét” határozza meg.

A következő kérdés, hogy a másodlagos demográfiai faktor milyen mértékben befolyásolhatja egy adott népesség egészének a házas termékenységét. Megválaszolásához egy harmadik paramétert is be kell iktatnunk, ez pedig az adott területen belüli felekezeti aránymegoszlás. Ha egy területen meghatározó arányt képvisel egy olyan felekezet, amely a házas termékenység vonatkozásában a többi vallási csoporthoz képest – akár pozitív, akár negatív irányban – jelentősen eltérő értéket képvisel, akkor az az ott élő népesség egészének is mérhetően befolyásolja a termékenységi mutatóit, természetesen az elsődleges faktor által meghatározott keretek között. Mindez a települések vonatkozásában a fenti grafikonokon a

nagy szórássterjedelem ellenére is jól látszik, megyei szinten pedig két szomszédos és egyazon demográfiai régióhoz tartozó északkeleti vármegye, Hajdú és Szabolcs példáján illusztrálható. A két megye földrajzi, etnikai, történelmi és településszerkezeti szempontból igen hasonló tulajdonságokkal rendelkezik (alföldi térség, homogén magyar lakosság, kirívóan magas házasságtermékenység, stb.), a felekezeti összetétel kivételével, amely az alábbi táblázatban látható.

32. táblázat: Hajdú és Szabolcs megyék felekezeti összetétele 1910-ben (%)

	R.kat.	G.kat.	Reform.	Izraelita	Egyéb
Hajdú	11.5	7.8	75.9	4.3	0.5
Szabolcs	28.3	19.8	38.0	7.9	6.0

A fő különbség, hogy amíg Hajdú több mint háromnegyed részben református többségű, addig Szabolcsban a római és a görög katolikus népesség dominál, noha a reformátusok itt is jelentős arányban képviseltetik magukat. Alább négy nagy felekezet házasságtermékenységi adatai láthatók.

33. táblázat: Hajdú és Szabolcs megyék felekezeti csoportjainak házasságtermékenysége 1910-ben (‰)

	R.kat.	G.kat.	Reform.	Izraelita	Összlak.
Hajdú	269.8	279.6	236.8	241.0	243.7
Szabolcs	261.0	262.8	239.3	238.0	250.4

Megfigyelhetjük, hogy míg a reformátusok kivételével Hajdú megyében minden felekezet magasabb házasságtermékenységet mutat fel (és a reformátusok különbözete is csekély a többi felekezethez képest), addig az összslakosságot tekintve Szabolcs áll előrébb. A jelenség egyértelműen a két megye eltérő felekezeti megoszlására vezethető vissza. A vallási faktor jelentősége konkrétan kimutatható, ha a megyék házasságtermékenységét az adott felekezethez kapcsolódó törvényes élveszületések, illetve 15–49 éves férjzett nők számát levonva számítjuk ki. Alábbi táblázatunk a két megye tényleges, valamint a római és a görög katolikusok összessége, továbbá a reformátusok nélkül számított házasságtermékenységi arányszámait mutatja.

34. táblázat: Hajdú és Szabolcs megyék tényleges, illetve részslakosságra számított házasságtermékenysége 1910-ben (‰)

	HTA I.*	HTA II.**	HTA III.***
Hajdú	243.7	236.6	265.5
Szabolcs	250.4	239.4	256.9

* *Összlakosság.*

** *Római és görög katolikusok nélkül.*

*** *Reformátusok nélkül.*

Amíg tehát a katolikusok nélkül Hajdúban 7,1 ezrelékponttal, Szabolcsban pedig 11 ezrelékponttal kisebb, addig a reformátusok hiányában az előbbi megyében 21,7 ezrelékponttal, Szabolcsban pedig 6,5 ezrelékponttal nagyobb a házasság termékenysége, amit az alábbi táblázatban összegeztünk.

35. táblázat: Katolikusok és reformátusok „hozzájárulása” a megyei házasság termékenységre (ezrelékpontban megadva)

	Katolikusok	Reformátusok
Hajdú	7.1	-21.7
Szabolcs	11.0	-6.5

Hajdú megyében a reformátusok, Szabolcs megyében a katolikusok határozták meg nagyobb mértékben az összlakosság házasság termékenységeit. A meghatározottság mértéke azonban különböző, ugyanis a nevezett felekezeti csoportoknak „kompenzálniuk kellett” az adott megyében a másik felekezet ellentétes irányú befolyását. Az „erősebb” felekezeti csoport demográfiai befolyásának tényleges mértékét úgy kaphatjuk meg, ha az egyes sorokban a magasabb abszolút értéket felmutató számból kivonjuk a kisebb abszolút értékkel rendelkezőt. Ennek elvégzését követően megállapíthatjuk, hogy a két megye házasság termékenysége közötti különbség elsősorban a Hajdú megyei reformátusok, másodsorban a Szabolcs megyei katolikusok magasabb értékeire vezethető vissza. Hozzá kell tennünk, hogy mindez akkor igaz, ha mindkét megyében az elsődleges demográfiai faktor azonos mértékű hatását feltételezzük.

Összességében tehát úgy fogalmazhatunk, hogy a másodlagos demográfiai faktor – a felekezeti arányoktól függően – egy-egy megyén, illetve demográfiai régió *belül* hatást gyakorolhat az összlakosság fertilitási szintjére, de a Kárpát-medencében tapasztalt nagyobb területi eltéréseket már nem magyarázza meg.³¹ Fontos viszont hangsúlyoznunk, hogy a

³¹ Látnunk kell, hogy létezik olyan egyéb társadalmi tény – így például az urbánus társadalmi létforma –, amely az itt elsődlegesnek nevezett faktornál is markánsabb hatást gyakorol a termékenység szintjére. Ebben a létformában minden, demográfiai szempontból meghatározó változó – industrializáció, csecsemőhalálozás, alfabetizáció, iskolázottsági szint, szekularizáció – a termékenységsökkenést erőteljesebben elősegítő értékszintet képvisel. Ezt figyelembe véve valójában a településkategóriát kellene elsődleges, a földrajzi tényezőt másodlagos és az etnikai/felekezeti kötődést harmadlagos demográfiai faktornak neveznünk. Miután

felekezeti házas termékenység országos sorrendje nem azonos a megyei szintű sorrendiséget meghatározó másodlagos demográfiai faktorról. Jól illusztrálja ezt a római katolikusok és a reformátusok példája: 1930-ban országos szinten az utóbbiak, az egyes megyékben az előbbiek mutatták fel a magasabb házas termékenységet. A látszólagos paradoxon az eltérő országos eloszlási aránnyal – konkrétan a reformátusoknak a kiemelkedően magas termékenységű Hajdú vármegyében és környékén való koncentrálódásával – magyarázható.

azonban vizsgálódásaink a két utóbbi tényező viszonyának szabályszerűségeire irányultak, értelemzavaró lett volna az imént említett elnevezések alkalmazása.

VI. Oksági magyarázatok

Úgy az elsődleges, mint a másodlagos faktor esetében fontos az oksági tényezők konkretizálása. Az előbbit illetően alighanem igazat kell adnunk Dányi Dezsőnek abban, hogy a demográfiai régiók kialakulása „valószínűleg igen bonyolult demográfiai, gazdasági-társadalmi tényezők kölcsönös egymásra hatásának eredménye” (DÁNYI, 1977: 61), ezért csak egy vázlatos összegzésben mutatjuk meg – részben szakirodalmi hivatkozások, részben saját kimutatások segítségével –, hogy a hagyományos termékenységmagyarázó elméletek miért is érvénytelenek a 20. század első felének Magyarországon. Ami pedig a másodlagos demográfiai faktort illeti, itt elsősorban a felekezeti hovatartozás és a gyermekvállalási hajlandóság közötti összefüggésekről szóló elméletek érdekelnek bennünket.

A termékenység oksági összefüggéseivel foglalkozó tudományos diskurzus a II. világháború után, a demográfiai átmenet elméletéhez kapcsolódva teljesedett ki. Magyarországon azonban – a feltűnően alacsony dél-dunántúli gyermekvállalás miatt – jóval előbb megindult a termékenységcsökkenéssel kapcsolatos értelmiségi diskurzus, még évtizedekkel az átmenetelmélet megfogalmazása előtt. Az egykezés a két világháború közötti évtizedekre a magyar társadalomtudomány és szociográfia központi témájává nőtte ki magát. Az egykevitában azonban lényegében ugyanazok a nagy termékenységmagyarázó paradigmák köszönnek vissza, amelyek később a nemzetközi demográfiai diskurzusokat is meghatározták.

Andorka Rudolf két nagy magyarázó elméletet nevesít: a közgazdaságit és a szociológiaiit. Az egykevitá lényegében e két paradigma képviselőinek intellektuális csatájaként is értelmezhető, ahol a birtokviszonyokra való hivatkozás jelenítette meg a közgazdasági irányvonalat, az egyéb oksági magyarázatok – a felekezeti (katolikus–református) és etnikai (német–magyar) különbözőségek hangsúlyozása, valamint a probléma „erkölcsi nyavalyaként” való definiálása – pedig a szociológiai elméletet. Dudley Kirk (1996) – lényegében Andorkáéhoz hasonló logikával – materiális szempontokon, valamint kulturális értékeken alapuló érvelésről ír, előbbit az amerikai, utóbbit az európai szerzők hagyományos megközelítéseként definiálva, ám hozzáteszi, hogy a két megközelítés a látszólagosnál kevésbé áll ellentétben egymással. Max Weber a felekezeti hovatartozás és a gazdaság kapcsolatáról szóló írásaival már a 20. század elején megteremtette a kulturális és gazdasági magyarázatok szintézisének későbbi lehetőségét, azonban a demográfiai magyarázó elméletek összehangolásának igénye csak a század második felétől jelentkezett, amikor egyre többen

ismerték fel az oksági összefüggések komplex jellegét. Kirk egyébként tanulmányában összesen hét termékenységmagyarázó elméletet nevesít. Az alábbiakban először a hagyományos elméletek Kárpát-medencei érvényességét, majd a demográfiai magatartás-transzfer, azaz a diffúzió lehetőségét vizsgáljuk, végül pedig rátérünk a vallás és a termékenység oksági kapcsolatának elméleti alapvetéseire, különös tekintettel az egykekérdésre.

VI/1. A hagyományos elméletek érvénytelensége

A Kárpát-medence korabeli népesedési sajátosságai nem igazolják vissza a közismert oksági elméletek létjogosultságát. Elsőként a demográfiai átmenetet kell említenünk: a termékenységcsökkenés folyamata Magyarországon a tranzícióelméletben foglaltakhoz képest számos elemében teljesen eltérően zajlott, ahogy azt a II/2. alfejezet elején leírtuk. Továbbá, amint már szó esett róla, az etnikai, illetve felekezeti szállásterületek sem mutatnak a különböző demográfiai régiókkal földrajzi átfedést. (Az etnikai és vallási tényezők, ahogy azt az imént megfogalmaztuk, nem fő determinánsként, hanem másodlagos demográfiai faktorként jelentkeztek.) És láthattuk azt is, hogy a mezőgazdasági termékenység és a férjezettségi szint közötti feltételezhető oksági kapcsolattal szemben a fertilitás esetében nincs ehhez hasonló összefüggés.

Az oksági magyarázatokban rendre felbukkanó változóknak, például a csecsemőhalandóságnak, az alfabetizációs szintnek vagy az iskolázottságnak a helyi mutatói és a törvényhatóságok termékenységi értékei között ugyancsak hiányzik a korreláció. Ájus Ferenc (2011) az erdélyi vármegyék 1880–1910 közötti termékenységcsökkenésének regionálisan eltérő ütemét a dél-erdélyi iparfejlődéssel (fellendülő vas- és szénbányászat, gépipar, közlekedés) magyarázza, hozzátéve, hogy a transzilván vallási és nemzetiségi régiók demográfiai szerepe nem kimutatható. Azonban ha el is fogadjuk Ájus oksági magyarázatát, az aligha lehet érvényes a Kárpát-medence egészére.

Dányi Dezső az 1880–1910 közötti házas termékenységi folyamatok lehetséges oksági összefüggéseit vizsgálva sem a foglalkozási megoszlás, sem a mezőgazdasági jövedelem, sem a csecsemőhalálózás, sem pedig az analfabétizmus vonatkozásában nem mutatott ki korrelációt. Összefüggést egyedül az ipari keresők arányára vonatkozóan talált – erőteljesebb

iparosodás esetén csökkent a nupcialitás és nőtt a házas termékenység –, továbbá a felekezeti és nemzetiségi összetétel vonatkozásában is összefüggéseket fedezett fel (DÁNYI, 1977, 78-83). Ez utóbbi következtetések azonban megkérdőjelezhetők, hiszen a nemzetiségi és egyházi fertilitási értékek helyett az adott etnikum/felekezet által többségben lakott megyék összlakossági mutatói képezték a vizsgálat alapját (vagyis Tolna vármegye házas termékenysége római katolikus értéknek, Hajdúé reformátusnak, Máramarosé görög katolikusnak minősült, és így tovább). E módszer következtében például ugyanabba a demográfiai kategóriába kerültek a reformátusok és a görög katolikusok, ugyanis mindkét felekezet Északkelet-Magyarországon alkotott megyei többséget, viszont e megyék összlakossági mutatói rendkívül hasonlóan alakultak.

Visszatérő eleme a termékenységmagyarázó elméleteknek a születéskorlátozás alternatív szaporulatsökkentő eljárásként való értelmezése. Eszerint a társadalmaknak több lehetőségük is van a nem kívánt népességnövekedés visszafogására, mint például a házasságkötések korlátozása vagy a kivándorlás, amelyek egyik kézenfekvő alternatíváját a házas termékenység korlátozása jelenti, és fordítva. A felsorolt eljárások mellett kell még említenünk a halálozási mutatókat is, amelyek mértéke jelentősen befolyásol(hat)ta a gyermekvállalási hajlandóságot, amint azt például a demográfiai átmenet elmélete is megfogalmazza. Az egyes változók kölcsönös összefüggéseit szemléltetve írja a franciaországi házas termékenység 19. századi csökkenése kapcsán Wrigley, hogy „ahol a halálozás szokatlanul magas, vagy pedig a házas termékenység szokatlanul alacsony volt, a nupcialitás szintje magasra emelkedett, és fordítva, nullához közelítő tényleges növekedési arányt eredményezve”. („*Where mortality was unusually high or marital fertility unusually low, nuptiality tended to be high, and vice-versa, resulting in intrinsic growth rates close to zero.*”) (WRIGLEY, 1985: 12)

Miután a férjezettség és a házas termékenység egymáshoz való viszonyának vizsgálata kutatásunk visszatérő eleme, elsősorban a nupcialitás és a fertilitás alternatíva-szerepét hangoztató, illetve visszaigazoló megfigyelések érdekelnek minket. (Bár az alább röviden más, szaporulatsökkentő funkciót játszó változóval is összehasonlítjuk a fertilitási mutatókat.) A legismertebb példa az európai házasodási minták elmélete, amely makroszinten, tágabb földrajzi kitekintésben is megerősíti azt a hipotézist, hogy a férjezettség, illetve a gyermekvállalás visszafogása a lakosság egészére vonatkozó termékenységsökkentés vagy-vagy alapon alkalmazott eszközeit jelenti. A kronológiai

perspektívát, vagyis hogy egy társadalom az alternatívaválasztást követően az általános termékenységi szint milyen mértékű – esetleges – csökkenésére számíthat a jövőben, logikusan és meggyőzően foglalja össze Demény Pál: „Azt a népeiséget, ahol nagyobb a házasok aránya, a fogamzásgátlás gyakorlatának (s talán ismertségének és elfogadottságának) magasabb szintje jellemzi. Ilyen népeiségben egy újonnan generált, az alacsony termékenységet pártoló társadalmi nyomás korábban és gyorsabban vezet termékenységcsökkenéshez, mint egy ugyanolyan össztermékenységű és ugyanazon nyomás alatt lévő népeiségben, de amely eközben magasabb házas termékenységgel és alacsonyabb házassági arányszámmal rendelkezik.” („...*the population with the higher proportions married must be characterized by a higher average practice (and perhaps the knowledge and acceptance) of birth control or by a higher proportion of families practicing control. In such a population, a newly generated pressure favoring low fertility would presumably result in an earlier and faster decline than would the same pressure in a population with the same overall fertility, but with a higher I_g and a lower I_m .*”) (DEMÉNY, 1972: 165-166)

Van olyan vélemény is, amely a férjzettség és a házas termékenység között Nyugat- és Kelet-Európa egészét tekintve kétségtelenül létező negatív korrelációt nem az alternatívaválasztással, hanem biológiai tényekkel magyarázza. De Moor és van Zanden (2005) szerint a nyugat-európai mintának megfelelő, a párválasztási procedúrán és a felek kölcsönös egyetértésén alapuló házasságok – a szexuális együttlétekre mutatott nagyobb hajlandóság miatt – sokkal termékenyebbek, mint a szülők vagy a tágabb család előzetes döntése alapján a nemi érettség kezdetén kötött házasságok, amely intimitását tekintve sokkal inkább emlékeztet egy testvéri viszonyra, mint két felnőtt életközösségére. Ez utóbbiban a szerzőpáros szerint az életkori sajátosságok is szerepet játszanak: önkéntes párválasztás esetén sokkal kisebb a házastársak közötti korkülönbség, míg a családi paktumok által kötött házasságokban a férj általában sokkal idősebb.

Esetünkben elsősorban a mikroszinten történő alternatívaképzés esetei az érdekesek, ugyanis elvben ilyenkor mutatható ki regionális szinten is a különböző szaporulatredukáló eljárások közötti negatív korreláció, amely figyelemreméltó információkkal szolgálhat a termékenységcsökkenés folyamatáról. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy egy magas fertilitású megyében szükségszerűen alacsony kell, hogy legyen a férjzettek, illetve magas kell, hogy legyen a kivándorlási arány, illetve a halandóság, és/vagy idődinamikai szempontból is ugyanennek a szabályszerűségnek kellene érvényesülnie. A neomalthusiánus

magatartás olyan kirívó esetei, mint a már említett Baranya, Tolna, Belovár-Kőrös és Hont, első ránézésre az alternatívaképzés szükségszerűségét, elkerülhetetlenségét igazolják. Hiszen nem lehet nem észrevenni azt a kiáltó ellentétet, ami ezen esetekben a kiemelkedő férjezettség és az adott korban szélsőségesen alacsonynak számító házasság termékenységi érték között feszül, pozitív és negatív rekordértékekkel ruházva fel az említett megyéket, de a másik oldalról ugyanitt kell említenünk a Kárpát-medencei viszonyokhoz mértén ugyancsak radikálisan malthusiánus Trencsént is.

A negatív korrelációt azonban a termékenységi komponenseket egybevető pontdiagramok egészének is tükröznie kellene. Ilyesmit viszont a 13. és 14. ábrán nem tapasztalunk, ellenkezőleg: a törvényhatóságok többsége a modern és a tradicionális mintát megjelenítő, tehát pozitív korrelációt tükröző mezőkben helyezkedik el. Ugyanakkor azt sem elképzelhetetlen, hogy néhány megyében valóban a férjezettség kiemelkedően magas aránya vezetett a már házasságban élők nagymértékű születéskorlátozásához. Ha pedig a városokat a demográfiai magatartás szempontjából önálló entitásoknak tekintjük, és csak a vármegyék elhelyezkedését nézzük, valóban kirajzolódik az elemeknek egy olyan alakzata, amely a negatív korreláció lehetőségére enged következtetni. Idődinamikai szempontból azonban a két termékenységi komponens kölcsönös alternatívaképző funkciója a megyékre vonatkozóan sem igazolható vissza. A 63 magyarországi vármegye mutatóinak 1890–1910 közötti változásait figyelembe véve csak 38 esetben, vagyis az esetek csak mintegy 60%-ában mutatható ki a nupcialitás és a fertilitásának egymással ellentétes irányú alakulása (DÁNYI, 1977).

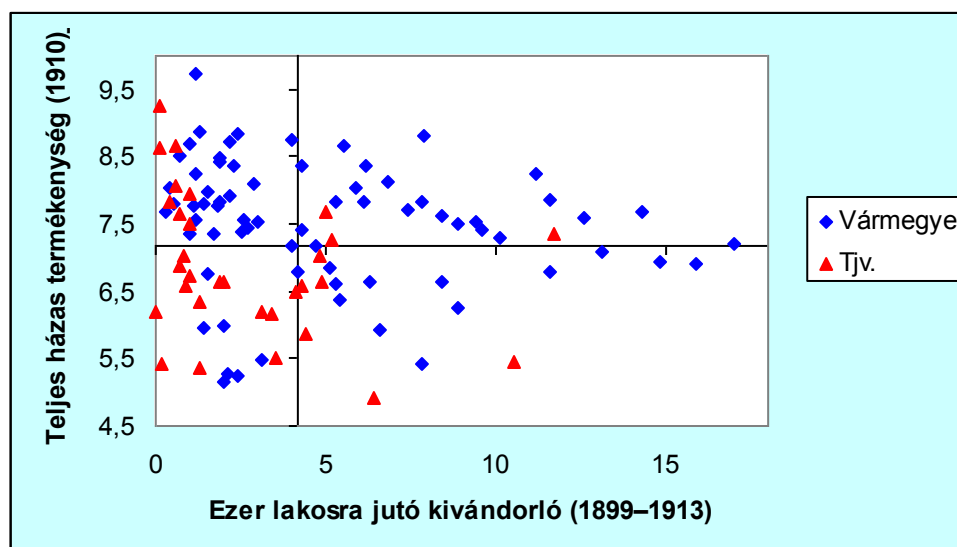
Ami a házasság termékenység egyéb változókkal való összehasonlítását illeti, elsősorban az emigráció alternatívaképző szerepét kell megemlítenünk. E magyarázat szerint a szóban forgó időszakban egy település vagy egy térség végleges elhagyása a születéskorlátozás alternatívájának is tekinthető, amit igazol az, hogy a kivándorlási góccok és az egykézűs térségek földrajzilag szinte sohasem estek egybe (KÖVÉR, 1982). Kétségtelen, hogy az olyan közismerten alacsony termékenységű vármegyék, mint Baranya, Somogy, Krassó-Szörény, Hunyad és Hont, alacsony kivándorlási rátával rendelkeztek, s Belovár-Kőrös is még az országos átlagérték (4,2‰) alatt található.³² Ugyanakkor az ellenkezőjére is akad példa: Bács-Kiskun, Tolna, Temes, valamint Gömör és Kishont a gyenge házasság termékenység ellenére

³² Az említett érték a külföldre irányuló kivándorlási statisztikán alapul, amelyet az alábbiakban is használunk, konkrétan az 1908–1913-as évek átlagában.

magas emigrációs arányt mutat fel. Még kevésbé érzékelhető a koherencia, ha a két mutató említett logikai kapcsolatának lehetőségét az ellenkező esetekre is kiterjesztjük, vagyis a magas termékenyséű térségek esetében ugyancsak magas kivándorlást feltételezünk, és fordítva.

Ebben az esetben az északkeleti vármegyék (Bereg, Ugocsa, Szatmár, Szabolcs) szolgáltatják az igazoló példákat, míg a dunántúliak (Pozsony, Moson, Sopron, Vas, valamint Esztergom és Fejér), illetve a székelyföldiek (Csík, Háromszék) a cáfolatot. Földrajzi szabályszerűségekről azonban ez esetben aligha beszélhetünk, hiszen a mindkét változó tekintetében magas értékekkel bíró Győr és Udvarhely megye erősíti, míg az alacsony kivándorlási rátával, de magas termékenységgel rendelkező Máramaros és Hajdú gyengíti a korrelációhipotézist. A törvényhatósági értékeket mutató pontdiagram – amelyben a t.j.v.-ket is feltüntettük – összességében nem erősíti meg a két változó közötti összefüggés tényét.

108. ábra: A kivándorlási egyenleg és a gyermekvállalási hajlandóság értékei a 20. század elején törvényhatóságokként

Korreláció esetén az elemek nagy részének – legalábbis vármegyei szinten – a bal alsó és a jobb felső diagrammezőben kellene koncentrálnia. Ehelyett azonban azt látjuk, hogy a törvényhatóságok nagy részében a kivándorlók aránya öt éves átlagban is meglehetősen alacsony, és az országos érték alatt marad, miközben a lélektani határnak nevezhető 10%-os (azaz egyszázalékos) arányt csupán tíz megye és két t.j.v. éri el, ám a házas termékenység azokban is az országos átlagérték körül, s nem pedig a magasabb értéktartományban található.

Ami a termékenységredukció egyéb alternatíváit illeti, statisztikai módszerekkel szinte lehetetlen megmondani, hogy egy meghatározott területen élő népesség a szaporulatsökkentésnek miért éppen az adott eszközt vagy eszközeit alkalmazta. A kérdés megválaszolása egy-egy kisebb térségre vonatkozóan is átfogó, interdiszciplináris (néprajzi, gazdaságföldrajzi, stb.) módszereket feltételez, a tudományos siker bármiféle garanciája nélkül. A siker előtti legnagyobb akadály, hogy a döntések mögött álló személyes motivációk túlságosan összetettek és intim jellegűek ahhoz, hogy múltbéli kutatások tárgyává tehesük őket. Tovább nehezíti az egzakt feltárás lehetőségét az oksági tényezők már említett rendkívül komplex jellege.

A különböző oksági magyarázatok sorában végül meg kell említenünk a kollektív történelmi élmények, traumák lehetséges szerepét is, amelyek főleg olyan esetben merülhetnek fel, ha egy közösség vagy társadalom demográfiai mutatóinak alakulása nem illeszthető valamely nagyobb, országhatárokon átívelő népesedési trendbe. Ezek az összefüggések azonban tudományosan nem, vagy nehezen bizonyíthatók, ezért csak itt, a különböző oksági a hipotézisek ismertetésekor teszünk róla említést. A traumák termékenységcsökkentő hatását Tekse Kálmán is sejteti: „Magyarországon bizonyos történelmi utalások (...) azt a hipotézist engedik megkockáztatni, hogy a már korábban is viszonylag alacsony szintű házasságtermékenység a 19. század közepétől (pontosabban 1849 után, amely dátum egyben jelzi egyrészt a magyar forradalmi szabadságharc bukását és egy politikai depresszió és gazdasági stagnálás kezdetét, másrészt pedig a feudális jobbágyrendszer teljes felszámolását és a kapitalista jellegű fejlődés megindulását a mezőgazdaságban) lassú csökkenésnek indult.” (TEKSE, 1969: 33) Az idézetben elrejtett feltételezés még inkább igaznak bizonyulhat a két világháború közötti időszakra vonatkozóan, hiszen láthattuk, hogy a magyar népesség termékenységcsökkenése Trianont követően vett drasztikusan csökkenő irányt. Miután azonban e jelenség egy átfogó – igaz, hazánk esetében radikálisan lezajló – európai folyamat részeként is értelmezhető, érdemes tartózkodnunk az egyoldalú állításoktól. A kollektív traumák népegészségügyi és társadalmi következményeinek értelmezésére egyébként éppen napjainkban láthatunk új kísérleteket.³³

³³ „Történelmi tényezők, melyek befolyásolják a mai magyar lakosság testi és mentális egészségét” – ezt az alcímet viseli a Történelmi egészségügy című kiadvány (Dialog Campus Kiadó, Budapest–Pécs, kiadási dátum nélkül), amely egyrészt a címadó kifejezés definiálására törekszik, másrészt a kollektív történelmi traumák és a társadalmi mutatók közötti – igaz, a demográfia vonatkozásában csak hipotézisek szintjén megfogalmazott – összefüggések tudatosítására tesz kísérletet.

VI/2. Diffúzió a Kárpát-medencében?

Ha földrajzi alapon nem, vagy csak gyengén mutatható ki a különböző gazdasági–társadalmi tényezők és a termékenység közötti korreláció, felvetődik a diffúzió (szétszóródás, terjedés), más elnevezéssel magatartás-közvetítés lehetősége, amely logikai magyarázattal szolgálhat az országhatárokon, etnikai, vallási közösségeken és gazdasági térségeken átívelő demográfiai régiók létrejöttére. Ez esetben ugyanis a csoportidentitást meghaladó szociálpszichológiai jelenségről van szó: „Valaki utánozhat egy másik embert anélkül, hogy akár egymáshoz, akár egy mindkettejüket magába foglaló csoporthoz tartozónak éreznék magukat, s a viselkedés utánzás útján való terjedésének magában véve nincs ereje ahhoz, hogy egymáshoz fűzze őket.” (DURKHEIM, 1967: 119)

Dudley Kirk – a diffúzió elméletét újrafogalmazó Everett Rogers gondolatait kommentálva – úgy fogalmaz, hogy „a családtervezés széleskörű elfogadása nem magyarázható az új ötletek³⁴ és technikák nagyobb diffúziójának a feltételezése nélkül. (...) A diffúzió valószínűleg a barátok, szomszédok, rokonok közötti kommunikáció megszokott csatornáit követte. (...) A születéskorlátozás ugyanúgy egy csoport döntése, mint amennyire egy egyéné vagy páré.” (*„...the widespread adoption of family planning cannot be explained without assuming a major diffusion of new ideas and techniques. (...) Diffusion is likely to follow established lines of communication between friends, neighbours, relatives. (...) Control of fertility is as much a group decision as a decision of an individual or couple.”*) (KIRK, 1996: 378)

A diffúzió legalább annyira társadalmi, mint földrajzi jelenség. Gary S. Becker az általa képviselt közgazdasági elméleten belül az egyes társadalmi rétegek közötti attitúd- és magatartástranszferben találta meg a magyarázatot arra az ellentmondásra, ami egyrészt az egyén gazdasági helyzete és gyermekvállalási hajlandósága közötti pozitív korrelációról szóló hipotézise, másrészt a jövedelmi helyzet és a családnagyság közötti negatív korreláció tapasztalati ténye közötti feszül. „A fogamzásgátlással kapcsolatos tudás szintje pozitívan viszonyul a jövedelemhez. Himes az általa írt fogamzásgátlás-történetben úgy jellemzi a felsőbb osztályokat, mint amelyek viszonylag korán megszerezték ezt a tudást. Ha ez a tudásanyag fokozatosan terjedt a felsőbb osztályoktól a társadalom többi része felé, a társadalmi osztályok közötti termékenységkülönbségeknek először növekednie, aztán

³⁴ Az idézett tanulmány eredetijében szereplő *idea* magyarul nem csak ötletnek, hanem eszmének is fordítható, aminek szövegünkben szintén megvan a maga sajátos értelme.

csökkennie kellett. Angliában egyértelműen, az Egyesült Államokban pedig valószínűleg ez a minta érvényesült.” („...*contraceptive knowledge has been positively related to income. Himes, in his history of contraception, indicates that the upper classes acquired this knowledge relatively early. If such knowledge spread gradually from the upper classes to the rest of society, fertility differentials between classes should have first increased and then narrowed. This was clearly the pattern in England and was probably the pattern in the United States.*”) (BECKER, 1960: 218)

Demény Pál (1972: 170-171) a történelmi Magyarországon zajló demográfiai folyamatokat elemezve szintén úgy véli, hogy a korai és gyors termékenységcsökkenést felmutató hét vármegye esetében a születéskorlátozás földrajzi diffúziójáról beszélhetünk, hozzátevé, hogy inkább törekvések és attitűdök, nem pedig fogamzásgátlási technikák elterjedéséről van szó. Demény szerint a diffúzió a Dél-Dunántúlon felekezeti úton ment végbe, és a katolikusok mintegy három évtizeddel később követték a reformátusokat a születésszabályozás terén, míg ugyanez a folyamat a Bánátban és Krassó-Szörényben nemzetiségi vonalon zajlott le: itt a magyarok és a szerbek követték késve a német és a román példát. Ezek a tények – tehetjük hozzá – új szempontból világítanak rá az etnicitás és a vallás demográfiai szerepére: itt nem a normák, hagyományok, tanítások népesedési magatartásra gyakorolt hatásáról van szó, hanem arról az egyszerű jelenségről, hogy az attitűdök áramlását biztosító kommunikációs csatornát az anyanyelvi és felekezeti közösségek biztosítják. Mindez persze nem zárja ki a „mélyebb” kulturális okok szerepét sem, már csak azért sem, mert egy attitűd terjedésének a sajátosságai még nem magyarázzák meg annak kiváltó okát. Mondhatjuk úgy is, hogy a diffúzióelmélet egy jelenség lefolyására, és nem pedig keletkezéstörténetére kínál hipotézist.

Az attitűdtranszfer lehetőségével főleg a két világháború közötti időszakra vonatkozóan érdemes foglalkoznunk. Láthattuk, hogy Pest-Pilis-Solt-Kiskun, az ország legnagyobb területű vármegyéje, a 20. század elején még egy termékeny zóna integráns részét képezte, 1930-ra pedig a legalacsonyabb fertilitással jellemezhető nagyrégió része lett. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a Dél-Dunántúl alacsony termékenységi mutatói, amelyek hosszú évtizedeken át csak a régió negatív sajátosságának tűntek, történelmi léptékkal mérve egyik pillanatról a másikra átterjedtek a Közép- és Dél-Alföldre, valamint az ország földrajzi centrumára. A Dányi (1994) által publikált járási termékenységi adatok ismeretében nem zárhatjuk ki, hogy a diffúziós folyamatnak kettő vagy több kiinduló bázisa is volt. 1910-ben a járások közül a ráckevei mutatta fel a harmadik legalacsonyabb házassági termékenységet az

egész Kárpát-medencében, amíg azonban a szomszédos kistérségekre akkor ez még egyáltalán nem volt jellemző, 1930-ra már egy hat járásból álló, igen alacsony fertilitású mikrorégió alakult ki a Duna bal partján, Váctól egészen a Csepel-sziget déli sarkáig.

VI/3. A vallás termékenységdetermináló szerepe: a református példa

A felekezeti hovatartozás és a gyermekvállalási hajlandóság közötti összefüggéseket – vagyis a katolikus többségű települések magasabb, és a protestáns többségűek alacsonyabb népszaporulatát, ezen belül az egykezés elsősorban protestánsokhoz köthető hagyományát – a 20. század elején többen is kimutatták (KOVÁCS, 1913; PEZENHOFFER, 1922), gyakran a protestánsok által sérelmezett végkövetkeztetéseket levonva a megfigyelésekből (KISS, 1934). A katolikusok demográfiai fölényét hangsúlyozó szerzők még évtizedekkel később is erős kritikákat kaptak az egykekérdést gazdasági okokra visszavezető irányzat képviselőitől. A felekezeti alapú magyarázattal azonban nem csak a birtokviszonyokra való hivatkozás helyezhető szembe, hanem az az érvelés is, amely etnikai kérdésként kezeli az egykezést.

Ellentmondásnak tekinthetjük-e, hogy egyesek német–magyar, mások pedig katolikus–református kérdésként értelmezték a problémát? A válaszuk nemleges, hiszen egyrészt egy etnikailag és vallásilag egyaránt heterogén közegben mindkét változó szerint leírhatók a különböző társadalmi jelenségek, így a demográfiai viszonyok is, másrészt az érintett térségben a nemzeti és felekezeti átfedések miatt még logikai kapocs is létesült a kétféle értelmezési mód között. A németek többsége ugyanis a Dél-Dunántúlon túlnyomórészt római katolikus volt, míg a kálvinizmus hagyományosan a magyarokhoz kötődő vallás. Miután azonban itt nincs tökéletes anyanyelvi és a felekezeti átfedettség (mint például a katolikus horvátok és az ortodox szerbek esetében), hiszen harmadik jelentős csoportként ott vannak a katolikus magyarok is, felmerül a kérdés, hogy demográfiai szempontból az etnikai vagy a vallási szegmens inkább a meghatározó. A problémát alább egy önálló esettanulmány keretében válaszoltuk meg.

Ami a birtokviszonyokra való hivatkozásokat illeti, itt elsőként Hölbling Miksát érdemes megemlítenünk, aki a magyar és német öröklési szokásjog különbözőségeire vezeti vissza a problémát,³⁵ tehát ötvözi a gazdasági és az etnikai alapú magyarázatot. A magyar öröklési

³⁵ Idézi Andorka (1969).

szokásjog lényege, hogy minden leszarmazott részesül a földvagyonból, szemben a magyarországi német szokásjoggal, ahol csak a legidősebb gyermek örököl. A gazdasági magyarázat hívei szerint a nagybirtok-dominancia – jogi szempontból nézve elsősorban a hitbizomány intézménye – miatt terjeszkedni képtelen kisbirtok örökségként való további felosztása a földvagyon felaprózódásához és elértéktelenedéséhez vezet, ezért a kisbirtokosok – az elszegényedés elkerülése érdekében – a kivándorlást vagy a gyermekszám tudatos csökkentését választották (KENÉZ, 1917).

Az egykekérdés kutatása során Andorka Rudolf (1989) ért el korszakalkotó, a nemzetközi demográfiai szakirodalomban is jegyzett eredményeket, amikor családrekonstrukciós vizsgálataival kimutatta, hogy egyes dél-dunántúli házaspárok már 1790 után, sőt feltehetőleg 1747 és 1790 között – vagyis jóval az iparosodás előtt – is alkalmazták a születéskorlátozás módszereit. Andorka oksági hipotézise szerint a török kiűzését követő földbőség és birtokgyarapodás korszaka a 18. században lezárult, és mivel az évszázadok óta birtokos parasztok nem akartak a nagybirtokosok agrármunkásaivá válni, az elszegényedés megakadályozására a születésszabályozás eszközét választották.

A protestantizmus és az alacsony gyermekvállalási hajlandóság közötti oksági kapcsolat fennállását azonban Andorka nem csak közvetlenül, kutatási hipotézise révén, hanem explicit módon is tagadta, többek között arra hivatkozva, hogy a protestánsok által nagyobb arányban lakott megyéknek magasabb az élveszületési arányszáma, mint a szóban forgó dél-dunántúli térségeké (ANDORKA, 1969). Ezt az érvelést azonban erős kritikával kell kezelnünk, ugyanis a reformátusok által nagy arányban lakott megyék – vagyis Északkelet-Magyarország – magas termékenysége nincs összefüggésben a lakosság vallási összetételével, ugyanis az említett térségben minden felekezet magas értékeket képvisel. Ráadásul a római katolikusok termékenysége itt is magasabb a reformátusokénál (ld. a másodlagos demográfiai faktorról fentebb leírtakat).

A falusi népesség termékenységének strukturált vizsgálatával, valamint – az egyke mellett – az „egy se” jelenségének tematizálásával jelentősen hozzájárult a fennálló kérdések tisztázásához Dányi Dezső (1994), aki tanulmányában az 1930-as népszámlálás paritásindexeit elemezte. (A paritásindexről ld. a bevezető részt.) Ebből kiderül, hogy a két világháború közötti falusi népesség házas termékenysége társadalmi csoportonként igen eltérő volt: a legmagasabb gyermekvállalási hajlandóságot az agrárproletariátus (gazdasági cselédek,

mezőgazdasági munkásság, napszámosok), a legkisebbet pedig a falusi elit (50 hold feletti birtokosok, tisztviselők) mutatták fel. Szociológiai és demográfiai értelemben is e két réteg között helyezkedtek el a törpe- és kisbirtokosok, a községekben élő ipari és közlekedési munkások, valamint a Dányi által falusi polgárságnak nevezett réteg (10–50 holdas középparasztok, önálló vállalkozók). Az egykekérdést illetően az elemzés lényegi megállapításai a következők:

- A birtoknagyság és a termékenység szintje között országos szinten nincsen korreláció: a két változó közötti összefüggések 18 vármegyében öt különböző modell szerint alakultak. A szerző szerint „a korabeli, földreformot szorgalmazó agrárpolitikai törekvések – viszonylag kisebb birtokok juttatása a nincstelen agrárproletariátus és törpebirtokos rétegeknek – alig idézték volna elő a magyar parasztság általános termékenységnövekedését”.
- A szóban forgó időszakban Európa más, egyenletesebb birtokmegoszlással jellemezhető, és feudális jellegzetességektől mentes országaiban is csökkent a paraszti termékenység. A magyarországi fertilitáscsökkenés tehát egy általános európai trend részeként is értelmezhető.
- Bár valóban jelentős volt a kisbirtokosok között az egykezés, ez sokkal inkább jellemző a falusi polgárságra. Az 1930-as adatok szerint a 40–49 éves férjzett tisztviselő asszonyok hetede csupán egyetlen gyermeket szült, hatoda pedig egyet sem.
- Minél fiatalabbak a generációk, annál általánosabb a férjzett nők körében az egyke és a gyermektelenség. Minél jellemzőbb volt ez a magatartás az idősek részéről, annál erőteljesebben érvényesült a fiatalabbak körében.
- Az egyke és az „egy se” terén nem csak a foglalkozási helyzet és az életkor, hanem a földrajzi szempontok szerint is nagy volt az eltérés. Míg a magas termékenységű északkeleti megyékben a 40–49 éves asszonyok közül csak minden huszadik szült egyetlen gyermeket, addig ezt Somogy megyében minden 6–7. férjzett nőről el lehetett mondani.

A fentebb említett magyarázatok és a mögöttük lévő paradigmák azonban, mint már utaltunk rá, nem összebékíthetetlenek. Már a 20. század elején megfogalmazódott, hogy a reformátusok alacsonyabb termékenysége esetleg egyéb társadalmi tényezőkre vezethető vissza, a két világháború között pedig – a reformátusok általánosan eltérő birtokmegoszlásából levezetve – a birtokhelyzet és a protestáns egykezés ok-okozati viszonyként való értelmezésére is sor került (KARNER, 1931). Az egykekérdés kapcsán

napjainkban is láthatunk példát a gazdasági és a vallási szegmens azonos modellben történő szintetizálására (SCHLETT, 2010); ez alatt a Weber által felállított modell hazai variánsát kell érteni, amelynek legfőbb eleme, hogy a protestáns racionalitás gyakorlati alkalmazása Magyarországon nem a kapitalizmus szellemének kifejlődését, hanem a termékenységcsökkenést eredményezte. Weber szerint ugyanis „a protestánsok (...) akár többségben, akár kisebbségben voltak, mindig mutattak valamilyen sajátos hajlamot a gazdasági racionalizmusra, amit a katolikusoknál ilyen mértékben sem az egyik, sem a másik helyzetben sosem figyelhettünk meg” (WEBER, 1982: 33).

Érdeemes felhívni a figyelmet arra, hogy a reformátusoknak a katolikusokéhoz mért termékenységcsökkenése nem csak Magyarországon, hanem az ugyancsak etnikai és felekezeti sokszínűséggel jellemezhető Svájcban is bekövetkezett, még hozzá hasonló időszakban. Anne-Françoise Praz (2009) a református Vaud kanton egyházi kommunikációját vizsgálva közvetlenül az egyház intenzívebb közösségi szerepvállalására, és ezzel összefüggésben egy új protestáns családeshímenyre vezeti vissza a reformátusok alacsonyabb termékenységét. Az egyházat ért támadások hatására a kálvinista egyház a 20. század elején nyílt és tabumentes belső diskurzust indított a házasság, a szexualitás és a fogamzásgátlás témájáról, aminek során kikristályosodott a férfi–nő egyenlőségén alapuló református házasság- és családmodell, amelybe a férfi önmegtartóztatásán alapuló születésszabályozás kívánalma is belefért. Emellett az új családideál közvetlen következményeként a lányok nagyobb arányban vettek részt az oktatásban, ezért ott növekedett a gyermeknevelés költsége, ami szintén a termékenység csökkentésére ösztönzött. Vaud kantonban mindez a neomalthuziánus házassági magatartás elterjedéséhez vezetett, amit a helyi parókiái jelentések szerzői megértő, toleráns hangnemben és érvekkel kommentáltak.

Svájccal ellentétben Magyarországon eleve kizárható a református egyház családterkölcsi állásfoglalásai és a termékenységcsökkenés közötti oksági kapcsolat. Egyrészt utóbbi esetben nem tudunk hasonló nyílt diskurzusról, a református papság és értelmiség pedig – a katolikusokkal együtt – az egyik legkomolyabb társadalmi és erkölcsi problémaként kezelte a dél-dunántúli gyermekszámcsökkenést. Fülep Lajos saját egyházának belső dokumentumait is adatforrásként használta a helyzet súlyosságának leírásához, s a svájci reformátusok által képviselt attitűddel ellentétes álláspontra helyezkedett: „Az egykés világ külön erkölcsi világ, külön világrend. (...) Alapja az önzés, hitetlenség, (...) a kényelemben, fényűzésben, gondülésben élni akarás.” (FÜLEP, 1997: 22) Mindez egyúttal azt jelenti, hogy a Kárpát-

medence vonatkozásában helyénvalóbb a vallási kultúra hatásairól, mint az aktuális egyházi állásfoglalások attitűdformáló szerepéről beszélnünk. Nem biztos azonban, hogy feltétlenül a protestáns racionalításban kell keresni a pszichológiai okokat; legalább ilyen fontos tényező lehet az egyes felekezetek részéről az egyénre gyakorolt vallási kontroll szintje, mint potenciális befolyásoló tényező az adott korban elkerülhetetlenül etikai döntésként is értelmezendő születéskorlátozást illetően. Durkheim szerint „a katolicizmus és a protestantizmus között az egyetlen lényeges különbség az, hogy utóbbi sokkal nagyobb mértékben engedélyezi a szabad vizsgálódást. (...) A protestáns ember sokkal nagyobb mértékben alkotója saját hitének. (...) A protestantizmus azért enged nagyobb teret az egyéni gondolkodásnak, mint a katolicizmus, mert kevesebb benne a közös hiedelem és gyakorlat. (...) Minél inkább átengedi a terepet egy felekezeti csoport az egyének ítéletének, annál inkább távol van az életükből a vallás, annál kisebb a csoport kohéziója és életképessége.” (DURKHEIM, 1967: 159–161)

1. esettanulmány: Házasság termékenység a depressziós régiókban

Az a tény, hogy a vallási és az etnikai csoportok jelentős átfedést mutatnak (ld. 2–5. táblázat), automatikusan felveti a kérdést: nem lehetséges-e, hogy amikor a másodlagos demográfiai faktornak nevezett vallási szegmens és a termékenység oksági kapcsolatáról beszélünk, a felekezetek esetében csak egy úgynevezett fedőváltozóról van szó, és valójában etnikai determinációról kell beszélnünk? Az alábbiakban konkrét térségek felekezeti és etnodemográfiai adatainak gyorselemzésével próbáljuk megválaszolni a kérdést.

Az alacsony házasság termékenységet felmutató régiók az általános demográfiai makrofolyamatok előrehaladottabb állapotát tükrözik, így a felekezeti, illetve etnikai determináció vizsgálatának elsősorban itt van létjogosultsága. (Ezek a vizsgálatok sajnos csak az 1910-es évre vonatkozóan végezhetők el, ugyanis a két világháború közötti népszámlálási és egyéb statisztikai adatokból, mint tudjuk, törvényhatósági szinten nem számíthatók ki az etnodemográfiai mutatók.) Ennek megfelelően az alábbiakban a Temes, Krassó-Szörény és Hunyad vármegyéből álló bánáti–dél-erdélyi demográfiai régiót, valamint a Baranya, Tolna, Somogy és Belovár-Kőrös alkotta dél-dunántúli demográfiai régió házasság termékenységét elemezzük a nemzetiségi és vallási csoportok mutatói szerint. (Az említett területekre eső tjt-ekkel ezúttal nem foglalkozunk, ugyanis azokat szokás szerint önálló mikrotársadalmi entitásoknak, vagyis demográfiai zárványoknak tekintjük.)

Bánát és Dél-Erdély

A bánáti–dél-erdélyi régió, azon belül kiemelten Krassó-Szörény vármegye az adott időszakban a Kárpát-medence és egyúttal Európa egyik legalacsonyabb termékenységű térsége volt. Krassó-Szörény 1910-ben a kanadai hutterita népesség termékenységének csupán 36%-át érte el, és még az európai metropolisznak számító Bécs fertilitási értéke is csak a századfordulón süllyedt a megye 1880-as szintjére. (TEKSE, 1969: 34; DEMÉNY, 1972: 169). Demény Pál szerint a magyarországi termékenységcsökkenést illetően „legalább három »vezető« csoportot különíthetünk el. A dunántúli régióban a protestáns (református) magyar népesség adja a változás magját. A bánáti régióban a római katolikusokat és a németeket, onnan keletre, Krassó-Szörényben pedig a görögkeleti románokat jellemzi a korai termékenységcsökkenés.” („...we can isolate at least three »leading« groups. In the

Transdanubian region, the nucleus of change is found among the Protestant (Calvinist) Hungarian population. In the Banat region, the leaders were Roman Catholic and German. Further to the east, in Krakkó-Szörény, early fertility decline is a characteristic of the Greek Orthodox Rumanian population.” (DEMÉNY, 1972: 170-171)

Az etnikai heterogenitás szempontjából a Bánát és Dél-Erdély a 20. század elején a Kárpát-medence talán leggazdagabb régiója. Elemzésünk során azonban csak a meghatározó arányt képviselő nemzetiségi csoportokat vettük figyelembe; meghatározónak az 5%-nál magasabb, szórványnak pedig az 1–5% közötti jelenlétet tekintettük. Temes megye legnagyobb etnikai csoportja a 40%-os románság, őket 30%-kal a németek, 14%-kal a szerbek és 12%-kal a magyarok követik. Krassó-Szörényben a románok aránya 72%, a németeké 12%, a magyaroké 7%, a többi nemzetiség csekély arányt képvisel. Hunyadban a románok 80%-kal, a magyarok 16%-kal vannak jelen, a maradék 4%-on a többi nemzetiség osztozik.

A továbbiakban konkrét számok segítségével vizsgáljuk az egyes anyanyelvi és felekezeti csoportok házas termékenységének alakulását, valamint azt, hogy ezek a mutatók hogyan viszonyulnak az általános termékenység adott megyei értékéhez (ld. a „Megyeátlag” oszlopot), továbbá a szóban forgó nemzetiségek és felekezetek országos fertilitási mutatóihoz, vagyis saját átlagértékeikhez. Utóbbi azért fontos, mert az egyes etnikai és vallási csoportok esetében csak akkor beszélhetünk regionálisan alacsony mutatókról, ha azok a rájuk *általában* jellemző arányszámokat is szignifikánsan alulmúlják.

36. táblázat: A bánáti–dél-erdélyi demográfiai régió meghatározó etnikumainak házas termékenysége 1910-ben

	Házas termékenység (‰)				Megyeátlag
	Magyar	Német	Román	Szerb	
Temes	216,8	157,7	106,1	184,4	145,3
Krassó-Sz.	186,9	172,2	122,0	–	133,9
Hunyad	200,9	–	155,8	–	160,6
Országátlag	204,8	177,9	191,2	214,5	–

A házas termékenység országos átlagát csak a Temes megyei magyarok értéke múlja felül, és az országos etnikai mutatókra vonatkozóan is csak róluk mondhatjuk el ugyanezt. A magyarok fertilitása Krassó-Szörényben és Hunyadban sem múlja alul jelentősen a kétféle átlagértéket. A németek Temes megyében maradnak el lényegesen saját országos átlaguktól. A románok – különösen Temes és Krassó-Szörény vármegyékben – igen alacsony házas termékenységet mutatnak fel. Abban, hogy Krassó-Szörény a Magyar Királyság

legalacsonyabb fertilitású megyéjévé vált, egyértelműen a román mutatók játsszák a főszerepet, míg az, hogy Temes megye e tekintetben nem került Krassó-Szörény szintjére, a magyarok és a szerbek gyermekvállalási mutatóinak köszönhető.

Vallási szempontból a bánáti–dél-erdélyi régió az adott időszakban ugyancsak heterogén képet mutat: az unitáriusokat leszámítva mindegyik felekezet jelen van a térségben. Meghatározónak azonban csak a római és görög katolikus, valamint az ortodox egyházat nevezhetjük. Temes megyében ekkor a valamivel 50% feletti ortodoxok és közel 40%-ot kitevő római katolikusok alkotják a lakosság döntő többségét; Krassó-Szörényben az ortodoxok 72 %-ot, a római katolikusok nem egészen 20%-ot képviselnek. Hunyad megyében az ortodoxok aránya 64%, a római katolikusoké 10%; itt harmadik meghatározó felekezetként megjelennek a 18%-ot kitevő görög katolikusok. Alábbi táblázatunk az említett vallási csoportok házas termékenységi arányszámait mutatja.

37. táblázat: A bánáti–dél-erdélyi demográfiai régió meghatározó felekezeteinek házas termékenysége 1910-ben

	Házas termékenység (%)			
	Római kat.	Görög kat.	Ortodox	Megyeátlag
Temes	168,5	–	126,5	145,3
Krassó-Sz.	173,5	–	121,6	133,9
Hunyad	197,1	146,7	155,2	160,6
Országátlag	210,6	221,2	189,4	–

Látható, hogy a három törvényhatóság felekezeti csoportjai a Magyar Királyságban mért fertilitási értéket és saját országos átlagukat egyaránt alulmúlják. Ezen eltérések mértéke azonban igen különböző. A római katolikusok házas termékenysége Hunyadban mérsékelten, a másik két vármegyében jelentősebben, de egyik esetben sem drasztikusan alacsonyabb az oszlop alján szereplő értéknél, a megyei átlagértéket pedig mindhárom esetben meghaladják. Ezzel szemben a Hunyad megyei görög katolikusok, és különösen a Temes és Krassó-Szörény megyei ortodoxok igen alacsony házas termékenységet mutatnak fel, messze lemaradva az országos görögkeleti, illetve összlakossági fertilitási arányszámtól. A (társadalom)történeti hűség kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy az általában alacsony termékenységgel jellemezhető protestáns felekezetek – bár alacsony létszamarányuk miatt a táblázatban nem szerepeltettük őket – jóval a saját országátlaguk feletti értékeket mutattak fel a szóban forgó területen.

Még árnyaltabb képet kapunk, ha összevetjük az etnikai és a felekezeti adatokat. Mint tudjuk,

a térség meghatározó anyanyelvi csoportjai közül a magyarok és a németek általában a római katolikus, a szerbek az ortodox, a románok pedig az ortodox és a görög katolikus vallást követték. Ez azt jelenti, hogy ha a régióban a házasság termékenysége mértékét – feltételezett erősebb oksági tényezőként – a vallási hovatartozás határozná meg, Temes és Krassó-Szörény vármegyében a magyaroknak és a németeknek, Temes megyében pedig – ahol a görög katolikus vallás, mint a románságot statisztikai értelemben megosztó tényező alig volt jelen – a románoknak és a szerbeknek hasonló arányokat kellene felmutatniuk. Ilyesmit azonban nem látunk, különbségeket az említett két-két nemzetiség között viszont annál inkább; az eltérés mértéke főleg a két ortodox etnikumnál szembetűnő. Hunyad megyében pedig (ahol az ortodox szerbek még szórványként sincsenek jelen) az egyaránt román ajkú görög katolikusok és ortodoxok hasonló házasság termékenységet mutatnak fel. ***A bánáti–dél-erdélyi demográfiai régióban tehát a házasság termékenység különböző csoportszintjei az etnikai hovatartozás szerint alakultak, s a felekezeti mutatók közötti eltérések mértékét elsősorban a vallási csoportok nemzetiségi összetétele határozta meg.***

Összességében egyet kell értenünk Demény Pállal abban, hogy Krassó-Szörényben a korai termékenységcsökkenés a görögkeleti románokra volt jellemző. Részben érthetünk azonban csak egyet azzal az állítással, hogy a bánáti régióban³⁶ a római katolikusok és németek játszották ugyanezt a szerepet. Egyrészt nem önmagukban a római katolikusok, hanem a túlnyomórészt római katolikus németek mutattak fel mérsékelt alacsony értékeket (állításunk igazolására ld. a nagyjából szintén római katolikus Temes megyei magyarok viszonylag magas mutatóit),³⁷ másrészt – mint szó volt róla – az említett vármegye termékenységcsökkenési folyamatában szintén a románok játszották a vezető szerepet. Mindez a Bánáthoz tartozó (de a bánáti–dél-erdélyi demográfiai régió kivételével álló) Torontál vármegye termékenységi adatai is igazolnak (magyarok: 211,4‰, szerbek: 228,7‰, németek: 149,6‰, románok: 124,6‰).

³⁶ A szövegek környezetéből ítélve Demény bánáti régió alatt elsősorban Temes vármegye területét érti.

³⁷ Elvileg elképzelhető lenne, hogy Demény nem külön a római katolikusokra és a németekre, hanem csupán a római katolikus németekre gondolt („*the leaders were Roman Catholic and German*”); Ez esetben – fenntartva, hogy az általunk leírtak alapján a felekezetek szerepének hangsúlyozását itt feleslegesnek tartjuk – nem kellene véleménykülönbségünket hangsúlyoznunk az általunk igen tisztelt demográfussal szemben. Következő mondatában azonban az ortodox románok köztöszó nélküli említése („*Greek Orthodox Rumanian population*”) világossá teszi, hogy csak ez utóbbi esetben van szó „halmazunióról”.

Dél-Dunántúl

A dél-dunántúli demográfiai régió egyik sajátossága, hogy a névadó térségen (Baranya, Tolna, Somogy) túl a Dráva túloldalára, a horvátországi Belovár-Kőrös vármegyére is kiterjed. Ez annyiban érdekes, hogy etnikai, és részben vallási értelemben is két különböző térség kapcsolódik össze a kifejezetten alacsony házasságtermékenység okán. E közös vonáson túl egyedül a római katolikusok dominanciája képez valamiféle kapcsolatot a folyó két partja között. A bánáti–dél-erdélyi demográfiai régióhoz hasonlóan ezt a térséget is az etnikai és vallási sokszínűség jellemzi. A Dél-Dunántúlon a magyarok és a németek, illetve a római katolikusok, a reformátusok és az evangélikusok, míg Belovár-Kőrös vármegyében a horvátok és a szerbek, illetve a római katolikusok és az ortodoxok alkotják a meghatározó etnikai/vallási csoportokat. A magyarok és a németek lakossági aránya Baranyában 52%–35%, Tolnában 71%–28%, Somogyban pedig 91%–5%. Felekezeti téren a katolikusok és reformátusok lakossági aránya Baranyában 76%–13%, Tolnában 70%–15%, Somogyban pedig 75%–17%. A Dráva másik oldalán, Belovár-Kőrösben a horvátok 76%-ot, a szerbek 13%-ot képviselnek; a római katolikusok aránya 85%, az ortodoxoké – a kölcsönös szerb–görögkeleti lefedettség miatt – ugyancsak 13%. A felsorolt etnikai és vallási csoportok házasságtermékenysége az alábbi két táblázatban látható.

38–39. táblázat: A dél-dunántúli demográfiai régió meghatározó etnikumainak és felekezeteinek házasságtermékenysége 1910-ben

	Etnikumok házasságtermékenysége (‰)				
	Magyar	Német	Horvát	Szerb	Megyeátlag
Baranya	125,1	165,6	–	–	138,5
Tolna	164,9	152,5	–	–	160,6
Somogy	164,0	122,8	–	–	162,4
Belovár	–	–	159,9	135,6	156,5
Országátlag	204,8	177,9	208,1	214,5	–

	Felekezetek házasságtermékenysége (‰)				Megyeátlag
	Római kat.	Református	Evangélikus	Ortodox	
Baranya	149,3	79,5	–	–	138,5
Tolna	175,4	127,8	125,9	–	160,6
Somogy	178,4	108,0	–	–	162,4
Belovár	159,8	–	–	137,3	156,5
Országátlag	210,6	191,0	187,8	189,4	–

A leglényegesebb különbség a bánáti–dél-erdélyi és a dél-dunántúli demográfiai régió között, hogy az utóbbiban nincsenek jelen az országos házasságtermékenységi átlagnál, illetve az

érintett felekezetek és nemzetiségek országos fertilitási arányszámainál magasabb csoportértékek. Vagyis a Belovár-Kőrössel kiegészített dél-dunántúli térség összes meghatározó etnikai és vallási csoportja „depressziós” demográfiai értékeket mutat. Belovár-Kőrösben világosan kivehető az ortodox szerbek lemaradása a katolikus horvátokkal szemben a gyermekvállalás terén. Ez azért érdekes, mert országos szinten a szerbek magasabb házasságtermékenységet mutattak fel a horvátoknál.

A három pannon megye közül, figyelembe véve az etnikai és felekezeti átfedéseket, Somogy vármegyében a legegyszerűbb a helyzet. Az etnikai kisebbséget a hagyományosan katolikus németek, a felekezeti kisebbséget a hagyományosan magyar reformátusok, a többséget – a lakosság kétharmadát – pedig a magyar katolikusok adják. Bár a magyarok és a németek házasságtermékenysége között mérhető (több mint 40 ezrelékpont) az eltérés, a római katolikusok és a reformátusok fertilitása között ennél is nagyobb (70 ezrelékpont) a különbség. A bánáti mintától eltérően tehát Somogyban úgy az etnicitás, mint a vallás demográfiai szerepe meghatározó, de az utóbbi szegmensé nagyobb mértékben.

A magyarok gyermekvállalási hajlandósága Somogyhoz hasonlóan Tolna vármegyében is felülmúlja a németekét, igaz, itt már nem túl jelentős mértékben. Az igazi különbségek itt is inkább felekezeti szinten jelennek meg, ezúttal a római katolikus egyház és az egymáshoz hasonló értéket felmutató két protestáns felekezet között. Tolna esetében az evangélikusok jelenléte megnehezíti az etnikai és felekezeti csoportok mutatóinak részletesebb meghatározását, ugyanis a lutheránusok között magyarokat és németeket egyaránt találunk. Ráadásul Tolna azon kevés vármegyék egyike, ahol kimagasló a német anyanyelvű reformátusok száma. Az etnikumok és felekezetek egymáshoz viszonyított százalékos megoszlását az erre vonatkozó népszámlálási adatközlések alapján számítottuk ki. (Módszertanilag a 15–49 éves férjzett nők etnikai és felekezeti keresztadatainak elemzése lenne helyénvaló, ám ilyen szintű adatfeldolgozást nem várhatunk el.)

40–41. táblázat: Tolna vármegye meghatározó etnikumainak és felekezeteinek egymáshoz viszonyított megoszlása 1910-ben

	Magyar	Német
	%	
Római kat.	73,3	60,4
Református	18,1	7,0
Evangélikus	4,6	31,2
Egyéb	4,0	1,4
Összes	100,0	100,0

	Római kat.	Református	Evangélikus
	%		
Magyar	74,7	86,8	27,3
Német	24,2	13,1	72,6
Egyéb	1,1	0,1	0,1
Összes	100,0	100,0	100,0

A két táblázatból látható, hogy a reformátusok többségét a magyarok, az evangélikusokét pedig a németek teszik ki. Noha az nem határozható meg, hogy a szóban forgó csoportok közül melyek mutatták fel a legmagasabb, illetve a legalacsonyabb házasság termékenységet, a fenti házasság termékenységi mutatókat és az iménti keresztadatokkal összevetve azt mondhatjuk, hogy a Tolna megyei mutatók alakulásában a főszerepet a magyar katolikusok magasabb, illetve a magyar reformátusok és a német evangélikusok alacsonyabb házasság termékenysége játszotta.

Végül nézzük Baranyát, amely a 20. század eleji egykeirodalom jóvoltából az egykezés szimbólumává vált. Demográfiai értelemben a Kárpát-medence legszélsőségesebb megyéjéről van szó, amely 76%-kal a legmagasabb férjhezetséget, 138,5%-kal pedig a második legalacsonyabb házasság termékenységet mutatta fel. Baranyában a legalacsonyabb gyermekvállalási hajlandóságot a reformátusok mutatták fel, mindössze 79,5%-os házasság termékenységgel, szemben 201,9%-os országos átlaggal. Kovács Alajos szerint „Baranya vármegye lakosságából 24% lakik az egykés községekben s ebből a 72.487 emberből 62.095 lélek magyar, holott a megye lakosságának nem sokkal több, mint a fele magyar anyanyelvű. (...) A szomszédos Somogyban és Tolnában a megye összes lélekszámához viszonyítva már jóval kisebb (10–11%) az egykés községek lakossága s ha itt nem is következett még be a népesség határozott fogyása, de már azon az úton van, mert a természetes szaporodás minimális.” (KOVÁCS, 1923: 74) Meg kell jegyeznünk, hogy a szerző a 25% alatti élveszületési arányszámmal rendelkező helységeket nevezte egykésnek, tehát meglehetősen szubjektív kritériumról van szó.

Tolnával és Somogyval ellentétben Baranyában a németek gyermekvállalási hajlandósága felülmúlja a magyarokét. Akárcsak a másik két dél-dunántúli megyében, itt is az a kérdés, hogy a házasság termékenység vonatkozásában az etnikumközi (magyar–német) vagy a felekezeti (katolikus–református) eltérések befolyásolták inkább a megye rendkívül alacsony fertilitási mutatóit. Tolnához képest megkönnyíti helyzetünket, hogy (1.) csupán két meghatározó felekezetről beszélhetünk; (2.) a németek gyakorlatilag mind a római katolikus

egyház hívei; (3.) a református közösség etnikailag homogén, ugyanis a hívek döntő többsége magyar nemzetiségű. A számunkra lényeges arányszámokat az alábbi két táblázat tartalmazza; az „egyéb” jelzővel felruházott sorok itt természetesen nem az eredeti statisztikai adatközlésben szereplő kategóriára, hanem a jelen táblázatban meg nem nevezett anyanyelvi csoportok, illetve felekezetek összességére vonatkoznak.

42–43. táblázat: A római katolikusok etnikai, illetve a magyarok felekezeti megoszlása Baranya vármegyében 1910-ben

	Római kat.		Magyar
	%		%
Magyar	49,1	Római kat.	71,8
Német	40,1	Református	24,3
Egyéb	10,8	Egyéb	3,9
Összes	100,0	Összes	100,0

Akárcsak Somogy esetében, úgy Baranyában is három nagy csoportot különíthetünk el: a római katolikus magyarokat, a református magyarokat és a római katolikus németeket. Az alábbiakban – az egyes csoportokra jutó törvényes élveszületések, valamint termékeny korú nők becsült számának meghatározását követően – e három csoport hozzávetőleges házasságtermékenységét is kiszámítjuk, aminek célja, hogy ha nem is egzakt, de nagyságrendileg helytálló képet kapjunk az etnikai és a vallási szegmensnek a helyi termékenység alakításában játszott szerepéről. (A kiszámított értékek azért lesznek csak hozzávetőlegesek, mert kihagytuk a kalkulációból a négy itt látható attribútumnak az egyéb etnikai, illetve felekezeti csoportokkal kombinált adatait, továbbá mert feltételezzük, hogy a három főcsoporthoz tartozó újszülöttek, valamint szülőképes korú nők etnikai és felekezeti megoszlása az összlakossági arányokat követi. Ha teljesen pontos adatokhoz szeretnénk jutni a három említett csoportra vonatkozóan, két kilenc ismeretlenes egyenletet kellene megoldanunk a rendelkezésünkre álló hat-hat statisztikai adat alapján.) A rendkívül egyszerű, de a fenti két táblázat tanúsága szerint a lakosság döntő többségét megjelenítő 2x2-es mátrix alább látható.

44. táblázat: Baranya vármegye etnikai és felekezeti megoszlásának sémája

	Magyar	Német
Római kat.	A	B
Református	C	–

Számításunkban tehát a református magyarokra vonatkozó számadatok gyakorlatilag a reformátusokéval, a katolikus németekre vonatkozóak pedig általában a németekével egyeznek meg. A római katolikus magyarok adatait ebből adódóan kétféleképpen is

megkaphatjuk: ha az összes magyarra vonatkozó adatokból kivonjuk a reformátusok számértékeit, illetve ha a római katolikusok és a németek vonatkozásában hajtjuk végre ugyanezt az eljárást. A keresett érték a házas termékenységi arányszám nevezőjét adó 15–49 éves férjzett asszonyok esetében – a számítás módjától függően – 21 379 vagy 22 300 fő lesz, a számlálót adó törvényes élveszületések két értéke pedig gyakorlatilag megegyezik: 2996 és 2995. A két mutató számtani közepének hányadosából álló arányszám tehát 137,1%, a mátrix másik két tagjának házas termékenységi értékeit pedig a 147–148. ábrából már ismerjük. A végeredményt az alábbi táblázat mutatja.

45. táblázat: Baranya vármegye meghatározó etnikai és felekezeti csoportjainak hozzávetőleges házas termékenysége 1910-ben (‰)

	Házas termékenység (‰)	
	Magyar	Német
Római kat.	137,1	165,6
Református	79,5	–

Látható tehát, hogy az ugyanazon vallású, de különböző nemzetiségű csoportokhoz tartozó értékek különözete (29 ezrelékpont) kevesebb, mint az azonos etnikumú, de eltérő felekezeti csoportok arányszámainak a különbsége (58 ezrelékpont). **Baranyában, és általában a Dél-Dunántúlon tehát – a bánáti–dél-erdélyi régiótól eltérően – elsődlegesen a felekezeti, másodsorban a nemzetiségi hovatartozás játszik meghatározó szerepet a házas termékenység alakulásában.** Nagyobb földrajzi kitekintésben ugyanakkor azt láthatjuk – és ez a Bánságra is igaz –, hogy a Dél-Dunántúl általánosan alacsonyabb értékei „felekezeten túli” okokra vezethetők vissza, hiszen például a megyében magasabb fertilitást felmutató római katolikusok házas termékenysége Kárpát-medencei szinten éppen itt a legalacsonyabb. Az oksági viszonyokat illetően hasonló a helyzet a bánáti–dél-erdélyi demográfiai régióban is.

A végkövetkeztetés szempontjából hasonló, a konkrét eredményt tekintve azonban torzított képet kaptunk volna, ha a Somogy megyénél alkalmazott egyszerűbb módszert követjük, és a kölcsönös átfedések kibontása nélkül, csak az eleve ismert etnikai, illetve felekezeti adatok (magyarok vs. németek, katolikusok vs. reformátusok) különbözőségeit vetjük össze. Ez a torzítás lényegesen nagyobb lett volna annál, mint amit a Baranya esetében alkalmazott eljárás során – az adatok elnagyolt számításából adódóan – tudatosan „elkövettünk”.

2. esettanulmány: A belovári félsziget

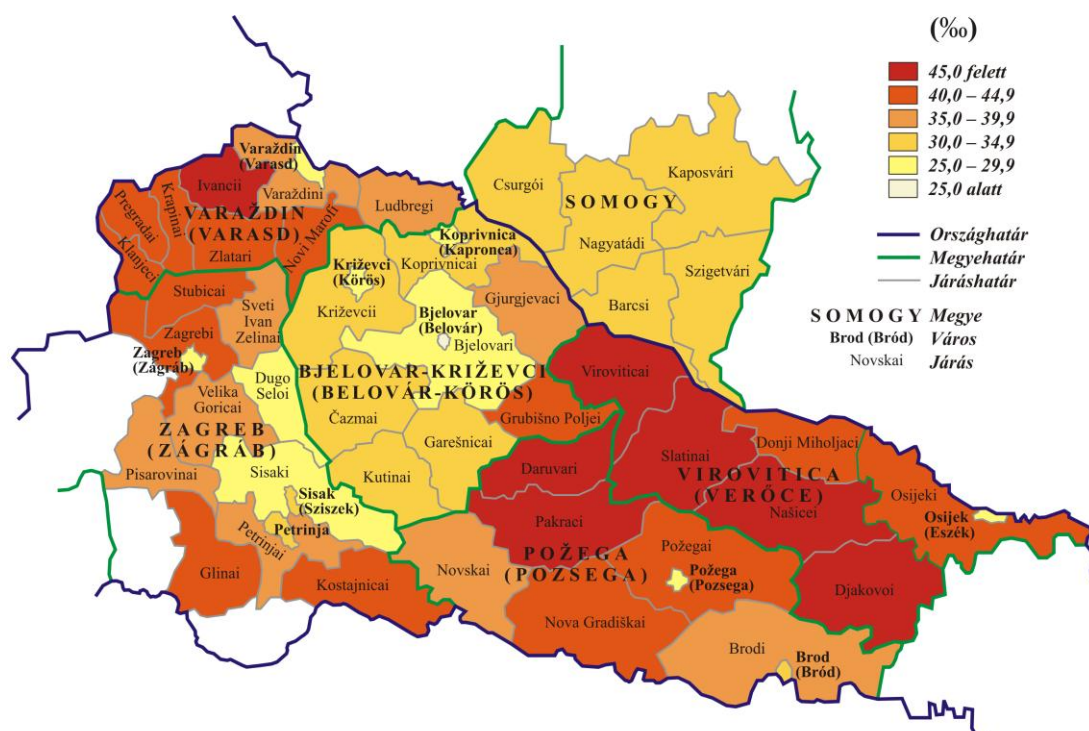
Soron következő vizsgálódásaink a dél-dunántúli demográfiai régió speciális helyzetben lévő területére, a Belovár-Kőrös megyére kiterjedő alacsony termékenyséű térségre irányulnak, amely – amint azt a települési szintű bontásból látni fogjuk – csak részben fedí le az említett horvátországi vármegyét. Amint az már az összlakossági termékenységi adatok elemzésekor kiderült, a Somogyval határos Belovár-Kőrös termékenységi értékei – legyen szó a házas, az általános vagy a teljes termékenységi mutatókról – markánsan eltérnek a többi horvátországi megyében látottaktól, és a Dél-Dunántúl termékenységi arányszámaihoz hasonló értékeket mutatnak fel. Mindez a termékenységi térképeken Magyarország felől nézve egy félszigethez, Horvátország irányából pedig beékelődéshez hasonlítható alakzatként jelenik meg. Miután a Dráva-térség magyarországi oldalán a magyarok, horvátországi felén pedig a horvátok alkották a lakosság döntő többségét (e triviálisnak tűnő párhuzamosság a Kárpát-medencében korántsem volt egyértelmű), a demográfiai hasonlósághoz etnikai különbözőség, a demográfiai különbözőséghez pedig etnikai hasonlóság társult. Bár azt eddig is tudtuk, hogy a demográfiai régiók nem követik a nemzetiségi és felekezeti határokat, Belovár-Kőrös helyzete, a szomszédos vármegyéktől való eltérések és hasonlóságok sajátosságaiból adódóan, valóban kivételesnek mondható. Itt tehát elsősorban nem a demográfiai régió *belüli*, hanem a régiók *közötti* viszonyrendszer érdekel bennünket, aminek következtében nem egy hasonló termékenységi mutatókkal rendelkező térséget, hanem egy több demográfiai régióra átterjedő, vagyis népesedési szempontból heterogén földrajzi egységet tettünk meg az elemzés területi egységének. Gyakorlatilag a Dráva-térség horvátországi részéről van szó.

A Dráva-térségtől a politikai községekig

A vizsgált földrajzi egység konkrétan Varasd, Belovár-Kőrös, Pozsega és Verőce vármegyéből áll, kiegészítve Zágráb megye északi, valamint Somogy megye déli (kaposvári, csurgói, nagyatádi, barcsi, szigetvári) járásaival. A térségre eső tjv-eket (Eszék, Varasd, Zágráb) kihagytuk az elemzésből. Jól mutatja a vizsgált térség demográfiai sokszínűségét, hogy Varasd vármegye a malthuziánus, Belovár-Kőrös a neomalthuziánus, Pozsega és Verőce pedig a tradicionális magatartás követi. Az alábbi térkép a szóban forgó térséget, valamint a járási szintű élveszületési arányszámokat mutatja. (A módszertani fejezetben leírtak szerint a törvényhatósági szintű adatelemzések során a termékenységi mutatókat, a járások és

települések vizsgálatakor pedig a nyers élveszületési arányszámokat elemezzük.)

109. ábra: Nyers élveszületési arányszám 1901–1910 között a vizsgált Dráva menti járásokban (‰)

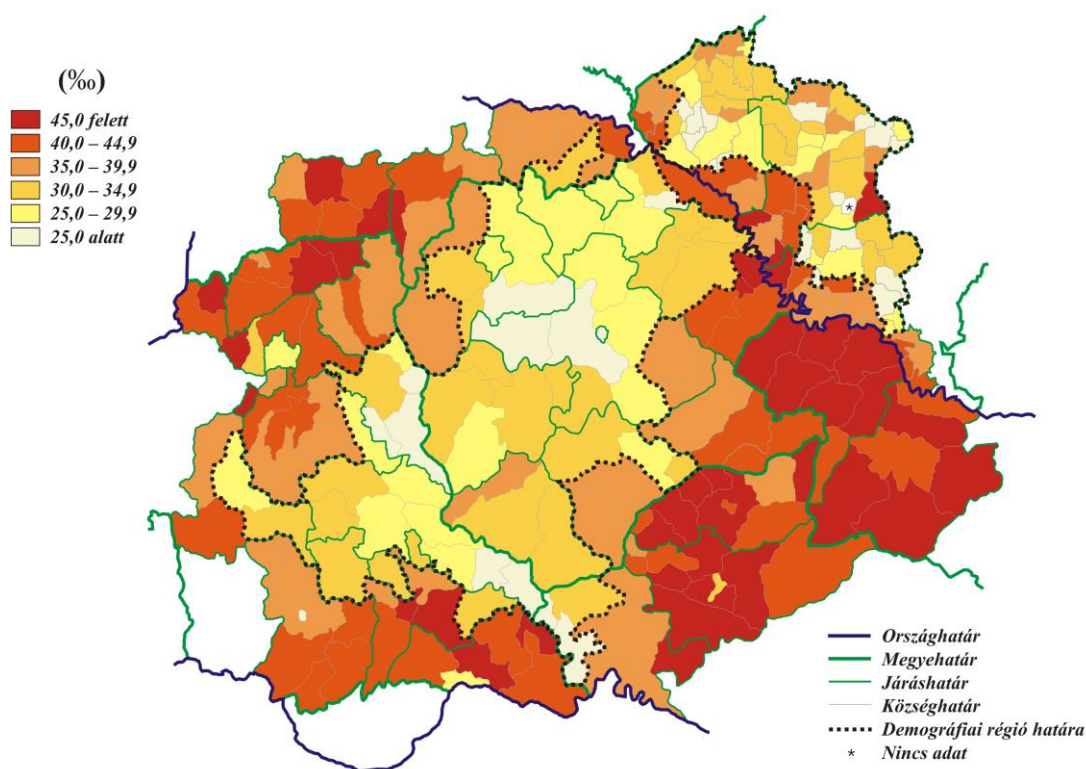

A járási térkép árnyaltabban mutatja a demográfiai régiók kiterjedését. A legeltérőbb – szélsőségesen magas, illetve alacsony – élveszületési arányt felmutató járások sokszor közvetlenül egymás mellett találhatók. Ilyen éles különbségeket láthatunk a Belovár-Kőröshöz tartozó garesznicai és a Pozsega vármegyei daruvári járás esetében, valamint a ludbregi (Varasd) és a kaproncai (Belovár-Kőrös) járásoknál. Ezek a különbségek települési bontásban – az értékek nagyobb szóródása miatt – még markánsabbá válnak: tudunk olyan esetről, hogy két szomszédos település élveszületési arányszámai között kétszeres volt a szorzó.

Esettanulmányunk egyik célja, hogy a belovári félsziget települési szintű behatárolásával egzakt térbeli leírást adjunk egy sajátos 20. század eleji társadalomföldrajzi jelenségről. Annak meghatározása, hogy mely települések tartoznak ide, valójában szubjektív döntést igényel. A magunk részéről a 35‰-es nyers élveszületési arányszámot tekintettük határértéknek, ami – ld. a fenti térképen az egyes értékkategóriák térbeli eloszlását – nagyjából megfelel a demográfiai és földrajzi realitásoknak. Fentebb már említettük a Kovács Alajos által szintén szubjektív módon meghatározott 25‰-es élveszületési arányszámot; ha a

demográfiai depresszió fogalmát az ennél alacsonyabb értékekhez kötjük, akkor a belovár-kőrösi félszigetet egy olyan társadalomföldrajzi térségként lehet definiálnunk, amely a depressziós (Kovács Alajos megfogalmazása szerint: egykézös) települések mellett, hanem az alacsonyabb és magasabb mutatóval rendelkező területek közötti átmeneti zónákat is magában foglalja. Következő, települési szintű térképünk már közvetlenül a belovári félszigetet mutatja.

110. ábra: Nyers élveszületési arányszám 1901–1910 között Belovár-Kőrös vármegyének és környékének településein (‰)

A térkép alapján az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

- Az alacsony élveszületési arányt felmutató zóna egyrészt nem fedi le Belovár-Kőrös vármegye egészét, másrészt túl is terjed rajta. Ez Zágráb megye északi részére vonatkozóan már az előző térképen is látható volt.
- A belovári demográfiai térség és a hasonlóan alacsony mutatókkal jellemezhető Somogy megyei települések között csak egy igen szűk szakaszon, a Gyékényes–Curgósarkad-vonalnál áll fent területi kontinuitás.
- A Dráva két partján fekvő, nagyobb arányú élveszületést felmutató települések egy keskeny, majd hogyanem tükörszerűen változó, párhuzamos földrajzi sávot alkotnak, vagyis a túlnyomórészt Horvátországban elterülő, magasabb termékenységű Dráva menti demográfiai régiónak néhány dél-dunántúli község is a része.

A térképen látható 252 településből Kisbajomban (nagyatádi járás) a legkisebb a nyers élveszületési arányszám (13‰); a 900 fős református magyar községet további tíz somogyi település követi a negatív listán. Horvátországban a legalacsonyabb élveszületési arányszámot (20‰) Lonja (novszkai járás, Pozsega vármegye), míg a legmagasabbat (57‰) a katolikus, 80%-ban csehek lakta Koncanica mutatja fel (daruvári járás, Pozsega vármegye), amelyet ugyancsak tíz horvátországi település követ. A kérdésre, hogy az alacsonyabb élveszületési arányszámmal rendelkező települések negatív listáját miért szinte kizárólag Somogy megyei települések vezetik, a politikai község fogalma jelenti a választ. A horvátországi közigazgatás alapegységének számító települési kategória – amely a horvát népszámlálási adatközlésben a legkisebb területi egységet jelentette – általában több, ritkábban csak egy falut foglalt magába. Egyetlen példa: amíg a 38 ezres csurgói járás összesen 29 településből áll, addig a vele átellenben fekvő, a csurgóival megegyező népességű kaproncai járást mindössze hét politikai község alkotja. Általános szabály, hogy minél nagyobb területre számítunk ki egy mutatót, annál kisebb a valószínűsége egy extrém értéknek. Vélhetően a kis Somogy megyei községek és a horvátországi politikai községek közötti értékülönbségek is ezzel magyarázhatók. A belovári félszigetre vonatkozó alapvető adatok további ismertetésétől eltekintünk, ezek a hivatkozott szakirodalomban hozzáférhetők (HARRACH, 2011).

A látottak alapján felmerül a kérdés, hogy a belovári félsziget valóban a dél-dunántúli demográfiai régió részét alkotja-e. Minél kisebb léptékű térképet használunk, annál kevésbé érvényesül a területi kontinuitás. Ha Somogy és Belovár-Kőrös szomszédságából, valamint a két vármegyében regisztrált házasságtermékenységi mutatók viszonylagos hasonlóságából indulunk ki, az eredmény az eredeti feltételezést erősíti. Ha a fenti térképen látható földrajzi valóságot vesszük alapul, Belovár-Kőrös esetében inkább egy önálló demográfiai zárványról kell beszélnünk.

Nemzetiségi és felekezeti jellemzőik alapján a következőket mondhatjuk el:

- A belovári félszigetet alkotó, 35‰ alatti élveszületési arányszámot felmutató politikai községek kivétel nélkül katolikus és horvát többségűek. Dél-Somogyban 51 település található ugyanezen értékhatár alatt, ebből 30 protestáns többségű.
- Varasd megyében a 35‰-nél magasabb élveszületési arányszámmal rendelkező települések egyetlen kivétellel szinte teljesen katolikus és horvát többségűek.
- A belovár-kőrösi félszigettől keletre és délre fekvő demográfiai régiót – három kivétellel – ugyancsak 35‰-nél nagyobb élveszületési arányszámú települések

alkotják. Egy etnikailag igen sokszínű térségről van szó, míg felekezeti téren a római katolikus és az ortodox vallás dominál. A megyei termékenységi mutatók szerint Pozsega vármegyében elsősorban az ortodox szerbeket, Verőcében pedig a katolikus horvátokat és a szerbeket jellemzi kimagasló gyermekvállalási hajlandóság.

- A negatív lélektani határnak tekinthető 25%-os nyers elveszületési arányszámot összesen 26 település múlja alul, közülük 16 Somogyban található. Utóbbiból 13 református, 3 pedig evangélikus többségű. (Katolikus demográfiai fölényről azonban csak viszonylagosan beszélhetünk, hiszen országos léptékben mindegyik felekezeti érték alacsonynak számít, legyen szó Somogyról vagy Belovár-Kőrösről.)

Az etnikai/felekezeti összetétel és a gyermekvállalási hajlandóság szintje közötti összefüggés tehát sehol nem mutatható ki, leszámítva Dél-Somogy településeit, ahol ugyanazt a negatív korrelációt tapasztaljuk a reformátusok (protestánsok) községi arányszámai és az elveszületési arányszámok között, mint amit a baranyai és hajdúsági példánál láttunk.

Láthattuk, hogy a Dráva mindkét partját magas elveszületést produkáló települések szegélyezik; a jelenséget imént a Dráva menti demográfiai régió magyarországi kiterjedéseként értékeltünk. Az általunk ismert szakirodalomban foglaltak értelmében itt is felmerülhet az etnikai és felekezeti különbözőségek szerepe. Kósa László – Szuhay Péter kutatásaira hivatkozva – felidézi, hogy a Dráva magyarországi oldalán található református falvakban a jobbágykorszak végén egy korábbinál okszerűbb gazdálkodás honosodott meg, ami egy újfajta értékrend térhódításával együtt egy polgárosulási folyamat elindulását eredményezte. A szomszédos településeken élő katolikus horvátoknál mindez nem volt megfigyelhető. (A szövegből nem derül ki, hogy ez alatt a magyarországi vagy a Dráva másik oldalán élő horvátokat kell érteni.) Ez a magyar paraszti réteg az áruterelésbe történő bekapcsolódással a 19–20. század fordulójára már jövedelmi többletbe jutott ami „a parasztos-polgáriának nevezhető ízlés térhódításával és a *kiegyenlített életformára való törekvéssel (kiemelés tőlem – H.G.)* járt együtt.” (KÓSA, 1990: 222) A szinten tartási törekvéseknek pedig, amint a szerző hangsúlyozza, kulturális befelé fordulás és születésszabályozás lett a következménye. Kósa szerint ugyanez a folyamat játszódott le az Ormánságban is, csak ott az elért gazdasági színvonalat sokkal nehezebb földrajzi és társadalmi körülmények között kellett megtartani, tehát az arra szolgáló eszközöket – így a születéskorlátozást is – sokkal radikálisabban alkalmazták.

A leírtakhoz kapcsolódva megvizsgáltuk a Dráva mentén fekvő Somogy megyei falvak élveszületési és etnikai adatait. Összesen 13 faluról van szó, amit az alacsonyabb élveszületési arányt felmutató szomszédos községekkel is kiegészítettünk. Együttesen tehát 28 település adatait tekintettük át, az alábbi következtetésekkel:

- Az etnikai szempontoknak nincs jelentőségük. A 13 magas termékenyséű községből 11 magyar, 2 horvát többséű, további kettőben pedig a horvátok aránya megközelíti a lakosság felét, illetve negyedét. A 15 alacsony termékenyséű településből mindegyik erőteljesen magyar többséű.
- A magas termékenyséű községek mindegyike erőteljesen római katolikus, egyetlen kivétellel, ahol a reformátusok aránya megközelíti a 45%-ot.
- Az alacsony termékenyséű települések közül 8 katolikus, 6 református többséű, egy községben pedig a két felekezethez tartozók száma pontosan megegyezik; itt néhány evangélikus biztosítja a protestáns többséget. Ugyanakkor amíg a 13 produktív falu gyakorlatilag azonos vallást követ, 90% fölötti katolikus aránnyal, addig az alacsony termékenyséű települések többsége vallásilag heterogén, függetlenül attól, hogy melyik felekezet alkotja a többséget. Itt is érvényes tehát Móricz Miklós Baranya vármegyére tett állítása,³⁸ miszerint több a katolikus, mint a protestáns többséű egykésző falu – már csak azt kell hozzátennünk, hogy ez a többlet csekély mértékű, másrészt a jelenség a katolikus falvak magasabb számára vezethető vissza, harmadrészt pedig az egykés jelleg – pontosabban az alacsony élveszületési arányszám – a vizsgált térségben az összes protestáns többséű falu esetében érvényes.

Gyorselemzésünk tehát nem igazolta vissza a horvát többséű falvak kevésbé intenzív születéskorlátozásáról szóló, és mindezt a polgárosodás fáziskésésével magyarázó feltételezést. E konzekvenciától függetlenül a paraszti polgárosodási folyamatát leíró munka egyik nagy erénye, hogy a hétköznapi emberi élet szintjén mutatja be a diffúzió lényegét: a régiesebb paraszti kultúrát képviselő somogyi horvát falvak a korszerűbbnek, divatosabbnak tekintett szomszédos magyar községeket tekintették mintának, és úgy gazdasági, mint kulturális tekintetben megindult egy hasonulási folyamat. Bár Kósa nem tér ki rá – és mi sem vizsgáljuk –, az elérni kívánt életszínvonal és kulturális nívó előbb-utóbb értelemszerűen a horvát falvak közösségeitől is megkövetelte a szükséges „áldozathozatalt”, ami a történeti tapasztalatok szerint általában a születendő gyermekek számának korlátozásában

³⁸ Idézi Andorka (1969).

manifesztálódott.

Lehetséges oksági faktorok

Azok a negatív eredmények, amelyeket a különböző közigazgatási egységek (törvényhatóságok, járások és települések) etnikai/felekezeti arányszámainak és demográfiai mutatóinak összehasonlításával kaptunk, még korántsem jelentik az említett faktorokkal kapcsolatos elemzési lehetőségek kimerülését. Esettanulmányunk szempontjából érdekes lehet még – nem csak a Dráva-térségre, hanem Horvátország egészére nézve is – a birtokmegosztás nemzetiségi sajátosságait rögzítő korabeli forrásanyag. A birtoknagyság és a gyermekvállalási hajlandóság közötti oksági összefüggés vélelmezése ugyanis, mint már szóba került, az egykevita egyik legismertebb, mai napig gyakran hivatkozott magyarázó elmélete. Az említett forrásanyag szerint „viszonylag a szerbek birtokmegosztása a legkedvezőbb: az ország gazdatársadalmának gerincét képező, a községi élet vezetésére hivatott kisbirtokos-osztályban számarányuknál sokkal nagyobb mértékben vannak képviselve. A horvátok birtokmegosztása igen kedvezőtlen. A tengődésre kárhoztatott törpebirtokban sokkal nagyobb arányban részesülnek, a megyei élet vezetésére hivatott középbirtokos-osztályban alig érik már el az abszolút többséget.” (SZÜCSI, 1916: 28)

A nyolc horvátországi megyéből hétben lépte át mindkét nemzetiség a reprezentációs értékhatárt, közülük négyben a horvátok, háromban a szerbek mutattak fel magasabb fertilitást. Amennyiben a Szücsi által leírtakat Horvátországra nézve általánosan érvényesnek tekintjük, a két etnikum termékenységi értékeinek váltakozó sorrendje eleve cáfolja – legalábbis ez esetben – a birtokhelyzet és a gyermekvállalási hajlandóság közötti oksági összefüggés lehetőségét. Persze könnyebben alkothatnánk véleményt, ha tisztában lennénk a leírt birtokmegosztási sajátosságok megyei szintű érvényesülésének a szintjével, ilyenek azonban nem derülnek ki az idézett munkából.

Sajátos és kézenfekvő értelmezési keretet kínál a belovári félsziget keletkezéstörténetére a már többször említett diffúzióelmélet. Miután a sajátosan alacsony termékenységű belovári térséget ebben az időben csupán egy formális belső határ választotta el az ugyancsak sajátosan alacsony termékenységű dél-dunántúli megyéktől, a geodemográfiai hasonlóságra adható magyarázatként azonnal felmerül a magatartásminta-áramlás lehetősége. Az „attitűdexport”, mint potenciális oksági tényező, már a 20. század eleji egykedisputában megjelent, amikor is

a napóleoni háborúk után itt maradt francia katonákat hibáztatták a születéskorlátozás gyakorlatának elterjedéséért. (Az Andorka által elvégzett családrekonstrukciós vizsgálatok eredményei ezt később világosan cáfolták.)

Magyar–horvát viszonylatban a diffúziós folyamat kétféleképpen bonyolódhatott: egyrészt a rendszeres határ menti kapcsolattartás (pl. piacozás) révén, másrészt a magyarok nagyarányú bevándorlásának köszönhető lakossági keveredéssel, azaz a migránsok és az őslakosok közötti magatartás-közvetítéssel. Előbbit statisztikai eszközökkel nem tudjuk mérni, utóbbiról viszont kellő számú adattal rendelkezünk. A 19. század végén – az Amerikába és Romániába történő kivándorlási hullámokkal egy időben, azonos motivációktól hajtva – jelentős számú magyar költözött Horvátországba. Számuk 1900-ra elérte a 90 ezret, 1910-re pedig legalább a 128 ezret, felülmúlva a népszámlálás során regisztrált 106 ezres számot (ARDAY, 1994: 13-16). A migrációt Szücsi József is viszonylag bőven tárgyalja, saját számításaival korrigálva a hivatalos statisztikákat. Mint hangsúlyozza, a Horvátországba bevándorlók 90%-a a Monarchiából, kétharmada pedig Magyarországról érkezett. Utóbbiak közül 1900-ban mintegy 135 ezer főt regisztráltak Horvátországban; ami esetünkben azért érdekes, mert közülük 32 ezren, tehát 24%-ban a Dél-Dunántúlról érkeztek (SZÜCSI, 1916: 16).

Varasd megyébe és Varasd városba együttesen mintegy négyezren, Belovár-Kőrösbe 14 ezren, Pozsegába 16 ezren, Verőcebe pedig 38 ezren települtek át Magyarországról. Verőce megyébe somogyiak és baranyaiak, Pozsegába és Belovár-Kőrösbe pedig dél-dunántúliak és Vas megyeiek vándoroltak ki (SEBŐK, 1994). Az alábbiakban – a magatartás-közvetítés elvi lehetőségét vizsgálva – táblázatban összesítjük a kibocsátó és a befogadó megyékben élő magyarok, valamint utóbbi megyék esetében a horvátok házasságtermékenységét.

46. táblázat: Magyarok és horvátok 1910-es házasságtermékenységi arányszámai a horvátországi magyar vándormozgalom küldő- és fogadótérségeiben

	Házasságtermékenység (%)	
	Magyar	Horvát
Baranya	125,1	—
Somogy	164,0	—
Vas	224,1	—
Belovár-K.	154,8	159,9
Pozsega	175,1	203,6
Verőce	189,6	251,7

A táblázatból kétféle információt nyerhetünk: az egyik azzal kapcsolatos, hogy a

horvátországi magyar közösségek milyen mértékben őrizték meg kibocsátó közegük termékenységi mutatóit, a másik pedig a diffúzió esélyeire vonatkozik. Az első témában Verőce magyarsága szolgál a legnagyobb meglepetéssel, ugyanis sokkal magasabb fertilitást mutat fel a baranyai és somogyi „anyamegyékben” élőknél. Ha figyelembe vesszük, hogy ezek a magyarországi emigránsok többnyire a római katolikusok soraiból kerültek ki – erre a horvátországi reformátusok általánosan csekély létszámából következtethetünk –, az eltérések mértéke már csökken, hiszen így a dél-dunántúli katolikusok házasság termékenysége lesz az összehasonlítási alap (Baranyában 149,3‰, Somogyban 178,4‰). De a különbségek még ebben az esetben is jelentősek. A különféle magyarázatok közül feltétlenül meg kell említenünk a diffúzió lehetőségét, igaz, ellenkező előjellel, mint ahogy azt a belovári félsziget esetében feltételeztük: itt a bevándoroltak egy része vehette át a többségi lakosság gyermekvállalással kapcsolatos normáit, összhangban az Arday által leírt rendkívül gyors akkulturációs és asszimilációs folyamatokkal. Meg kell jegyeznünk, hogy a demográfiai magatartás ilyenfajta változása – legyen az akár diffúzió, akár egyéb körülményváltozás (pl. a lakóhely-változtatással járó hirtelen földbőség) következménye – nem jelent automatikusan gyermekszám-növekedést; a pozitív szemléletváltás kevésbé látványos következményekkel is járhat, mint például a termékenységcsökkenés volumenének jelentős csökkenése.

Verőcével szemben a belovári és pozsegi magyar bevándorlóknál már elvi szinten sem mutatható ki a diffúzió lehetősége. Ennek oka a küldő vármegyék magasabb száma, eltérő földrajzi fekvésük, valamint a fertilitási mutatók jelentős különbözete. Noha nem tudunk olyan adatról, amely egyértelműen cáfolja a dél-dunántúli magyarok és a belovári horvátok közötti – a belovári félsziget keletkezéstörténetére hipotézissel szolgáló – diffúzió lehetőségét, a nagyobb volumenű magatartás-közvetítés gyakorlati esélyét minimálisra csökkenti a Belovár-Kőrösben élő magyarok alig több, mint 4%-os lakosságaránya.

Következtetések és eredmények

Az összlakossági mutatók alakulása

A férjzettséget és a házas termékenységet a Kárpát-medencében értékek földrajzi differenciálódása, s ezáltal több megyére kiterjedő, de lefedettségüket tekintve folyamatosan változó demográfiai régiók kialakulása jellemezte. A Hajnal-tézis értelmében a Kárpát-medence területén élők a kelet-európai házasodási mintát követték (alacsony átlagos házasságkötési kor és a férjzettek magas aránya). Habár a Szentpétervárt Trieszttel összekötő Hajnal-vonal Magyarország mellett húzódott, ennek regionális hatása, vagyis a Nyugat-Magyarországon élők alacsonyabb férjzettsége csak a 20–24 éves nők esetében érzékelhető. A teljes produktív korú női népesség, vagyis a 15–49 évesek körében a Kárpát-medence teljes peremterületén alacsonyabb volt a férjzettek aránya, míg az ország centrumában és déli részén magas nupcialitást mértünk. Hipotézisünk szerint a férjzettség területi sajátosságai a mezőgazdasági terméshozammal hozhatók összefüggésbe, ugyanis a magas nupcialitást felmutató megyék a Monarchia éléskamrájának számítottak.

A másik fő komponens, a házas termékenység értékei Északnyugat- és Északkelet-Magyarországon, a Székelyföldön, valamint a Dráva horvátországi szakaszán kiemelkedően magasak, a déli területen – konkrétan a Dél-Dunántúlon és a bánzági–dél-erdélyi régióban – pedig európai mércével mérve is alacsonyak voltak. A harmadik alacsony termékenységgű régiót a Közép-Felvidéken találjuk. Ezek a demográfiai régiók semmilyen összefüggést nem mutatnak a történelmi, gazdasági, etnikai és felekezeti régiókkal, így keletkezésük pontos oka sem rekonstruálható.

Kutatásunk során a megyék és a nagyvárosok demográfiai magatartásmintáit is meghatároztuk. Az alacsony férjzettséggel és magas termékenységgel jellemezhető malthusiánus megyék a Kárpát-medence peremterületein, a magas férjzettséggel és alacsony termékenységgel rendelkezőket neomalthusiánus megyék Dél-Magyarországon, a mindkét változó tekintetében magas értékeket felmutató tradicionális megyék a Kárpát-medence középső részén helyezkedett el, míg a városok döntő többsége az alacsony férjzettséget és házas termékenységet produkáló modern demográfiai magatartást követte.

Ami a demográfiai mutatók kronológiai alakulását illeti, az általános termékenység numerikus

értéke 1910–1930 között országos szinten mintegy 40%-os arányban csökkent. Ez a folyamat azonban térben, időben, vármegyei és nagyvárosi szinten, valamint az egyes komponenseket tekintve egyaránt más-más dinamikával zajlott le. A vármegyékben 1910–1920 között elsődlegesen a férjzettség, 1920–1930 között pedig a házasság termékenysége csökkenése, míg a városi lakosság esetében mindkét évtizedben az utóbbi komponens esése befolyásolta a folyamat egészét, mindent összevetve azonban a házasság termékenysége 1920–1930 közötti „szabadesése” a meghatározóbb statisztikai ok. A húszas évek általános szabályszerűsége, hogy minél magasabb volt egy megyében a házasság termékenységi arányszám, annál nagyobb volt annak arány- és/vagy értékcsökkenése, ami egyrészt a fertilitás területi különbségeinek kiegyenlítődését, másrészt – a csökkenés radikális jellegéből adódóan – az alacsony termékenységgel jellemezhető dél-dunántúli demográfiai régióhoz a Közép- és Dél-Alfölddel történő bővülését, s egy egységesen alacsony mutatókkal rendelkező dél-magyarországi demográfiai régió létrejöttét eredményezte.

Az etnikai és felekezeti demográfia főbb jellemzői

Országos szinten sem a nemzetiségek, sem a felekezetek nupcialitása között nem tapasztalunk lényeges eltéréseket, míg a házasság termékenysége esetében némileg kézzelfoghatóbbak az eltérések. Az anyanyelvi csoportok esetében a legfeltűnőbb sajátosság a szláv népek, ezen belül különösen az északi szlávok egységesen magasabb gyermekvállalási hajlandósága, míg felekezeti téren a római katolikusok magasabb és a protestánsok alacsonyabb gyermekvállalási hajlandósága a legjelentősebb különbség. Ezek az eltérések azonban egyik esetben sem jelentősek, komolyabb különbségek inkább helyi szinten mérhetők. Kivételt képeznek ez alól az izraeliták, akik a férjzettség és a házasság termékenysége vonatkozásában országos szinten is lényegesen alacsonyabb értékeket mutattak fel a többi felekezethöz képest.

A kronológiai változásokat illetően 1910–1930 között a magyarok általános termékenysége az első évtizedben enyhébb, a másodikban radikálisan csökkent, míg a szlovákoknál ugyanez éppen fordítva alakult. A németek általános termékenysége az első évtizedben kismértékben emelkedett, azt követően pedig szintén erőteljesen csökkent. Ezzel szemben a felekezetek többségének általános termékenységét a két évtized során egyenletes ütemű értékcsökkenés jellemezte, a két görög rítusú felekezet kivételével, ahol a zuhanás csak a második évtizedben következett be. A felekezeti értékek jelentős szóródást mutatnak: a görög katolikusok

kiemelkedően magas, az izraeliták feltűnően pedig alacsony termékenységet, míg a többiek átlagos és egymáshoz viszonylag közeli arányszámokat mutatnak.

A demográfiai magatartásmintákat illetően a nemzetiségek közül a magyarok a malthusiánus, a németek és románok a neomalthusiánus, a szláv nemzetiségek pedig a tradicionális mintát követték. A felekezetek közül római katolikusokat a malthusiánus, a reformátusokat, evangélikusokat és ortodoxokat a neomalthusiánus, a görög katolikusokat a tradicionális, az izraelitákat és unitáriusokat pedig a modern demográfiai magatartás jellemezte. Ezek a besorolások azonban az országos statisztikai átlagot tükrözik, az egyes megyékben az etnikumok és felekezetek részéről sokszor egészen eltérő minták érvényesülnek.

Területi szinten az anyanyelvi és a felekezeti csoportoknál egyaránt erős párhuzamosságok jellemzik a férjzettség és a házas termékenység értékszintjeinek alakulását, miközben korlátozott mértékben az etnikai és a felekezeti sajátosságok is érvényesülnek. Az egyes etnikumok, illetve felekezetek megyei szinten mért férjzettségi és házas termékenységi értékei összességében korrelációt mutatnak a megyék összlakosságának hasonló mutatóival, s ennél fogva egymással is, ami azt jelenti, hogy elsősorban nem az etnikai vagy vallási tényező, hanem a jobb híján földrajzinak nevezett faktor határozza meg a férjzettség és a házas termékenység megyei értékeit. A házas termékenység esetében azonban a vallási faktor jelenléte is megfigyelhető, ugyanis az egyes felekezethez tartozó értékek számos megyében azonos vagy hasonló sorrendet mutatnak. A földrajzi tényezőt, ami lényegében meghatározza egy adott régió házas termékenységi szintjét, elsődleges demográfiai faktornak, a vallási-kulturális tényezőt pedig, amely a felekezetek ugyanezen mutatóinak sorrendiségét determinálja, másodlagos demográfiai faktornak nevezzük. A megye összlakosságának termékenységére – bár korlátozott mértékben – a másodlagos faktor is befolyással van, de ennek tényleges súlya az érintett terület vallási összetételétől függ.

Mint tudjuk, az elsődleges demográfiai faktor mögött lévő tényleges okokat nem ismerjük. Ami a másodlagos demográfiai faktort illeti, számos ok húzódhat a felekezetek eltérő demográfiai karaktere mögött, például az urbanizáltsági szint, az iskolázottsági mutatók és a foglalkozási struktúra, a csecsemő- és gyermekhalandóság szintje, az etnikai átfedések, s nem utolsósorban maga a vallási kultúra. Vagyis elvileg többszörösen is fennáll a lehetősége annak, hogy a felekezeti termékenység csak egy fedő- vagy mellérendelt változó. Ennek lehetőségét – az egyes etnikai és felekezeti csoportok jelentős átfedettsége miatt – az

anyanyelvi csoportok esetében teszteltük. A két legalacsonyabb termékenységű demográfiai régióban elvégzett keresztábrás vizsgálatokból kiderül, hogy a vallási és az etnikai szegmens oksági szerepe térségenként eltérő: például a Dél-Dunántúlon az első, a Bánságban és Dél-Erdélyben a második tényező a meghatározóbb. Ez konkrétan azt jelenti, hogy a bánáti–dél-erdélyi régió alacsony értékeiben a román mutatók játsszák a fontosabb szerepet, az pedig, hogy Temes megye általános házasság termékenysége nem múlta alul Krassó-Szörényét, a magyarok és a szerbek jelenlétének köszönhető. Baranya, Tolna és Somogy megyében pedig a római katolikusok házasság termékenysége múlja felül jelentősen a reformátusokét, míg a magyarok és németek demográfiai különbségei kevésbé látványosak.

Elért eredmények

Miután minden kutatás addig ismeretlen információk és összefüggések feltárására irányul, az alábbiakban eredményorientált megközelítésben, pontokba szedve is áttekintjük a kutatás újdonságnak számító eredményeit, szigorúan a tételes közlésmód szabálya szerint.

Módszertan

- Becslési képlet létrehozása (etnikai és felekezeti csoportokhoz tartozó termékeny korú nők száma országosan és törvényhatóságoként);
- A demográfiai magatartásminták sémája.

Leíró kutatás

- Etnikumok és felekezetek férjezettsége országos és törvényhatósági szinten Trianon előtt és a két világháború között (adatképzés, földrajzi elrendeződés);
- Etnikumok és felekezetek helyi házasság termékenysége országos és törvényhatósági szinten Trianon előtt és a két világháború között (adatképzés, földrajzi elrendeződés, etnikai és felekezeti sajátosságok feltérképezése);
- Etnikumok és felekezetek demográfiai magatartásmintáinak országos és helyi szintű meghatározása;
- Az 1910–1930 közötti demográfiai homogenizálódás és termékenységcsökkenés földrajzi jellemzői;
- Etnikumok és felekezetek férjezettségének, valamint házasság és általános termékenységének idődinamikai változása 1910–1930 között.

Elemzés (oksági kutatások)

- Etnikai és felekezeti azonosságok/különbözőségek súlyozása a vegyesházasságok létrejöttében;
- Férjzettség földrajzi megoszlásának oksági hipotézise;
- Születéskorlátozás életkor szerinti szintjének feltérképezése országos és törvényhatósági szinten;
- Házasság termékenység oksági hierarchiája (az elsődleges és másodlagos demográfiai faktor terminusai szerint);
- Az etnikai és felekezeti faktor szerepének meghatározása az alacsony termékenységű dél-magyarországi régiókban;
- Az 1910–1930 közötti demográfiai homogenizálódás és termékenységsökkenés oksági összefüggései;
- A városok és a vidék demográfiai magatartása közötti koherencia bizonyítása az éves élveszületési arányszámok alapján.

Összegzés

Jelen tanulmányban az egykori Magyar Királyság területén vizsgáljuk az etnicitás, a vallás és a demográfia viszonyát a 20. század elején, azon belül elsősorban 1910–1930 között, amikor Magyarország termékenysége rendkívüli mértékben, 40%-kal csökkent. Elsősorban három mutatót vizsgáltunk: a termékeny korú nők férjzettségét, a házas termékenységet, valamint az összes 15–49 éves korú nő termékenységét. Összesen 4241 új demográfiai adatot számítottunk ki a KSH vonatkozó népszámlálásai, és egyéb statisztikai közleményei révén.

A 15–49 éves nők férjzettsége a Kárpát-medence teljes peremterületén alacsonyabb, centrumában és déli részén magasabb volt. Hipotézisünk szerint e területi sajátossága a mezőgazdasági terméshozammal hozható összefüggésbe. A házas termékenység értékei földrajzilag ugyancsak eltérőek voltak, s ezáltal több megyére kiterjedő, folyamatosan változó demográfiai régiók jöttek létre, ezek azonban sem kiterjedésük, sem változásuk dinamikája nem hozható összefüggésbe a gazdasági, etnikai és felekezeti régiókkal. A két világháború közötti időszakot egyrészt az alacsony termékenység földrajzi elterjedése, másrészt az addig élesen különböző regionális fertilitási értékek kiegyenlítődése jellemezte.

Országos szinten sem a nemzetiségek, sem a felekezetek férjzettsége között nem tapasztaltunk lényeges különbségeket, míg a házas termékenység esetében némileg kézzelfoghatóbbak az eltérések. Az anyanyelvi csoportok esetében a legfeltűnőbb sajátosság a szláv népek, ezen belül különösen az északi szlávok egységesen magasabb gyermekvállalási hajlandósága, míg felekezeti téren a római katolikusok magasabb és a protestánsok alacsonyabb gyermekvállalási hajlandósága a legjelentősebb különbség. Ezek az eltérések azonban inkább helyi szinten voltak jelentősek.

Kutatásunk során megállapítottuk és bebizonyítottuk, hogy elsősorban az ún. földrajzi faktor határozza meg a házas termékenység megyei értékeit, ugyanakkor – korlátozott mértékben, és nem minden esetben – a másodlagos faktornak nevezett etnicitás, illetve vallás is befolyást gyakorol az egyes megyék összlakosságának termékenységére, tekintettel az egyes etnikumok, illetve felekezetek fertilitása közötti sorrend konstans jellegére. A két legalacsonyabb termékenységű demográfiai régióban elvégzett keresztábrás vizsgálatokból világosan kiderült, hogy a vallás és az etnicitás oksági szerepe térségenként eltérő: például a Dél-Dunántúlon az első, a Bánságban és Dél-Erdélyben a második tényező a meghatározóbb.

Summary

In this paper we research the mutual relations of ethnicity, religion and fertility at the territory of the former Hungarian Kingdom at the beginning of 20th Century. This period is interesting for the fertility reduction in Hungary by 40 percent between 1910–1930. We examine mainly the formation of three indices: nupciality of married women aged 15–49 (henceforth: nupciality), marital fertility and general fertility, concerned all women aged 15–49. During our research we calculated, as results, 4241 demographic data, based on the Hungarian censuses and other statistical issues published by the Hungarian Central Statistical Office.

Nupciality was lower at the periphery, and higher in the central and Southern regions of the Carpathian Basin. According to our hypothesis, regional features of nupciality can be connected to agricultural yield. The values of the marital fertility were deviated also, hereby different sized demographic regions formed, each of them extended to many counties, but were varying related to the covered area. However these areas, being whether high or low, could not be connected with the economical, ethnic and denominational regions. The period between the two World War can be characterized as a geographical extension of low fertility values and a general equalization-process of regional differences in fertility.

We did not observe relevant differences between nupciality values of ethnics or denominations, but the deviations are more significant on marital fertility. The main feature is the stronger willing to childbearing by Slavonic nations, mainly Northern Slavs, moreover the higher fertility of Catholics compared to Protestants. However these differences are not significant generally, more serious deviations can be observed rather on local level.

During our research we proved that the so-called geographical factor determines the marital fertility in the counties principally, but ethnic or religious ties – called as second demographic factors – can influence also, even partially, and not in every cases, the marital fertility of total population, considering the standard sequence of values in case of some ethnics or denominations. From our cross-table examinations, performed in two regions with the lowest fertility, it turned out unambiguous that the causal role of the religion and ethnicity manifest themselves differently by regions: for example in South-Transdanubia the religion, but in the Banat and South-Transylvania the latter one played more important role.

Szakkifejezések jegyzéke

Anyanyelvi csoport

Önálló népszámlálási kategória, amelyet az 1941-es cenzusig – amikor is az anyanyelv mellett bevezették a nemzetiség fogalmát – az etnikum, illetve nemzetiség megfelelőjeként alkalmaz a történetírói köznyelv. Ennek legismertebb példája a magyarok 1910-es 54,5%-os országos aránya, ami valójában a magyar anyanyelvűekre vonatkozik. Dolgozatunkban – az eltérő szociológiai jelentéstartalmak ellenére – tudatosan szinonimákként használjuk az említett kifejezéseket.

Attribútum

Általános meghatározás szerint valamely tárgy vagy jelenség elválaszthatatlan tulajdonsága; a társadalomtudományi kutatásokban változói alcsoportokat, kategóriaelemeket értünk alatta. Tanulmányunkban például az 1910-es népszámlálás során meghatározott főbb felekezetek a vallás – mint változó – attribútumait képezik. *Ld. még: változó.*

Általános házas termékenységi arányszám

Egy adott év törvényes (házasságból származó) élveszületéseinek és a termékeny korú (15–49 éves) férjezett nők évközepi számának általában ezrelékben megadott hányadosa. Indokolt esetben, például a korabeli statisztikai adatközlés sajátosságaiból adódóan – mint például jelen kutatás során is – a különböző termékenységi mutatók egy évnél nagyobb intervallumra is megadhatók. *Ld. még: teljes házas termékenységi arányszám, termékenységi komponens.*

Általános termékenységi arányszám

Egy adott év élveszületéseinek és a termékeny korú nők évközepi számának általában ezrelékben megadott hányadosa. *Ld. még: teljes termékenységi arányszám.*

Demográfiai éléskamra

Az összlakosság vagy valamelyik társadalmi csoport – jelen esetben etnikum, felekezet – vonatkozásában kiemelkedően magas termékenységgel jellemezhető, az érintett népesség számára a demográfiai utánpótlás fontos területi bázisát jelentő térségre alkalmazott metaforikus kifejezés. *Ld. még: demográfiai régió.*

Demográfiai faktor

Kizárólag jelen kutatás során alkalmazott, a vallás és a házas termékenység oksági kapcsolatára vonatkozó, illetve a vallásnak a különböző demográfiai determinánsok hierarchiájában elfoglalt helyére utaló kifejezés. A jobb híján földrajzi tényezőnek nevezett elsődleges faktor egy adott régió termékenységi szintjének a nagyságrendjét, a vallási-kulturális tényező pedig – mint másodlagos demográfiai faktor – az ott élő felekezeti csoportok termékenységi mutatóinak a sorrendiségét határozza meg.

Demográfiai magatartásminta

A férjzettség és a házas termékenység értékei szerint meghatározott társadalmi viselkedésforma. Az átlagosnál alacsonyabb férjzettséget és magasabb házas termékenységet felmutató népeiséget malthusiánusnak, ennek ellenkezőjét neomalthusiánusnak, az egyaránt magas férjzettséggel és házas termékenységgel rendelkezőket tradicionálisnak, a mindkét komponens vonatkozásában alacsony értékűeket pedig modernnek nevezzük. Egy termékenységi komponens értékének alacsony vagy magas minősítése – és ennél fogva egy adott népesség demográfiai magatartásának meghatározása – a vizsgált térségtől és időszaktól is függ. *Ld. még: általános házas termékenységi arányszám, férjzettségi arányszám, termékenységi komponens.*

Demográfiai régió

Olyan, több megyére kiterjedő térség, amely valamely demográfiai mutató statikus értékeit, vagy azok időbeli változásának irányát, illetve mértékét tekintve homogén, környezetétől eltérő értékeket mutat. Jelen esetben demográfiai régiók alatt a hasonló házas termékenységet felmutató térségeket értjük. *Ld. még: demográfiai éléskamra.*

Etnikum

Ld. anyanyelvi csoport.

Élveszületési arányszám

Ld. nyers élveszületési arányszám.

Fertilitás

A termékenység latin eredetű kifejezése. Tekintettel a termékenységi mutatók

sokféleségére, tanulmányunkban az általános házas termékenységet értjük a kifejezés alatt. *Ld. még: általános házas termékenységi arányszám.*

Férjezettségi arányszám

Röviden férjezettség, ami a férjezettek arányát fejezi ki a 15–19 éves nők körében. *Ld. még: demográfiai magatartásminta, házasodási hajlandóság, termékenységi komponens.*

Hajnal-vonal

John Hajnal házasságstatisztikai elemzése alapján meghatározott, a Trieszt–Szentpéter-vonal mentén húzódó képzeletbeli egyenes, amely elválasztja egymástól a nyugat-európai (az eredeti megfogalmazásban: európai) és a keleti házasodási mintát. A Hajnal-vonal jelen idejű érvényessége vitatott: egyes demográfusok szerint felbomlott, mások szerint csak keletebbre tolódott. *Ld. még: házasodási minta.*

Házasság termékenységi arányszám

Ld. általános házas termékenységi arányszám, teljes házas termékenységi arányszám.

Házasság hajlandóság

A férjezettek, valamint a korábban férjezettek – vagyis az elváltak és özvegyek – együttes aránya a 15–49 éves nők körében. *Ld. még: férjezettségi arányszám.*

Házasság minta

Egy nagyobb, több társadalmat átfogó népesség általános házasodási magatartása, amely egyrészt a házasodási átlagéletkor szintjében, másrészt a házasságra lépők arányában konkretizálódik. Az európainak nevezett – valójában nyugat-európai – házasodási minta mindkét vonatkozásban alacsony értékeket takar, így a házasságkorlátozás vált a termékenység fő szabályozójává. Ezzel szemben a keleti mintát korai házasságkötés, valamint a házasságra lépők magas aránya jellemezte. A két minta között a Hajnal-vonal képezte a földrajzi határvonalat. *Ld. még: Hajnal-vonal.*

Korspecifikus termékenységi arányszám

A nők meghatározott életszakaszában történt elveszületések éves számának és a

szóban forgó női korcsoport évközepi létszámának a hányadosa. Korspecifikus *házas* termékenységi arányszám esetében a nevezőbe a szóban forgó korcsoportoz tartozó férjzett nőket, illetve a hozzájuk kapcsolódó élveszületéseket vesszük alapul. A korabeli magyar statisztikai közlemények a 15–19, 20–24, 24–29, 30–39 és 40–49 éves női korcsoportok élveszületéseiről tartalmaznak adatokat. *Ld. még: teljes házasi termékenységi arányszám, teljes termékenységi arányszám.*

Módusz

Egy adathalmazon (változón) belül a leggyakrabban előforduló attribútum, illetve érték.

Nemzetiség

Ld. anyanyelvi csoport.

Nupcialitás

Ld. férjzettségi arányszám.

Nyers élveszületési arányszám

Egy adott év élveszületéseinek és az évközepi lakosságnak a hányadosa. Mértéke a születésszámon kívül a születési mozgalomban nem érintett népesség nagyságától is függ, ezért a különböző termékenységi mutatóknál pontatlanabb képet ad az aktuális gyermekvállalási hajlandóságról. Kutatásunk során – a korabeli statisztikai adatközlés sajátosságai miatt – a települési elemzéseknél használtuk az említett arányszámot.

Pontdiagram

Két változó attribútumainak koordináta-rendszerben történő, általában oksági viszonyok közvetlen vagy közvetett feltérképezésére irányuló ábrázolása. A változók közötti összefüggéseket a regressziós egyenlet mutatja. Ezek kutatásunk során lineáris függvények formájában realizálódtak. *Ld. még: regressziós egyenes.*

Regressziós egyenes

Ld. pontdiagram.

Teljes házassági termékenységi arányszám

Az az átlagos gyermekszám, amit egy férjhezett nő akkor érne el, ha egész életén át az adott időszak (általában egy év) termékenységi viszonyai szerint szülne. Kiszámítása a teljes termékenységi arányszám esetében leírthoz hasonlóan történik. *Ld. még: általános házassági termékenységi arányszám, korszpecifikus termékenységi arányszám, teljes termékenységi arányszám.*

Teljes termékenységi arányszám

Az az átlagos gyermekszám, amit egy nő akkor érne el, ha egész életén át az adott időszak termékenységi viszonyai szerint szülne. Kiszámításának módja a korszpecifikus élveszületési arányszámok összeadásával történik, több évet átfogó korszpecifikus érték esetén az adott arányszámot előzőleg a vonatkozó évek számával beszorozva. *Ld. még: általános termékenységi arányszám, korszpecifikus termékenységi arányszám, TFR.*

Termékenységi arányszám

Ld. általános házassági termékenységi arányszám, általános termékenységi arányszám, korszpecifikus termékenységi arányszám, teljes házassági termékenységi arányszám, teljes termékenységi arányszám, TFR.

Termékenységi komponens

Az összes termékeny nőre vonatkozó termékenység szintjét négy mutató értéke határozza meg: a házassági termékenység, a nem házassági nők termékenysége, valamint a 15–19 éves nők csoportján belül a férjhezettek és a hajadonok aránya. (Matematikai képlettel: $I_f = I_m \cdot I_g + \{1 - I_m\} \cdot I_h$) Miután a 20. század elején a Kárpát-medencében az élveszületéseknek mintegy 10%-a volt törvénytelen, a férjhezetség és a házassági termékenység képezte a két fő termékenységi komponenset. *Ld. még: demográfiai magatartásminta, férjhezettségi arányszám, általános házassági termékenység, teljes házassági termékenység.*

TFR

A teljes termékenységi arányszám angol nyelvű megfelelőjének (Total Fertility Rate) a nemzetközi demográfiai szakirodalomban általánosan alkalmazott, így általunk is használt betűszava. *Ld. még: teljes termékenységi arányszám.*

Törvényhatósági jogú város

A dualizmus idején és a két világháború között jelentős népességgel és gazdasági potenciállal bíró, a vármegyéhez hasonló jogi státusszal bíró város, rövidítése: tjt. Az a tény, hogy a tjt-k adatai a népszámlálási adatközlések és egyéb statisztikai közlemények törvényhatósági bontásában önállóan szerepelnek, lehetővé tette számunkra az önálló társadalmi és demográfiai szegmenset képező urbanizált lakosság önálló kutatását.

Tjt.

Ld. törvényhatósági jogú város.

Változó

Társadalomtudományi kutatások során alkalmazott kategória; más megfogalmazásban attribútumok logikai csoportja. Kutatásunk szempontjából az etnikum és a vallás (felekezeti hovatartozás) jelentik a legfontosabb változókat. *Ld. még: attribútum.*

Hivatkozások

A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. *Magyar Statisztikai Közlemények*, 42 Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1912

A Magyar Szent Korona Országainak 1901– 1910. évi népmozgalma községenként. *Magyar Statisztikai Közlemények*, 46. Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1913

A Magyar Szent Korona Országainak 1909, 1910, 1911. és 1912. évi népmozgalma. *Magyar Statisztikai Közlemények*, 50. Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1916

A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Részletes demográfia. *Magyar Statisztikai Közlemények*, 61. Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1916

Acsádi György – Klinger András (1965): *Magyarország népesedése a két világháború között*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Andorka Rudolf (1969): A dél-dunántúli egykeutatók története. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1969. 12. pp.1245–1257.

Andorka Rudolf (1989): Adalékok az ormánsági „egyke” történetéhez Vajszló és Besence református anyakönyveinek családrekonstrukciós vizsgálata alapján. *A KSH Népeség tudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetek*, 1989. 3. pp.57-96.

Arday Lajos (1994): A horvátországi magyarok története, In: Arday Lajos (szerk.): *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből*. Teleki László Alapítvány, Budapest, pp.9–43.

Az 1919–1925. évi népmozgalom. *Magyar Statisztikai Közlemények*, 74. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1929.

Az 1920. évi népszámlálás. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, települések szerint. *Magyar Statisztikai Közlemények*, 69. Magyar Királyi Központi

Statisztikai Hivatal, Budapest, 1923.

Az 1926–1932. évi népmozgalom. *Magyar Statisztikai Közlemények*, 97. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1937.

Az 1930. évi népszámlálás. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és birtokviszonyai. *Magyar Statisztikai Közlemények*, 96. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1936.

Ájus Ferenc (2011): Születésszám, modernizáció, vallás és birtokelaprózódás Erdélyben, 1900–1910. *Demográfia*, 2011. 2. pp.135–156.

Ájus Ferenc – Henye István (1992): Orozva csinált kölkök. A házasságon kívüli születések története Magyarországon, 1880–1910. *A KSH Népeségtudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetei*, 10. pp.61–113.

Becker, Gary S. (1960): An economic analysis of fertility. In: Gary S. Becker (szerk.): *Demographic and economic change in developed countries*. Princeton University Press, Princeton

Botlik József (1997): *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997)*. Hatodik Síp Alapítvány, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest

Coale, Ansley J. – Anderson, Barbara – Harm, Erna (1979): Human fertility in Russia since the 19th century. *Princeton University Press*

Coale, Ansley J. – S. Cotts Watkins (1986): *The decline of fertility in Europe*, Princeton

Csernák Józsefné (1997): Házasság és válás Magyarországon. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest

Dányi Dezső (1977): Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. *Demográfia*, 1977. 1. pp.56–87.

Dányi Dezső (1991): Demográfiai átmenet Magyarországon. *A KSH Népeségtudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetei*, 1991. 1, pp.187–231.

Dányi Dezső (1994): Magyarország termékenységének csökkenése, 1910–1930. Néhány területi, foglalkozási jellemző. *A KSH Népeségtudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetei*, 1994. 1. pp.111–200.

Dányi Dezső (2000): Demográfiai átmenetek. Valóság, tudomány, politika. *Demográfia*, 2000. 2-3. pp.231–251.

De Moor, Tine – Zanden, Jan Luiten van (2005): *Girlpower. The European Marriage Pattern (EMP) and labour markets in the North Sea region in the late medieval and early modern period*. Előadás az Utrechti Egyetem „The Rise, Organization, and Institutional Framework of Factor Markets” című konferenciáján. (2005. június 23-25.) Kézirat

Demeny, Paul (1972): Early fertility decline in Austria-Hungary: A lesson in demographic transition. In D. V. Glass-Roger Revelle (szerk.): *Population and Social Change*. London, pp.153-172.

Durkheim, Émile (1967): *Az öngyilkosság*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Ember István – Molnár F. Tamás – Varga Csaba (dátum nélkül): *Történeti egészségtan*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs

Fülep Lajos (1984): *A magyarság pusztulása*. Magvető, Budapest

Hajnal, John (1965): European marriage pattern in perspective. In: D. V. Glass – D. E. C. Eversley (szerk.): *Population in History*. Edward Arnold, London, pp.101–143.

Harrach Gábor (2011): A „demographic peninsula” in Croatia: fertility features of the Drava-region based on the Hungarian census in 1910. *Podravina*, vol. 10. 2011, Kapronca, pp.93–101.

Harrach Gábor (2012): *Nemzetiségek és felekezetek demográfiája a 20. századi*

Magyarországon. Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európai Kutatásokért Alapítvány,
Esztergom

Henry, Louis (1961): Some data on natural fertility. *Eugenics Quaterly*, 1960. 18/2. pp.81–91.

Illyés Gyula (1933): Pusztulás. *Nyugat*, 1933/17-18.

Kamarás Ferenc (1991): A magyarországi demográfiai átmenet sajátosságai, 1900–1920. *A KSH Népeségtudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetei*, 1991. 1. pp.157–186.

Kamarás Ferenc (2005): Családalapítás és gyermekvállalás Európában. Kérdések és kérdőjelek. In: Nagy Ildikó, Pongrácz Tiborné, Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. TÁRKI – Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Egészségügyi Minisztérium, Budapest

Karner Károly (1931): *A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában*. Debrecen.

Katus László (2011): A demográfiai átmenet. *Rubicon*, 2011/9-10, pp.114-118.

Kenéz Béla (1917): *Nép és föld. A gazdasági élet statisztikája*. Budapest.

Kirk, Dudley (1996): Demographic transition theory. *Population Studies*, 50. pp.361–387.

Kiss Géza (1934): Az egyke okai. *Protestáns Szemle*. XLIII. 7-9. 401–414.

Kovács Alajos (1913): Az egyke és a katolikusok. *Magyar Kultúra*, 1913. 22.

Kovács Alajos (1923): Az egyke és a népszaporodás. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1923. 3-4. pp.65-79.

Kovács Alajos (1936): A születések háborús kiesésének eddig észlelhető hatásai. *Statisztikai Szemle*, 1936. 7. pp.577–587.

Kósa László (1990): *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon, 1880–1920*. Planétás Kiadó, Debrecen

Kövér György (1982): *Iparosodás agrárországban*. Gondolat, Budapest

Lökkös János (2000): *Trianon számokban*. Püski, Budapest

Merétey Sándor (1935): Kecskemét, a gyermek városa. *Statisztikai Szemle*, 1935. 5. pp.420–429.

Notestein, F. W. (1945): Population: The long view. In: Theodore W. Schultz (szerk.): *Food for the world*, University of Chicago Press, Chicago

Őri Péter (2010): Etnikum, felekezet és demográfiai különbségek a 18–19. századi Magyarországon. Pest-Pilis-Solt(-Kiskun) megye példája. *Demográfia*, 53. 4. pp.373–405.

Őze Sándor (2008): A Tisza–Maros–Körös-szög városainak migrációja a török kiűzése után. In: Őze Sándor: *Virrasztó darvak. Tanulmányok a Dél-Alföld történetéből.*: Norma Nyomdász Kft., Hódmezővásárhely, pp.73–102.

Pezenhoffer Antal (1922): *A demográfiai viszonyok befolyása a nép szaporodására*. Saját kiadás.

Philipov, Dimiter (2001): *Low fertility in Central and Eastern Europe: culture or economy?* Előadás az IUSSP „International Perspectives on Low Fertility: trends, theories and policies” című konferenciáján. Tokió, 2001. március 21-23. Kézirat.

Praz, Anne-Françoise (2009): Religion, masculinity and fertility decline. A comparative analyses of Protestant and Catholic culture (Switzerland 1890–1930). *History of the Family*, 14/1. pp.86–106.

Schlett András (2010): A tradicionális agrárközösségek válságjelenségei. A paraszti polgárosulás és az egyke. In: *Tradicionális agrárközösségek, mezőgazdasági szövetkezetek a*

Kárpát-medencében (19–21. század). EFK Líceum Kiadó, Eger. Pp.159-171.

Sebők László (1994): A horvátországi magyarok a statisztikák tükrében. In: Arday Lajos (szerk.): *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből*. Teleki László Alapítvány, Budapest, pp.135–160.

Szél Tivadar (1933): A vegyes házasság. *Statisztikai Szemle*, 1933. 10. pp.705–718.

Szücsi József (1916): *Horvátország népessége*. Fritz Ármin Könyvnyomdája, Budapest

Tekse Kálmán (1969): A termékenység néhány jellemzője Közép- és Dél-Európában az első világháború előtt. *Demográfia*, 1969. 1-2. pp.23–48.

Thirring Gusztáv (1931): A születések csökkenése és népmozgalmunk újabb fejleményei. *Statisztikai Szemle*, 1931. 1. pp.1–24.

Thirring Lajos (1936): Adalékok a házassági termékenység 1930. évi statisztikájához. *Statisztikai Szemle*, 1936. 8. pp.667–693.

Van de Kaa, Dirk J. (2002): *The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries*. Előadás a Népesedési és Társadalmi Biztonság Nemzeti Intézetének 6. szociálpolitikai szemináriumán. Tokió, 2002. január 29. Kézirat.

Weber, Max (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat, Budapest

Wrigley, E. A. (1985), The fall in marital fertility in nineteenth century France, *Journal of European Population Studies*, 1985. 1-2.